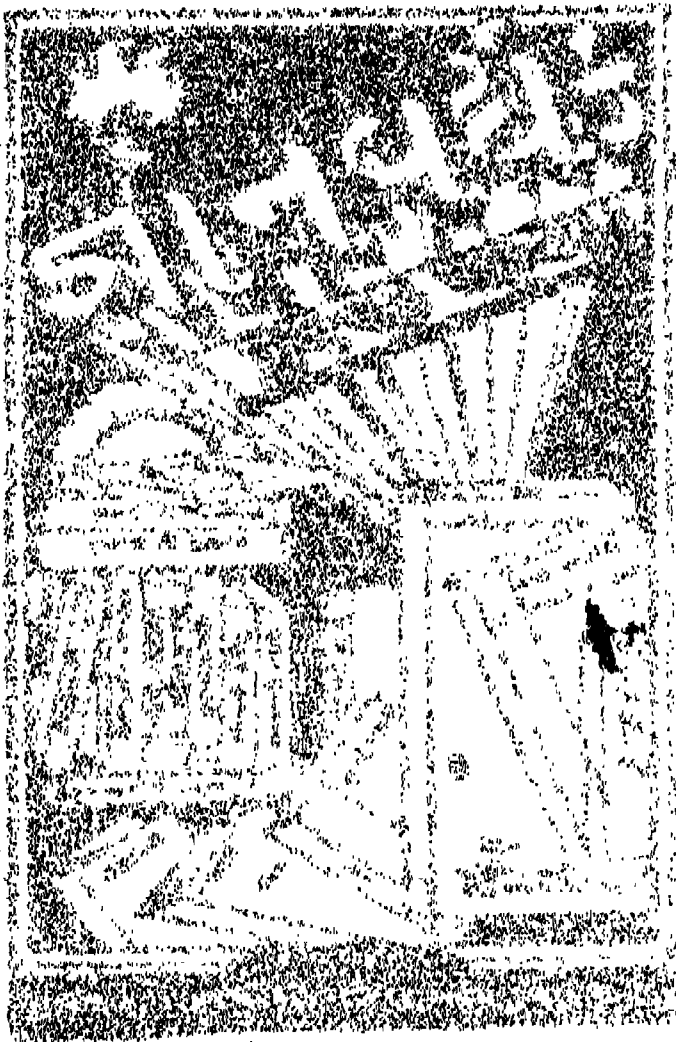

૨૭ વર્ષથી અમરમારી ચાલતી આ માળા

ઈ. સ. ૧૯૩૯ થી નવા સ્વરૂપે અગદ થતી

આ માળાનું જીવન
ધોરણ બદલી નીચેની
નવી યોજના રાખી છે—

(૧) આ માળાનું
વર્ષ જન્યુઆરીથી ડીસે-
મ્બર સુધીનું ગણાશે.

(૨) આ માળામાં
જે એક વર્ષમાં કાઉન સોળ
પેછ ૧૦૦૦ થી ૧૨૦૦
પાનાં નેટલું વાંચન ચાર-
પાંચ પુસ્તક રૂપે મળશે.

(૩) આ માળાનું વાર્ષિક
લવાજમ નીચે મુજબ રહેશે,

આ વર્ષના મુજબ

સુરેખા [મેલિક નવલકથા] ૨-૮-૦

કાઠિયાવાડી રાજરમત શ્રી ઉજરંગરાય એ.અ.

૨-૦-૦

કૈસરની કેરીયત

[કૈસરે પોતે લખેલી પોતાની આત્મકથા]

૧-૪-૦

બીજાં તૈયાર થતાં પુસ્તકો વિશે હવે પછી

હિંદુસ્તાન માટે

બ્રહ્મદેશ

પરદેશ માટે

[પોસ્ટેજ સાથે]

[પોસ્ટેજ સાથે]

[પોસ્ટેજ સાથે]

રૂ. ૫-૦-૦

રૂ. ૫-૮-૦

રૂ. ૬-૮-૦

[પરદેશનાએ શીલીંગ ૧૦નો પોસ્ટલ ઓર્ડર મોકલવો]

47.14 20.00 05.00

3

કાઠિયાવાડી રાજરમત

આ લેખકનાં બીજાં પુસ્તકો

અને જ હા કે ર
જ વ ન શા લિ ની
મે હ અને ઉ જ બી
શે જી અને વિ જા જું હ
જ યા અને જ યં ત
[અંગ્રેજી ભાષાંતર]

*

આફ્રિકાનો હિન્દીઓની
૧૯૦૦ થી ૧૯૩૦ સુધીની
સ્થિતિનો ઇતિહાસ

[અંગ્રેજીમાં]

*

મૌલિક ઐતિહાસિક પુસ્તકો—
તક્ષશિલાની રાજમાતા
પરાધીન રશિયા
સ્વાયત્ત રશિયા
સ્વતંત્ર જર્મની

લખો:—

શ્રીમોદ કાર્યાલય : અમદાવાદ

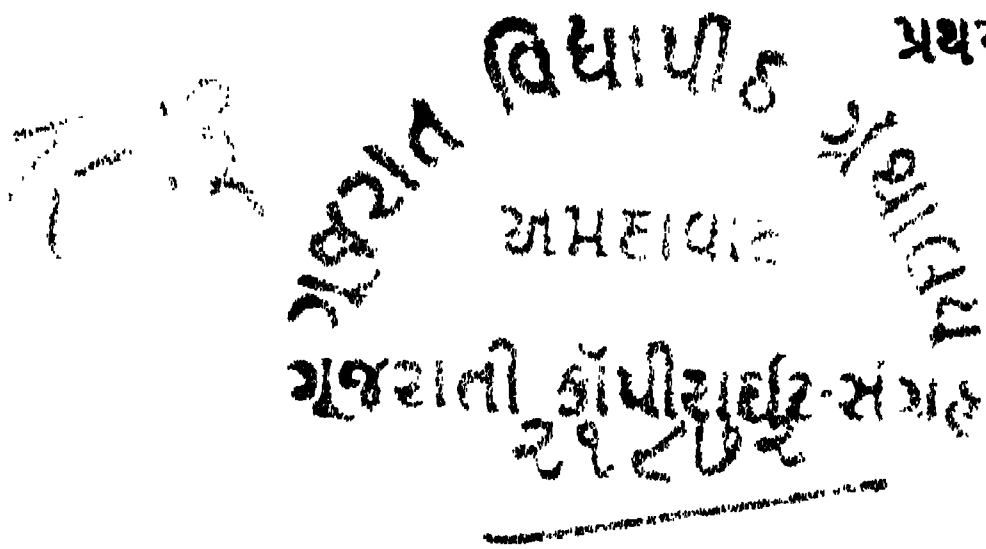
કાઠિયાવાડી રાજરમત

ઉછરંગરાય કે. ઓઝા

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ
અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

પ્રકાશક :

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ
તરફથી ચંદ્રકાન્ત જી. મહેતા
પીરમશા રોડ : અમદાવાદ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૪૦

કીંમત રૂ. બે

મુંબઈના એજન્ટ્સ :

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ,
૧૨૮, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ: મુંબઈ-૨

મુદ્રક :

ધિ સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પટેલ મણિલાલ કલ્યાણદાસે છાપ્યું.
ઠે. પીરમશા રોડ : અમદાવાદ

અનુશીલન

આ નવલકથા મૌલિક નથી, તેમ કોઈ વ્યક્તિગત નથી; માટે કોઈ વ્યક્તિએ પારકી પાત્રડી માથે મૂકી દેવી નહિ.

કાઠિયાવાડનાં દેશી રાજસ્થાનોની છતાં આ કથા કલ્પિત છે; અને ખાસ કરીને કાઠિયાવાડીઓના વાંચન માટે લખાયેલી છે.

કેટલીક વ્યક્તિઓના ઉત્થાન પછી સામાન્ય જનસમાજના મનમાં હમેશાં એવું ઠસાવવાનો પ્રયત્ન થતો રહ્યો છે કે દેશી સંસ્થાનોના રાજા અને અમલદારો એ સંસ્થાનોને પાયમાલ કરે છે.

મુંબઈની માલેતુગર સમાજનું એવું માનવું છે કે દેશી રાજ્યોના રાજાઓ પોતાની સાથે વ્યાપારકાર્યમાં દોરાય અને પોતાની મુરબીએ નાચે તે સારા અને કલ્યાણકારી.

દેશી સંસ્થાનોના રાજાઓ, અમલદારો, અને ત્યાં જ રહેતી દેશી રાજ્યની પ્રજાના માનસનો અભ્યાસ કરવાનો જરાપણ પ્રયત્ન કર્યા વિના આ પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહનને મૂડીવાદીના અંકુશ નીચે નાચતાં મુંબઈનાં વર્તમાનપત્રો પોષે છે.

એટલે દેશી રાજ્યોના તંત્રાને એક તરફથી બ્રિટિશ સરકાર તેના વાળ પકડી ખેંચી રાખે છે, બીજી તરફથી મુંબઈના સ્વાર્થ-પટુઓ, એ સંસ્થાનોમાંની પેદાશોને પોતાની કરવા ઇચ્છતા માલેતુગરો, પણ પકડી આકર્ષે છે.

જ્યારથી બ્રિટિશ સરકારે કાઠિયાવાડનું સાર્વભૌમત્વ પોતાને શિર લીધું ત્યારથી એ રાજ્યો પરત્વેની ખટપટોનું કેન્દ્ર મુંબઈ બન્યું. અનેક કારભારોની ઉથલપાથલ, અમલદારોની લાંચ રૂચત, અનેક જવાહિરકેશના વેચવા-સાટવાના સોદા મુંબઈમાં ચાલતા હોય છે. એકાદ સંસ્થાનની દિવાનગીરી મુંબઈના ગજરના મહોલ્લામાં રતોરાત બદલાય છે. એકાદ ખાવલાનું ખૂન સધાય છે. અનેક ખાંડની આગ-

ખોટોના પીઠ પ્રવેશ રચાય છે. સોના-ચાંદીની સ્ટીમરની ભરદરીએ રોકાવટ થાય છે. અનેક ઝવેરીઓ અને દલાલો ઘડીભરમાં ધનવાન બની જાય છે, અને એ માટેની અનેક પ્રકારની ગૂઢ રમતો મુંબઈમાં રમાય છે.

સરકારનો “રાજકુળ રક્ષક” કાયદો આવાં તોફાનોથી સંસ્થાનોને રક્ષતો નથી: ત્યારે ખરેખર તો દેશી રાજ્યોને આવાં તત્ત્વો સામે રક્ષણની ખાસ જરૂર છે. દેશી રાજ્યોની દિવાનગીરીના અને કુદરતી સંપત્તિના સોદા મુંબઈની બજારમાં કે છાની રીતે ધનપતિઓના મહેલોમાં થાય તેની બીજાને પડી ન હોય, પણ એ સંસ્થાનોના હિતેષિ અને વફાદાર જનોને તો દરકાર હોવી જ જોઈએ.

“હું લોકસત્તાક તંત્રમાં માનતો નથી; હું લોકકલ્યાણક તંત્રમાં માનું છું: હું લોકનિયુક્ત, લોકસ્વીકૃત તંત્ર સ્વીકારું છું.” આવી બધી વાતો આધુનિક અસ્ત પામતી ડેમોક્રસીથી જુદી છે.

દેશી સંસ્થાનોને સરકારથી સ્વતંત્ર કરવાની જેટલી જરૂર છે તેટલી જ—તેથી વધારે જરૂર મુંબઈના દલાલો અને જગતના માલે-તુજારોથી સ્વતંત્ર કરવાની છે. એ ખેડુતપ્રધાન કેન્દ્રોમાં ખેડુતો અને ખેડુતોના સુસંસ્કૃત નેતાઓ જ સર્વશાસક હોઈ શકે.

અત્યારે તો દેશી સંસ્થાનો સ્વાધીનતાની આદર ઓઢીને ફરતા, રાજ્યાધિકારીઓને બદલે એ રિયાસતોને પોતે જ ચૂસવાના પ્રયત્નો આદરતા દલાલો દેશી રાજ્યની રૈયતને માટે પોકારો પાડે છે.

અશુદ્ધિઓ બહાર પાડવામાં મહત્ત્વ નથી; પોતાનામાં રહેલી અશુદ્ધિઓ કબુલ કરવામાં પણ બહુ મહત્ત્વ નથી. પરંતુ પારકાની અને પોતાની અશુદ્ધિઓ ટાળી તેને સ્થાને શુદ્ધતાને વિરાજીત કરવામાં મદદનગી રહેલી છે. હિન્દમૈયા આજ બડવીર મદદી માગે છે: મદદીના વાતોડિયા માગતી નથી.

દેશી સંસ્થાનોના રાજા અને એના અમલદારો ખેડુતવત્સલ હોવા જોઈએ. એવી વૃત્તિવાળા છે કે નહિ, એ પહેલાં તપાસવું

જોઈએ. ન હોય તો એને ખેડુતવત્સલ થતાં ક્યું તત્વ અટકાવે છે તે પણ જોવું જોઈએ; અને એ અડચણો નાબુદ કરવી જોઈએ.

ખેડુત દુઝણી ગાય—કામધેનુ છે. એક વખત એવો હતો કે ખેડુતને રાજી રાખવા રાજવીઓ અને અમલદારો મથતા. આજે સરકારને અને પરદેશના કે પરહદના માલેતુગ્નરોને રાજી રાખવા એ રાજવીઓ અને અમલદારો પ્રાણ પાથરે છે. એના હાથે પ્રજાનું બહુ ક્યાંથી થાય?

રાજાઓ નામના રાજાઓ રહે તેમાં બ્રિટિશ સરકારનું હિત રક્ષાયેલું છે. હિન્દુસ્તાનની સમૃદ્ધિ હાથમાંથી સરકવા માંડશે ત્યારે રાજાઓ તેને તે સાચવવામાં કામ આવશે.

માલેતુગ્નરોનું હિત રાજાઓ નાબુદ થાય તેમાં રહેલું છે. ત્યાં સુધી રાજાઓ પોતાનું થોડું પણ અહંત્વ ધરાવે છે ત્યાં સુધી દેશી સંસ્થાનોની સમૃદ્ધિ પોતાના હાથમાં આવી પડવી મુશ્કેલ પડે છે. એટલા માટે માલેતુગ્નરો અને તેમના હથિયારો રાજાઓને હીણે છે. એ હુમલાથી સરકાર રાજાઓને દક્ષ પોતાને જરૂર પૂરતા રહે છે.

પણ એ બંને સામે રાજાઓ, તેના અમલદારો તથા તેના ખેડુતોને રક્ષણ જોઈએ છે.

એ રક્ષણ દેશી સંસ્થાનના જ માણસો આપી શકે. પ્રાચીનકાળે દરેક સંસ્થાનમાં એવા માણસો—એવા વર્ગો હતા, કે જે સંસ્થાનોને પોતાના જ ગણતા; સંસ્થાનના શ્રેય માટે પ્રાણ પાથરતા, કુરબાન થઈ જતા. તેમજ સંસ્થાનો પણ તેવા માણસોને પોતાના આત્મારૂપ ગણતા.

બંને વર્ગો આ વસ્તુસ્થિતિ સમજવી જોઈએ :

યુગધર્મ આગળવો જોઈએ.

ઉચ્ચરંગરાય ઓઝા.

અ નુ ઠ મ

૧	શેતરંજની રમત	...	...	...	૧
૨	ગુપ્ત સંદેશવાહિની : કુમારી પૂર્ણિમા	...	...	...	૯
૩	વિનંતિ	...	...	...	૨૧
૪	સાફ નરતું	...	...	...	૩૧
૫	ડીટોકટીવ મિ. ભૂતકદાની મુલાકાત	...	...	...	૩૯
૬	પ્રમદાનું ચિત્ત	...	...	...	૪૯
૭	‘ત્યારે ભય નથી’	...	...	...	૫૭
૮	ગેરહાજરી ક્યાં ?	...	...	...	૬૭
૯	બે પ્રવાસી	...	...	...	૭૬
૧૦	કંચનનું કબૂત	...	...	...	૮૫
૧૧	મસલત	...	...	...	૯૭
૧૨	રાધવાળા અને મિસ સહેરાં સરદારોજ	...	...	...	૧૦૪
૧૩	નગમતો મહેમાન	...	...	...	૧૧૨
૧૪	વિચિત્ર ભેળું	...	...	...	૧૨૪
૧૫	વિલાસરાયને અંગત્રે	...	...	...	૧૩૩
૧૬	આપણે ભૂટકાર્થ ગયા	...	...	...	૧૪૩
૧૭	મિ. ભૂતકદાની દિલસોજી	...	...	...	૧૫૧
૧૮	નીલકંઠ મહેતા વાંચે છે	...	...	...	૧૬૦
૧૯	અણચિંતવ્યું ઔદાર્ય	...	...	...	૧૬૭
૨૦	વચનનું પાલન	...	...	...	૧૭૫
૨૧	એનો છેલ્લો આશરો	...	...	...	૧૮૫
૨૨	અપમાન	...	...	...	૧૯૮
૨૩	હું તો આ જાતની સ્ત્રી છું	...	...	...	૨૦૪
૨૪	બીજો મજલો	...	...	...	૨૧૪
૨૫	એ સાચી વાત	...	...	...	૨૨૧
૨૬	એક અભિજ્ઞાન	...	...	...	૨૨૮

શેતરંજની શરૂઆત

મી ઠા, શાંત, સહેજ હાલારી સ્વરથી વેલચંદે કહ્યું:
“કનક, તેં તે દિવસ કહ્યું તેવું કંઈક તને ખતાવુંતો?”

કનકની રંગેરંગમાં લોહી ધબકી રહ્યું.

પંદરેક દિવસ ઉપર તેણે વેલચંદને કહેલું: ‘મુંખઈ તો મને જરા પણ ગમતું નથી. મને તો શેતરંજખાણ જોઈએ. માણસોની કાળી ખાણ અને હરામખોરોના દંભ-મુંખઈ ! કપાળ મુંખઈ ! ખોટી મુત્સદીગીરી, ઉપર ઉપરની ચાંપલુસી અને હલકી મોજમગ્ગહ એમાં તે કાંઈ મજા છે ! બીજા મારી આંખ સામે જખરી સદાખાણ ખેલે અને હું મુંખઈ આવ્યો તોપણ મારે નસીબે ચ્હાનો પ્યાલો અને કંટાળો જ રહ્યાં. મારે ખરી શેતરંજ જોઈ એ: કંઈક ઉથલપાથલ થાય તેવું !”

વેલચંદે તે વખતે જવાબ નહોતો આપ્યો. આ મુંખઈવાસી જીવાનના જીવન વિષે તેને થોડી ખાનગી તપાસ કરવાની હતી. તેને ખાતરી તો થઈ ગઈ હતી કે આ માણસ તેને અમુક સંજોગોમાં ધણો જ કામનો થઈ પડે તેવો છે.

આજે તેની એ તપાસ પુરી થઈ રહી. તેણે નિર્ણય કરી લીધો. કનકરાયને તે શેતરંજનો પટ ખનાવવા તૈયાર થયો.

લેમિંગ્ટન રોડ અને અને સેન્ડહર્સ્ટ રોડ મળે છે ત્યાં બીજે માળે વેલચંદે ‘ ફ્લેટ ’ ભાડે રાખ્યો હતો. ફર્નીચર સુંદર હતું. સ્ટેજ હાંડી હતી એટલે મસાલાવાળી ચ્હા થોડી વાર પહેલાં પીને વેલચંદે પોતાના મહેતા તથા ઘાટીને બહાર મોકલી આપ્યા હતા.

“પણ એમાં” તેણે આગળ કહ્યું: “સ્ટેજ જોખમ જેવું હોય તો?”

કનક સ્ટેજ હત્યો. એ હાસ્યમાં ઉત્સાહ રણકતો હતો.

વેલચંદ સુંદરજીએ બીડીની રખ્યા પાસેની તબક્કામાં દલવી અને કુંક મારી. તેણે જવાબ દેવાની ઉતાવળ જેવું કશું પણ દેખાડ્યું નહિ. એનું શરીર નાળુક, પાતળા બાંધાનું હતું. ઉંચાઈ મધ્યમ હતી. વાળ કાળા હતા. શરીરનો વાન એટલો શ્યામ હતો કે લગભગ સીદ્રી જેવો કહેવાય. તેનું વય આઘેડ હતું, પણ શરીરના લટકા ઉપરથી તંદુરસ્તી અને કસરતી આદતો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતાં હતાં. તેનામાં સ્ટેજ શારીરિક શિથિલતા નજરે પડતી, પણ એ આળસ અગર પ્રમાદની નહિ, અસાધારણ શક્તિનું ગાંભીર્ય બતાવતી.

“ભલે,” તેણે છેવટે હા પાડી: “તને જો એવું ગમતું હોય તો.”

કનક ખુરશીમાંથી ઉછળ્યો અને ટટાર થઈ આગળ આવ્યો. “ખરેખર, વેલચંદ ! ખરેખર, મને એવું કંઈ બતાવશે એમ ?” તેણે પૂછ્યું, અને હંમેશની ટેવ પ્રમાણે પોતાના વાળમાં જમણા હાથનાં આંગળાં પરોવી ફેરવવા માંડ્યાં.

એને લગભગ ત્રીશેક વરસ થયાં હશે, પણ તેના ચહેરા પર એકે રેખા નહોતી અને તેની ઉંમર કાંઈ બાવીશ-ત્રેવીશ વરસથી વધારે ન લેખે. તેના મુખ ઉપર હંમેશાં ખુલ્લા દિલનું તરત જ પ્રકુલ્લતું સ્મિત વસતું. તેનો સ્વભાવ જેવો તેજ હતો, તેવી જ તેની વૃત્તિઓ પણ વેગવતી અને તીવ્ર હતી.

વેલચંદ હત્યો. એ હાસ્યમાં કદરદાની ભરી હતી. એ બોલ્યો: “જેસી જી. આપણે વાતો કરીએ.”

તેણે એક ઉંડી, ચામડે મઢેલી ખુરશી કનક સામે ખેંચી. એક આલ્કોહોલ લાઈટર ઉઘાડી નવી સિગારેટ સળગાવી. તેની કાળી આંખોમાં જાણે ઉંડાણ ન હોય, ગેળ ન હોય, તેવી તેજો-હિનતા હતી. એથી એ ચક્રમકની જ્વાળામાંથી કનકને નિહાળતાં છતાં જાણે ન જ નિહાળતો હોય !

“ ત્યારે કનક,” તે પોતાના હંમેશના ગાંભીર્યથી બોલ્યો: “ શું રમત રમવાની છે તેનો તને કંઈક ખ્યાલ છે. તને ખબર છે કે આપણો ખરો સંબંધ લગભગ બેએક માસ પહેલાંથી જ થાય છે. એ થોડાં અઠવાડિયાં દરમિયાન મેં તને એ રમતના દાવપેચ અને પરિણામનો કંઈક ખ્યાલ આવવા દીધો છે. પણ એ એટલો ઓછો છે કે કદાચ તને બહીક લાગે અથવા તિરસ્કાર આવે તો તને પાછળથી પસ્તાવાનું ન રહે. આ તો ખબર છે ને ! ”

“ હા, ખબર છે.” કનકે જવાબ આપ્યો; અને પોતાના હોઠ ઉઘાડા રાખી, શરીર આગળ નાખી આતુરતાથી સાંભળતો બેઠો.

“ પણ તું મને સાફ બતાવતો રહ્યો છે કે તારે તો રમતમાં ભેર થવું જ છે. તું જખરો ભેર થઈશ, એ મને પહેલેથી જ ખબર હતી. પણ મારે એ વાત બેવડે દોરે કરવી હતી. આવી બાબતમાં ભૂલ થાય એ સહન ન થાય, એટલે મેં કેટલીક ખાનગી તપાસ કરી. મને બીજો રસ્તો નહોતો.”

“ બરાબર.” શબ્દો પર ભાર આપી કનકે કહ્યું. તેની આ આનંદજનક અસ્ફલમંદી જાણે કેમ વેલચંદ સ્વીકારતો હોય તેમ તેણે પોતાના ધડ મસ્તક સહેજ આગળ નમાવ્યાં.

“ હવે મારી તપાસને અંતે શું પરિણામ આવ્યું તે મેં તને સ્પષ્ટ કહ્યું.” તે આગળ વધ્યો: “ કનક અહીં બે વરસથી રહે છે. તેને અંગે મુંબઈ તેને માટે ત્રણ બાબતો જાણી શક્યું છે.”

જમણા હાથમાં બીડી રાખી તેને અંગુઠે ડાબા હાથની આંગળી

ઉપર ગણત્રી કરતાં તે બતાવતો ગયો: “એનાં ખિસ્સાં તર છે. વાલકેશ્વર પર એને ઘણા સ્થળેથી આમંત્રણો મળે છે; અને સર થિયોડોર ઓક્લાંડ, દેશીરાજ્યખાતાના મંત્રી પાસે એનું ચત્રણ સારું છે. મારી તપાસને અંતે પણ મને આ ત્રણ બાબતો જણાઈ છે.”

તેણે પાછાં આંગળાં ગણવા માંડ્યાં: “ઓક્લાંડ સાહેબ પાસે તારું ચત્રણ લોકો ધારે છે તેના કરતાં પણ ઘણું વધારે છે. તને ખરેખર વાલકેશ્વર, કોનાખા, ભૂલેશ્વર બધેથી પુષ્કળ આમંત્રણો મળે છે. અને તેમ છતાં ખિસ્સાં તર હોવાને બદલે કનક સાવ ખાલી છે. ખરું ને?”

પોતાના હોઠના ખુણા ઉચા કરી પ્રશ્નસૂચક સ્મિત દર્શાવી એ બંધ થયો.

કનકે પાસેના મેજ પરથી સોપારીનો એક કટકો ઉચકી મોઢામાં મૂક્યો. તેના ચહેરા ઉપર કંઈક કચવાટ હતો, પણ તે હસ્યો.

“ના પાડીને કાયદો પણ શું? વેલચંદ!” તેણે કબુત્ર કર્યું: “પણ એ કહી બતાવવાથી પણ શું?”

વેલચંદે પોતાનું માથું ખુરશી પર નાખ્યું અને છત તરફ બીડીના ધુમાડાના ગોટાની આછી ઘેરી શેર ધીમેથી ફુંકી.

“કારણ” એ ધુમાડાની રેખા નિહાળતાં એ બોલ્યો: “જો તું આમાં ભળશે તો તારાં ખિસ્સાં ખાલી નહિ રહે. મને લાગે છે કે કદી ભરાયાં નહિ હોય એટલાં ભરાઈ જશે.”

કનકના ઉત્સાહી આશ્વાસનનો અવાજ સાફ સંભળાયો; અને આ હાલારીના વક્ત્રણમાં એકદમ ફેરફાર થયો. તેના પાતળા હોઠ દઢ બીડાયા. તેનું નીચેનું પાછળ પડતું જડણું વજ્ર કઠોર બન્યું. તેના તરફ નજર કરતાં કનકને જગાણામુખીના રસ પ્રસારના પ્રદેશોનાં ચલચિત્રો યાદ આવ્યાં. એ રસના દખાણથી પૃથ્વીના પડ ઉપર અહીં તહીં પરપોટા ફુટે છે, તેમ એક ક્ષણભર આ માણસનો હંમેશાં સંભાળ

પૂર્વક સચવાતો શાંત પ્રભાવ ઓસરી ગયો. તેની અંતરની આતુરતા સ્પષ્ટ દેખાઈ ગઈ અને તેની જોશપૂર્ણ શક્તિ તેનામાંથી નીકળી આ યુવાનને પકડતી જણાઈ.

પણ જ્યારે તે બોલવા લાગ્યો ત્યારે તેના અવાજમાં જરાપણ ફેરફાર નહોતો.

“પણ વાત આમ છે.” તેણે શરત મૂકી: “ઑકલાંડ સાહેબના વસીલાનો તું પુરેપુરો લાભ લેવા તૈયાર છે?”

“હા હા.” કનકે કહ્યું.

“અને ગમે તેટલી મોટી ખામત હોય તોપણ તું બોલેલો બોલ, આપેલો કાલ પાળી શકીશ?” વેલચંદ્રે પાકું કરાવવા પૂછ્યું.

કનક જરા અચકાયો. વેલચંદ્રની નજર નીચી ઢળી. થોડીક ક્ષણો ઓરડામાં ઘડિયાળના ટક ટક સિવાય બીજો અવાજ સંભળાતો નહોતો.

“હા.” કનકે છેવટનો જવાબ આપ્યો. તેના અવાજમાં પ્રયાસ ભર્યો હતો. “હા—આપણી વાત—” તે અટક્યો.

“આપણે હકીકતો બરાબર રજૂ કરીએ તો જરૂર.” કહી વેલચંદ્રે કનકની આંખો સાથે આંખ મિલાવી.

“આપણી હકીકતો પાકી છે.” તેણે મીઠાશથી કહ્યું: “જો, આપણી રમત આમ છે: હાલારનો સહુથી પછાત તાલુકો રાવણપુર છે. એ રાવણપુરની ટેકરીઓ હાલારની જમીન કરતાં વધારે સમૃદ્ધિવાન છે. એનો દરબાર હાલારના ગરાસિયાઓમાં સહુથી વધારે ગમાર, જુદમી અને પાજી રામસિંહ જાડેજનો દરબાર એટલે અનાચાર, જુદમ અને બ્રજતા. હું રાવણપુરનો છું અને રાવણપુરનો દરબાર સગરામસિંહ થાય એમ ઈચ્છું છું. માટે જો આપણે સરકારને ખાત્રી કરી આપીએ કે સગરામસિંહ ખરો હક્કદાર છે, લોકોમાં પ્રિય છે, અને તેની પાસે નાણાં છે, તો તેનો એ તાલુકો માટેનો હક્ક—દર-

દસ્તાવેજ રજુ થાય અને બરાબર જણાય તો-તારે સરકાર પાસે કબુલ કરાવવો. ”

કનકે તેમ કરવામાં જરાય આનાકાની બતાવી નહિ. “ચોકસ કરાવી દઉં. ” તેણે કહ્યું: “ ઓકલાંડ સાહેબ હાલારના નાના તાલુકા ઉપર સરકારનો ખાસ સલાહકાર છે. તેની ભલામણ પરથી ગવર્નમેન્ટની મંજૂરી તરત મળે. અલગત, તમારે એના પાકા પુરાવા સરકારમાં રજુ કરવા પડશે કે જેથી રામસિંહ ખરો હક્કદાર નથી એમ સાબિત થાય. ”

વેલચંદે બેફિકરાઈથી પોતાનો હાથ હલાવ્યો.

“ ત્યારે એ તો બહુ જ સહેલી વાત છે. છેલ્લા છ માસથી રાવણપુરના કારભારની વાતો તું છાપામાં નથી જોતો ? ”

“ જોઉં છું. ”

“ બસ ત્યારે. ” વેલચંદે તેને ખાત્રી આપી: “ છાપામાં આવે છે તેના કરતાં પણ ત્યાંની હાલત વધારે ખરાબ છે. બીજું, જે નાણાં સગરામસિંહની મદદમાં વપરાશે તે બધાં ઓકલાંડ સાહેબના ઓળખીતા મુંબઈના માણસોનાં જ છે. ”

“ વાત ત્યાં સુધી પહોંચી છે ? મુંબઈવાસીઓને ત્યાંથી શું મળવાનું ? ” કનકનું આશ્ચર્ય છૂપું રહી ન શક્યું.

જવાબ એવો સુંદર મળ્યો કે તેથી આખી રમત ઉપર પ્રકાશ પડી ગયો; અને વેલચંદ તેના ઉપર કેટલો વિશ્વાસ રાખતો હતો, તે જોવાઈ ગયું.

“ રાવણપુરની ટેકરીઓમાં હિવિયા રખ્યર થઈ શકે તેવી જમીન છે. આપણે રખ્યરનાં રમકડાં માટે જમીની કેળવપાન વગેરે બીજા દેશોની આયાત ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. જો આ વિસ્તારમાં આ ઝાડના પ્લાન્ટેશન કરીએ તો અઢળક દોલત મેળવવાનું સાધન

થઈ પડે. ‘કાર્ટીલોઆ’ રખખર અહીં મુંબઈમાં તેમ જ બીજે થઈ શકે તેમ છે, પણ તે વેપારી નજરે નફો આપી શકે તેમ નથી. રમકડાની ફેક્ટરીમાં આપણને ખૂબ ખર્ચ થયો છે, અને બહારથી આ રખખર લાવવું આપણને પાલવતું નથી. આવી જમીનની શોધ કરવામાં પણ ખૂબ ખર્ચ થયો છે. જો રાવણપુરમાં સગરામસિંહ ગાદી ઉપર આવે તો આપણે આ ઉદ્યોગમાં સ્વતંત્ર થઈ શકીએ. સમજ્યો !”

કનકે બીજે સોપારીનો કટકો લીધો. તેનો હાથ કળવા લાગ્યો.

“સાચે સાચ !” તેણે કહ્યું: “જો સગરામસિંહ દરબાર થાય તો એમાં કરોડોની ગણતરી છે. મુંબઈવાસીઓને તેમની નાણાંની સહાયના બદલામાં આ ટેકરીઓ ખેડવાનો ઈજારો મળે તેમ છે ?”

“હા.” વેલચંદ્રે ધીરે રહીને કહ્યું: “અને હું રાવણપુરનો દિવાન થાઉં છું એટલે એ ઇજારો વગેરે આપવાનું મારા હાથમાં આવે છે.”

આ રમતનું મહત્વ કનકને અત્યંત જાણે લાગ્યું. તેણે સોપારીના ભુક્કાનો એક જાગરો ખુકડો ભર્યો.

“આમાં બીજું કાણ કાણ બળેલું છે ?” કનકે પૂછ્યું.

વેલચંદ્રે એક પણ બાબત છૂપાવવા માગતો નહોતો. તેણે જણાવ્યું: “તું તે બંનેને ઓળખે છે. પેલો પારસી રાઈવાળા અને મારવાડી અનુભલ. રાઈવાળાને હાલારનો અનુભવ છે; અનુભલ મુંબઈની મુડીની જમીનગીરી છે. તેનાં નાણાંથી મુંબઈનાં બીજાં નાણાં આપણા હાથમાં આવ્યાં છે.”

“અને દસ્તાવેજ હક્કપત્રક વગેરે ?”

વેલચંદ્રે કહ્યું: “એ માફ ખાસ કામ છે, એ દસ્તાવેજ મેળવી હક્ક સાબિત કરવાનું.”

કનક વિચારમાં પડ્યો. બાજુ ખરેખર મંડાઈ ચૂકી હતી; જરૂર

ફક્ત ઓઝલાંડ સાહેબની મદદની હતી. એટલે જ્યારે આ બધાને તેની જરૂર પડી ત્યારે જ કનકને અંદર ભેળવવા નિર્ણય થયો હતો.

“ ત્યારે ” કનકે પૂછ્યું: “ મિ. ઓઝલાંડને હું ક્યારે મળું ? ”

વેલચંદ્રે કનક ઉપર એ જવાબદારી નાખતો હોય તેવી રીતે બેદરકારીથી પોતાનો હાથ હલાવ્યો, ને કહ્યું: “ તારી સગવડે. ”

“ અહીંની બધી તૈયારી થઈ જાય અને આપણને સરકારી મંજૂરીની જરૂર પડે તેટલામાં ત્રણેક અઠવાડિયાં કે મહીનો તો સહેજે નીકળી જશે. એ મંજૂરીની પુરેપુરી ખાત્રી નહિ મળે, ત્યાં સુધી આપણા લોકો સગરામસિંહના હાથમાં નાણાં નહિ સોંપે. રામસિંહના પક્ષમાં જો સરકાર હોય તો આપણું ત્યાં કંઈ ચાલે તેમ નથી; પણ જો સરકાર ફરી એસે તો રામસિંહ એક અઠવાડિયું પણ ગાદી ઉપર ન ટકે. ”

“ તો પછી ત્રણ અઠવાડિયાં કે મહીનો રાહ શીદ જોવી ? ”

“ કારણ કે સગરામસિંહ તરફથી એક જણ તેની તૈયારીઓના ખર્ચર અહીં આપવા આવે તેમ છે. તે આ ટેકરીઓ વિષેના દસ્તાવેજ પણ લાવશે અને મારી દિવાન તરીકેની નિમણૂકનો કાગળ પણ લાવશે. ”

કનકે પોતાનો હાથ ખુરશીના હાથા ઉપર પછાડ્યો.

“ જખરા ! ” તે બોલ્યો: “ મુંબઈ બહાર આવી જાતની આ સૌથી મોટી ખટપટ ચાલતી લાગે છે ! ”

પછી તેને કંઈ ચાદ આવતાં પૂછ્યું: “ અને હોડ-મારી હોડનું આમાં શું ? ”

વેલચંદ્રે પોતાના ખિસ્સામાંથી એક ડાયરી કાઢી.

“ મેં તને કહ્યું છે ને કે આમાં ખિસ્સાં તર થવાનો ખેલ છે. ચાલ આપણે હિસાબ મૂકીએ. ”

ગુપ્ત સંદેશવાહિની

૩ જીને બદલે લગભગ પાંચ અઠવાડિયાં પીત્યાં. ત્યાર પછી એક દિવસ વેલચંદ, જમશેદ રાઈવાળા, અનુમલ મારવાડી અને કનક એમ ચાર જણ સગરામસિંહના દૂતની રાહ જોવા લેમીંગ્ટન રોડ ઉપર ભેગા મળ્યા. રાવણપુરથી ખબર આવ્યા હતા કે કુમારી પૂર્ણિમા વાઘે રવિવારે રાતે નવ વાગે તેમને મળશે. કુ. પૂર્ણિમા સગરામસિંહની વિશ્વાસુ સંદેશવાહિની હતી.

રાઈવાળાને આ વાત પસંદ ન પડી.

“સાલાનું બેજી બેજી કાંઈ ચસકિયુંય કે સું? અક્કલ બી નથી?” તે ધુરકચો: “ઐરી! સાલી પાનીદાર હોસે કે?”

“જમશેદ—” વેલચંદે કહ્યું: “એ બાઈ એટલી તો કાબેલ છે કે સગરામસિંહ સિવાય બીજાને ખબર પણ નથી કે એ કોણ છે. તેના ઉપર સગરામનો પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે. એ રાવણપુરની રહીશ છે; પણ અમેરિકામાં કેળવાયત્રી છે. મેં તો તેને કદિ જોઈ નથી. એ એની છૂપી-વિશ્વાસુ હતી છે.”

વૈશાખનો અંત ચાલતો હતો અને ગરમી હતી છતાં બારી બારણાં ઉપર પડદા એવી રીતે બંધ કરવામાં આવ્યા હતા કે રસ્તા

પરથી દીવાનું ટાંકણીની અણી જેટલું પણ અજવાળું અંદર આવી ન શકે. ખંડ વિશાળ હતો અને આખા મકાનની એકથી બીજી બાજુ પ્રસરતો હતો. ભીંતમાં પ્રકાશરોધક ગોળાવાળા દીવાથી તેને અજવાળું મળતું હતું. વચમાં એક ગોળમેજ હતું. પુરશીઓની પાછળ એક મોટું લાંબું મેજ હતું. તેના ઉપર એક વાંચવાની બત્તી હતી. આ બત્તીનો ગોળો તાંબાનો હતો, પણ તેને ટીપી ટીપીને એટલો પાતળો કરી નાખેલો હતો કે તે જાણે કેમ એક અંબરનો ગોટા હોય. આ બત્તીમાંથી ચળકતા સીસમ ઉપર જાણે કે એક પ્રકાશનું પાત્ર ભરીને ન મૂક્યું હોય તેવું લાગતું હતું. મખમલથી મઢેલી ઉંડી સ્પ્રીંગવાળી સુવાની પુરશીઓ ચારે બાજુ પડી હતી અને તેના ઉપર બેસી જોવાનું આમંત્રણ આપી રહી હતી. પ્રવેશદ્વારની બંને બાજુએ રેશમી ગાદીતકિયાવાળા સોફા પડ્યા હતા. જાડી, ભરેલી જાજમવાળા ગાલીચાથી ચાલતાં જરાપણ પગરવ થતો નહોતો. પાનસોપારી અને ઉંચી સિગારેટ તથા સિગારોની ધુણીની સુગંધ પણ હવામાં તરવરતી હતી.

નવ ઉપર પાંચ થઈ. રાહ જોતા માણસોએ વાતચીત કરવાનો પણ દંભ છોડી દીધો. ‘ એ કેવી હશે ’ એ જાણવાનો ઉત્સુકતા બધાના મન ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવી રહી હતી.

‘ એને વાર કેમ લાગી ? ’ ‘ એની નવી મુશ્કેલીઓ કે એની અણુધારી સુગમતાઓની એ કેવી રીતની કથા કહેશે ? ’ વગેરે અટકળો પ્રત્યેકના મનમાં ઉદ્ભવી રહી હતી. સર્વનું ભાવિ એ કુમારિકાના હાથમાં હતું.

કનક લાંબા મેજ પાસે બેઠો બેઠો એક માસિક વાંચવાનો ડોળ કરતો હતો. વેલ્ડચંદ બીડીના ધુમાડામાં ઓટવાઈને પોતાના તથા સગરામસિંહ વચ્ચેની સંતલસ મુજબ જે સવાલ જવાબ કરવાના હતા તેનું મનમાં જ પારાયણ કરી રહ્યો હતો.

રાઈવાળાએ આધુનિક પારસીઓ માફક નવી ચીરટ સળગાવવા દીવાસળી કાઢી કે આગલા દરવાજાની ઘંટડીનો અવાજ આવ્યો.

કનક ઉભો થઈ ગયો.

“હું એને લઈ આવું છું.” કહી તે ઉતાવળે બહાર નીકળ્યો.

“નરાતાળ ગાંડો.” અનુમલ પ્રવેશદ્વારના ડાબા સોફા પરથી બોલ્યો અને જાણે પરાણે હસતો નહોત્ય તેમ હસ્યો.

તે ખરો મારવાડી હતો : ગોળમટોળ શરીર, આનંદી ગોળ ચહેરો, જીંદગી એટલે એને મન અનેક જાતના ઉદ્દગાર અને ઓડકાર.

વેલચંદ્રે રાઈવાળા તરફ જોયું અને સ્મિત કર્યું.

રાઈવાળાને માથે સફેદ થવા આવેલા ઝીણા તારના જુદાજુદા કટકા ચોંટાડ્યા હોય તેવા ટૂંકા વાળ હતા. એણે આંખો મટમટાવી, પછી ચશ્માં ઉતારી તેના જડા કાચ સાફ કર્યા અને નવી દિવાસળી કાઢી ચીરટ સળગાવવાનું કામ પૂરું કર્યું. તે બેવડા બાંધાનો, મજબુત ખબ્બાવાળો માણસ હતો. તેનામાં ગ્રામ્યતા છતાં પણ વિશિષ્ટતા હતી.

“મહાવીર સાફ કરો.” અનુમલ બોલ્યો : “એ આવી એટલે તીરથ પાર ઉતર્યા. છેલ્લી પાંચ મિનિટ મને દશ દિવાળી જેટલી લાગી.”

નીચે ડ્રોઈંગરૂમમાંથી એક ઝાંખો દીવો અજવાળું પાડતો હતો. એ સિવાય સીડી ઉપર અંધારું હતું. કનકે હાથ ફેરવી આગળનું દાર લગભગ ત્રીજે ભાગે ઉઘાડ્યું કે તરત જ ઘંટડી બજવાનાર બાઈ અંદર સરકી આવી અને કનકને એક બાજુ હડસેલી તેણે બારણું બંધ કરી દીધું.

“હીક, જેટલાં ઓછાં દેખાઓ તેટલું સાફ.” તે બોલ્યો.

જવાબ ન મળવાથી કનક મુંઝાયો. અંધારું છતાં તેને ખચર પડી કે તે પોતાના બંને હાથે પોતાના વાળ અને અંગોડો ઠીકઠીક કરતી હતી. એક સુંદર બટવાના મોતી ઉપર, ઉપરના ઝાંખા દીવાનો

પ્રકાશ પડ્યો. તે ઉપરથી તે બટવો ડાખા કાંડા પરથી કાણી સુધી પહોંચતો જણાયો. એ આઈની સાથે જ અંદર કોઈ નવીન સુગંધી હવા પણ તરતી તરતી પ્રવેશ કરી રહી.

“તમે—” તેણે હિંમત ધરીને પૂછ્યું: “કુમારી વાઘે?”

“અને તમે?”

તેના મધુરા, ભરેલા અવાજમાં હાઝારી વાણીની ગુરુતા હતી.

પોતાનું નામ તેણે કબુલ્યું નહોતું તેથી કનક એત્યો. “માફ કરજો.” તે બોલ્યો: “ચાલો.”

તેણે બાજુ ઉપર ઉભી તેને અંદર જવા રસ્તો આપ્યો કે અંદર બેઠેલા ત્રણે જણા ઉભા થઈ ગયા. પૂર્ણિમાએ દક્ષિણી દબની સાડી પહેરી હતી. તેના વાળ ચકચકતા, કાળાભર હતા. તેનો અંબોડો પુખ્તોથી ભરેલો હતો. બારણામાં ઉભી, બિલકુલ ગભરાયા વગરની, ઓરડામાંના પ્રકાશને પોતાની આંખો સાથે મેળવતી, ઉંચી, સુંદર આ સ્ત્રીની આકૃતિ આકર્ષક હતી. તેણે બધું ધીમે ધીમે પોતાની દ્રષ્ટિમાં સમાવ્યું. ખંડનું કીંમતી ફર્નિચર, પૂરા પોષાકમાં સજ્જ થયેલા પુરુષો, પોતાના ઉપર નજર પડતાં તેમનામાં દ્રષ્ટિગોચર થતું આશ્ચર્ય અને પ્રશંસા: અને પછી એ મીઠું હસી.

“કુમારી!—” વેલચંદે નમસ્કાર કરી એ એક શબ્દમાં અનેક પ્રશ્નો સમાવ્યા.

“પૂર્ણિમા વાઘે” તેણે સાદો જવાબ આપ્યો.

વેલચંદે ફરી મસ્તક નમાવ્યું: “કુમારી વાઘે, તમને મળીને અમને ઘણો આનંદ થયો. પણ—”

તેણે બીજાઓની—કનકની છેલ્લી ઓળખાણ કરાવી અને તેને માટે ખુરશી બેંચી. એ ખુરશી લાંબા મેજ અને વચમાંના ગોળ મેજની મધ્યમાં આવી.

પૂર્ણિમાએ તેમની પ્રશંસા જોઈ લીધી. તેને તેમાં કંઈક મળ પણ પડી. તેની કાળી તેજસ્વી આંખો જરા વિકસી. તેના ગોરા ચહેરા ઉપર સહેજ રતાશનો શેરડો પડ્યો. તેના વાળ વચમાંથી સેંથો પાડી ગુંથ્યા હતા અને લમણા ઉપર પથરાતા હતા. ત્યાંથી યમુનાના જળના ક્યામતરંગો પેઠે વળાક લઈ તેની ગરદન ઉપર અંખોડામાં વેણીરૂપ ગુંથાતા હતા. તેના હોઠ ભરેલા અને ઘેરા રાતા ગુલાબી હતા. પણ તેનામાં સૌન્દર્ય સાથે શક્તિ સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. એની સ્વાયત્ત, અચૂક ચેતનમય ગતિના લાલિત્યમાંથી એ ઝરી રહી. તેનું નીચું, ગોળ અને દૃઢ ઉરોમંડળ, તેના મસ્તકનો સીધો ઉદ્રેક, તેના હાથની ખભામાંથી સરળ ગતિ, તેના આખા દેહમાં બળ અને સહિષ્ણુતા સામ્રાજ્ય પોકારી રહી હતી.

તેને ખજર વિના જ ચારે જણાએ એની સામે ખુરશીઓ ખેંચી લીધી હતી એટલે તેને નિહાળવાની તેઓ એક પણ તક શુભાવી શકે નહિ તેવી રીતે બેસાય.

“ ત્યારે મને લાગે છે કે, ” તેણે બધાના ઉપર તીવ્ર દષ્ટિ ફેંકી કહ્યું: “ પહેલાં હું જ પૂર્ણિમા વાઘે છું એ સાબિત કરીએ. ” તે અટકી અને સગરામસિંહ તથા વેલચંદ વચ્ચે થયેલી સંતલસનું મુદ્રાવાક્ય તે બોલી: “ રાવણપુર વાસ્તે—રાવણપુરના ભાવિ વાસ્તે.”

“ ઉજળું—સ્થિર ભાવિ. ” વેલચંદે જવાબ દીધો.

“ તમારી મદદથી કુમારી—કેવાં ? ”

“ સારંગસરની પૂર્ણિમા વાઘે. ”

“ તમને રસ્તામાં કંઈ હરકત પડી’તી ? ”

“ સલાયાથી દારકાંનો દરિયો તોફાની હતો. ”

આમ કહી તેણે પોતાની ડાબી હથેળી પાછળ મધ્યમાં જમણા હાથની તર્જની મૂકી જવાબ આપ્યો.

વેલચંદે એ ચિન્હમુદ્રા દેખી અને પછી ગંભીરતાથી કહ્યું:
“ જનસુસી, સજ્જ, ભય, પરદેજગીના ભય વિના અમે રાવણપુર
માટે—”

“ અમે અંતસુધી રસ્તો કરશું અને વિજયખંદરે પહોંચશું. ”
તેણે જવાબ આપી સંતોષ પુરી કરી.

તે એક નેતરની સોટી જેવી સીધી બેઠી રહી હતી. તેનો શ્વાસ
વેગવાળો હતો. તેની ધડકતી છાતી ઉપસતી ને બેસતી હતી. તેની
આંખોમાં દઢતા હતી.

“ અને હજી થોડું બાકી છે. ” વેલચંદે તેને યાદ આપ્યું.

“ હા. ”

તેણે પોતાના હાથની ચંદ્રકિરણસભી આંગળીઓ પોતાના
અંખોડામાં પરોવી.

રાધાવાળા પોતાની કાણી મેજ ઉપર ટેકવી, હાથમાં હાથ પરોવી
તેના સામે જોતો બેઠો. અનુમલ મારવાડીની માફક શ્વાસ ઉપર
શ્વાસ લેવા માંડ્યો. ચારે જણ તેની આંગળીઓ અંખોડામાં આરપાર
પરોવાતી, બહાર સરતી જોતા બેસી રહ્યા.

એક આછી કલમ જેવી ભૂંગળી અંખોડો જરા પણ વીંચ્યા
વિના તેણે અંખોડામાંથી બહાર કાઢી અને વેલચંદને આપી.

તેણે એ ભૂંગળી ઉખેડી. તેમાંથી એક પાતળો, વાળેલો, ફોટો-
ગ્રાફ કાઢ્યો. એ ફોટોગ્રાફ દોઢેક તસુ લાંબો હતો.

પછી પોતાના ખિસ્સામાંથી સ્થૂલીકર કાચ કાઢ્યો અને
‘ રીડીંગલેમ્પ ’ પાસે ઉભા રહી એ તસ્વીર બરાબર તપાસી.

એ શાંતિ દરમ્યાન કનકની અને એ કુમારીની આંખે આંખ
મળી. એણે એવી આંખો કદિ પણ જોઈ નહોતી. એમાં ખુલ્લો
સહેતુક અર્થ બારોબાર ભર્યો હતો. જાણે કે કોઈ અજબ અસર-

કારક રીતે એમના બંનેના વચ્ચે કશો ભેદ ન હોય એવું તેને ભાસ્યું. જાણે કેમ તે તેને કહેતી હોય: “કનક, હું શક્તિશાળી, વ્યવહાર-કુશળ દેખાઉં છું; પણ મને મદદની જરૂર છે હો. મને સમજી શકે એવો કોઈ મિત્ર જોઈએ છે હો. આશ્વત્થાના વખતમાં હું એ મિત્ર ઉપર અઢેલીશ: મારા પોતાના તરીકે તેના તરફ જોઈશ.”

તેની નજર ફરી અને કનક વિચારતો રહ્યો: “એ એટલી બાળક છે. આવી બાળકમાં આટલી બાળકવયમાં એ ન હોઈ શકે.” કનકે તેની ઉંમરનો અંદાજ કાઢ્યો: ‘વીશેક વર્ષથી વધારે ન હોઈ શકે.’

એને લાગ્યું કે બંનેનો પરિચય જમાનાજૂનો છે. એ લાગણીનું પૃથક્કરણ કરવાનો એણે પ્રયાસ ન કર્યો.

“તમે જોઈ લ્યો.” વેલચંદ બોલવા લાગ્યો: “આ કુમારી પૂર્ણિમાની તસ્વીર છે. એના ઉપર લખેલું હું પહેલાં વાંચું છું.”

છબી અને કાચ આંખો પાસે લાવીને પાતળા, કરોળીયાના જાળા જેવા, અત્યંત નાના અક્ષરો તે વાંચવા લાગ્યો. “અત્યારે કંગાળ અને દુખાયેલા ઘણા માણસોના કલ્યાણ અને સમૃદ્ધિ-અર્થની” તેણે છબીની પાછળનું વાંચવા માંડ્યું: “પ્રવૃત્તિમાં સ્વૈર સહાયક.”

એ છબી તેણે બીજાઓને આપી. “આજે મહીનાઓ પહેલાં આપણા તરફ સગરામસિંહ જે દૂતને મોકલે તેની તસ્વીર ઉપર અને પાછળ બરાબર આ શબ્દો લખાશે એવી સંતલસની મને ખબર હતી.”

મુખાકૃતિમાં જરા પણ ફેરફાર કર્યા વિના તેણે મસ્તક નીચે નમાવ્યું અને બેસી ગયો. તેને વિજય કે નિરાશા—કશું ચહેરાપર બતાવવાની ટેવ નહોતી.

“હવે” તે બોલ્યો: “ભય કે સંદેહ કશું રાખવાનું કારણ નથી. સગરામસિંહનાં દૂતો દૂત એ જ આ કુમારી પૂર્ણિમા વાઘે.”

રાઈવાળાથી હવે ચૂપ ન રહેવાયું. “ફતેહ, યાર.” ખુરશી આમતેમ ખેસવતાં તે બોલ્યો: “ત્યારે મિસ પૂનીમા, તમે અમારે માટે સારા સમાચાર લાવિયાં ચ કે ?”

પૂર્ણિમાની નજર પહેલાં તેના ઉપર, પછી વેલચંદ ઉપર ઢળી. “જરૂર.” તે બોલી.

વેલચંદ બોલ્યો: “અમને કહેાને !”

વધતા જતા ઉત્સાહથી, ચપળતાથી તેણે વાત કરવા માંડી: “સગરામસિંહ બધી રીતે તૈયાર છે. તમારા તરફથી તેને નિશાની મળે કે તરત દશ દિવસમાં તે રાવણપુરના દરબારગઢનો કબ્જો લે અને તીજોરી તથા સત્તા હાથ કરે.”

તેણે વિગતો આપવા માંડી: “દરબારગઢની અરધી વડારણો રામસિંહ ખરો રજપૂત નથી તેવા સોગંદ ખાવા તૈયાર છે. આગલા દરબારનાં જીવતાં વિધવા રાણી સોગંદનામું લખાવશે કે કઈ રીતે રામસિંહ દરબારગઢમાં આવ્યો. તે ઉપરાંત સગરામસિંહ ગામના વેપારીઓ તથા મુત્સદીઓને તૈયાર કર્યાં છે. સગરામસિંહ પાસે ખાંટોની એક ઢુકડી છે; અને તે રામસિંહને પકડો તેની પાસે કબુલાતનામું લખાવી લેશે. પણ સગરામસિંહ પાસે પૈસા નથી; કાંટિયાવણું પાસે હથિયાર નથી. સગરામસિંહના ખાંટ રાવણપુર પહોંચે તે જ દિવસે થોડા મજબુત કાંટિયાવરણના માણસો, હથિયાર અને નાણાં અહીંથી ત્યાં પહોંચે તો જ દરબારગઢનો કબ્જો જાળવી શકાય.”

“વાહ, વાહ !” રાઈવાળા બોલી ઉઠ્યો: “શાઆશ, શાઆશ !”

“ખરેખર.” અનુમલે પાછી આપેલી તસવીર ખિસ્સામાં મૂકતાં વેલચંદ બોલ્યો: “બહુ જ સરસ !” હાથમાં સિગારેટ લઈ તે પૂર્ણિમા તરફ ફર્યો: “બીજું કંઈ ખાસ ?—”

“ના, ના.” પૂર્ણિમાએ કહ્યું.

પૂર્ણિમાના ચહેરા પરથી નજર ખેસવ્યા વિના અનુમલે જરદાને કાકડો ભર્યો; પછી વેલચંદના મનની વાત તે ભભક્યો.

“ ખરેખર, કામ ખરાખર ચોક્કસ કર્યું છે. ” વેલચંદ્રે કહ્યું:

“ ચાલો, ત્યારે એ તો પત્યું, પૂર્ણિમાબહેન, પણ પેલી ટેકરી-
ઓના ઈમારના દસ્તાવેજ ? એ તમે બતાવશોને ? ” અનુમત્તે પૂછ્યું.

મારવાડીની ઉત્સુકતા પ્રત્યે પૂર્ણિમા હસી.

“ અનુમત્તજી, હું એ મારી સાથે લાવી છું; ” તેણે તેને ખાત્રી
આપી: “ પણ અત્યારે એ ઘણી જ સહિસલામત જગ્યાએ છે, અને
જ્યારે સરકારની મંજૂરીની ખાત્રી મળશે ત્યારે તરત જ એ રૂકાઓ
તમને મળશે. ” કહી તેણે વેલચંદ્ર તરફ જોયું.

“ આમ જ સમજાયું છે ખરું, ને ? ”

વેલચંદ્રે હા પાડી. “ ઉંહ ” કહી અનુમત્ત ખુરશીમાં પાછો
પટકાયો.

“ ગમે તેમ હોય ” તે જરા ચિડાઈને બોલ્યો: “ મારે તે
જેમ બને તેમ તરત જોવા છે. ”

વેલચંદ્રે વિષય ફેરવ્યો.

“ હવે ” તેણે સૂચવ્યું: “ પૂર્ણિમાબહેને સગરામસિંહને
નિશાની મોકલવાની વાત કરી, એટલે સરકારની મંજૂરી મળી છે,
અહીંથી માણસો વગેરે ઉપડી ચુક્યા છે અને તે અમુક દિવસે
સલાયા બંદરે ઉતરશે એનો સાંકેતિક તાર—એ જ ને ? ”

“ હા. ” પૂર્ણિમાએ કહ્યું: “ એટલે એ દરબારગઢમાં જવા નીકળે. ”

“ એ સાંકેતિક ભાષા ક્યાં છે ? ”

“ એ તાર મારે મોકલવાનો છે. ”

વેલચંદ્રે ચૂપ થઈ તેના ઉપર આંખો માંડી.

“ પણ એ સંકેત મને આપવાનો હતો. ”

પૂર્ણિમાએ રહેજ ઉંચું જોયું.

“ વેલચંદભાઈ, થોડીવાર પહેલાં જ આપને સંતોષ થઈ ચુક્યો છે, ” તેણે કહ્યું—તેની નરમાશ કોઈ રીતે ઉતરતી નહોતી. “ કે સગરામસિંહજીનો મારા ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. તેનો હુકમ છે કે સરકારી મંજૂરીનું નક્કી થાય અને અહીંથી માણસો રવાના થાય એટલે મારે તે તાર કરવો. હું એ હુકમથી વિરુદ્ધ વર્તી ન શકું. ”

વેલચંદનો ચહેરો કડક થયો.

“ પણ હું એકલો જ ” તે બોલ્યો: “ જાણું છું કે એ માણસો તથા મછવો ક્યાં છે, ક્યારે તેઓ મછવા પર ચઢશે, ને ક્યારે તે સલાયા પહોંચશે. ”

“ બધી તૈયારીઓ થાય ત્યારે તમારે મને એ કહેવું પડશે. ” એ બહુ સાદાઈથી બોલી.

વેલચંદ એકાએક ઉભો થઈ ગયો. પૂર્ણિમા તરફ ટેબલ ઉપર નીચો નમી તે ઉભો રહ્યો. તેનાં સાફ સ્વચ્છ કપડાં, એક હાથમાં સિગારેટ, એ તેને ધમકાવતો હોય તેવો દેખાતો હતો. તેનું ચપળ બળ તેની આ ચંપટાથી વધ્યું હોય તેવું લાગતું હતું.

“ તમે એમ કહેવા માગો છો, પૂર્ણિમાબહેન, ” તેણે હોઠ દૃઢ બીડી સ્થિત કરી કહ્યું: “ કે તમે મારા ઉપરી તરીકે અહીં આવ્યાં છો? ”

તેણે બીજાઓના ચહેરા નિહાળ્યા. જમશેદ રાઈવાળાનો ચહેરો આનંદથી ભરપૂર હતો: તેમાંથી કંઈ સમજાય તેવું નહોતું. અનુમત્તના ચહેરા ઉપર પોતે ખેલેલા સદામાં નુકશાન આવી પડશે તો, એવી ફિકરની છાયા સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. કનક હસતો હતો: તેની દિલસોજી પૂર્ણિમા પ્રત્યે હતી. પછી તેણે ઉંચું જોયું અને વેલચંદની નજરનું માપ લીધું.

“ આપણે બંનેએ ” તેણે જરા પણ આવેશ અતાવ્યા વિના કહ્યું: સાથે મળીને કામ કરવાનું છે. ”

“ એટલે ? ”

“ એટલે—” તેણે જરા પણ ઉતવાયા વગર કહ્યું: “ કે સગ-રામસિંહ તમારી કે બીજા કોઈની જવાબદારી નકામી રીતે વધારવા માગતા નથી. વળી તમારે મને તમારા મછવાનું સ્થાન, સમય વગેરે કહેવાં પડશે. મારે સગરામસિંહ તરફથી—તમને ખબર છે—એક જણને સંદેશો આપવાનો છે.”

વેલચંદ્ર એસી ગયો અને પાસેના રજેદાનમાં સિગારેટની રખ્યા ખેરવા લાગ્યો. તેના મુખની કડકાઈ સિવાય તેનો ગુસ્સો બહાર દેખાતો નહોતો.

“ પૂર્ણિમાબ્દેન, હું તમને એ સમાચાર આપીશ.” તે અંતિમ નિશ્ચય બતાવતો હોય તેમ બોલ્યો: “ પણ તમે મને સાંકેતિક ભાષા બતાવશો તે પછી.”

પૂર્ણિમાનો બહારનો દેખાવ તો તદ્દન શાંત હતો. જાણે તે સુક્ષ્મ ધ્વનિ હોય તેવું સ્મિત કરી બીજા ત્રણે જણ ઉપર નજર ફેરવી તેણે કહ્યું: “ કંઈ નહિ, વેલચંદ્રભાઈ, આ બાબત આપણે પાછાં મળશું ત્યારે વિચારીશું.”

કનકને લાગ્યું કે તેની પડખે કોઈએ ઉભવું જોઈએ. તેણે ઘડીઆળ કાઢી વખત જોયો.

“ મને લાગે છે, ” તે બોલ્યો: “ કે આપણે એ કબુલ કરવું જોઈએ. પણ અત્યારે તો વખત બહુ થયો છે. તમારે હજી તમારા ઉતારે પણ પહોંચવું પડશે ને ? ”

વેલચંદ્રનો વિવેક પાછો તીવ્ર, સતેજ થયો હતો.

“ હા, હા, પૂર્ણિમાબ્દેન, ” તે બોલ્યો: “ તમે ક્યાં ઉતર્યાં છો ? ”

તે ઉભી થઈ અને ટૂંકામાં જ કહ્યું: “ રાવણપુરને બંગલો.”

તેની નરી આ હિંમતથી જ ચારે જણ હસી પડ્યા.

“ ઓહો ! ” વેલચંદ્રે કહ્યું: “ રામસિંહના એક વફાદાર ભક્ત તરીકે તમે ત્યાં ઉતર્યાં હશો, ખરું ? ”

“ હા. ” તે બોલી: “ મારાં મા અને હું—અને. ”

‘ મા ’ શબ્દ ઉપર તેણે કંઈ વિચિત્ર ભાર મૂક્યો. એ ભારથી એ ચારે જણાએને પહેલાં તો પોતાની અત્યંત લઘુતાનું ભાન થયું. પછી એ લોકોને લાગ્યું કે: ‘ આનો અર્થ ’ એમ નહિ હોય કે મારાં મા જ પગાર આપે ને કોઈ પણ એક ડોશી મારી સાથે ફરે અને મારી લોકપ્રતિષ્ઠા જળવાવે. ‘ અગર ’ મારાં મા તો ખરાં પણ હું મુંઝવે શા માટે આવી છું તેની તેને કશી ખબર નથી. ” અને તેની મુખમુદ્રા ઉપર કંઈક આવું દેખાઈ આવતું હતું: તેના મુખ ઉપરનું નાદાન શાણુપણ, તેનો ભૂમંગ જેતાં કોઈને વધારે સવાલ પૂછવાનું મન ન થાય. કનકે અત્યારથી પોતાના હાથમાં વાતનો દોર કેમ રાખવો, ગહનતાનું બખ્તર એકદમ કેમ પહેરી લેવું તે શીખવાનો આરંભ કર્યો.

વેલચંદ્રે આગળ સવાલ પૂછ્યો ત્યારે હજી તેના ચહેરા ઉપર સ્મિત ફરકતું હતું.

“ અને તમને બહાર જવા આવવામાં બધી સગવડ રહે છે ? ”

“ હાસ્તો— ” તેણે કહ્યું: “ કેમ નહિ ? મા— ” વળી એ શબ્દ ઉપર પેલો અણઉકેલ ભાર આપ્યો: “ એ અને હું મહારાષ્ટ્રના સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં રહ્યાં છીએ. રાવણપુરના વકીલ અમને બહુ સારી રીતે ઓળખે છે. એ પૂનામાં પ્રોફેસર હતા. મારા કહેવાથી તેણે સહુને કહી દીધું છે કે મારી પ્રવૃત્તિમાં અંતરાય કોઈએ નાખવો નહિ. તેથી રાવણપુરનું બહુ થવાનું છે, ભવિષ્યમાં તેથી અગવડો ઉભી થતી દૂર થઈ જશે. ”

રાધવાળા બોલ્યો: “ સા—હું ! ખરેખર મિસ, તમે જખરાં છેવો. ”

વેલચંદ્રે તેને નમન કર્યું.

જરાપણ વિરોધનો આભાસ બતાવ્યા વિના તે બોલ્યો: “ તમારી રીતભાત બિલકુલ ખરોખર છે. ”

પ્રકરણ ૩ જી

વિનંતિ

 જાતે દિવસે લગભગ સાડા અગિયાર વાગે કનકરાય દેશાઈ ચોપાટી પર આવેલા રાવણપુરના અંગલા પર ગયા અને કુમારી પૂર્ણિમા વાઘેને પોતાની નામપત્રિકા-વિઝિટીંગ કાર્ડ-મોકલાવી. દરવાને તેની ટોપી તથા લાકડી લઈ લીધાં અને તેને એક નાના ખંડમાં બેસવા કહ્યું.

એ ખંડમાં બેઠાં બેઠાં બહારના યોગાનમાંથી દરિયો અને અંગલાની સુરમ્ય પુષ્પવાટિકા દેખાતાં હતાં. તે આરીમાંથી એ વિવિધ પુષ્પોની રંગીનતા નિહાળતો હતો, ત્યાં પૂર્ણિમા અંદર આવી. એ પોતે સફેદ મરીનાની લલિત સાડીમાં સજ્જ થઈ, હાથમાં એક લાલ ગુલાબ રાખી, કાઈ અનેરી ફોરમ ફેશનથી પુષ્પ સમાન દિસતી અંદર આવી.

“ઓહો! કનકરાય!” તેણે દરવાન સાંભળે તેમ કહ્યું.

તેણે તેને ખંડમાં પ્રવેશાવી તેની પાછળ સોનેરી મખમલના પડદાઓ ખેંચી લીધા હતાં. “ખરેખર, મારા આ નાના સરખા કામ પર આપ ખૂબ ધ્યાન આપો છો. આપે અહીં આવવામાં વિલંબ સરખો પણ કર્યો નથી. ખરેખર મને—”

“ તમારૂં આ કામ નાનું સરખું ? ” તે વચ્ચે જ બોલ્યો: “ શું વાત કરો છો ? તમારે જે ખજર જોઈતા હતા, તે મને તરત મળી ગયા. પછી તે લાવવામાં વિલંબ કરવો શા કામનો ? ”

તે અટક્યો. દરવાનનાં પગલાં બહાર દૂર જતાં સંભળાતાં હતાં.

“ તમને હરકત ન હોય તો—” કહીને અને હરકત નથી એમ માની લઈને તેણે પડદો ઉઘડ્યો અને મિઠ્ઠાગરામાં ચમકતું બાર બંધ કરવા કમાન દાખી.

એ બાર બંધ કરવામાં તેણે જરા વખત ન લીધો. તે તેની સાથે એકલો પડ્યો એટલે તેને ખ્યાલ આવ્યો કે વખતે પૂર્ણિમાને તે જે કહેવા આવ્યો હતો તેની તેને ખજર નહોતી, છતાં પણ અત્યંત હોંશિયારીથી તેણે પોતાનું આશ્ચર્ય છૂપાવી રાખ્યું હતું અને ‘ હું મારી સંભાળ લઈ શકું એમ છું,’ એવું સ્પષ્ટ બતાવી આપ્યું હતું. ગઈ સાંજે તેના મન ઉપર એ છાપ પડી હતી. પણ અત્યારે મધ્યાહ્નના આ રસિક સમયે પૂર્ણિમાના આ સ્વરૂપનું જાણે કેમ નવું દર્શન તે પામતો હોય તેવું તેને ભાસ્યું.

તે ઓરડો વટાવી ખુલ્લી બારી પાસે જઈ બેઠો—જાણે કેમ કોઈ સુવાસ નિર્ભર પવનની આછી લહર હોય ! બારણા પાસેની વાતચીત પછી તેની વિશાળ આંખમાં ગંભીરતા છાઈ હતી. તેના લમણા ઉપરની લટ પવનમાં રમતી હતી. કનકના આવવાનો હેતુ જાણવા માટે તે ઉત્સુક હતી.

તેણે તેને સત્વર એ હેતુ જણાવ્યો.

માફી માગતો હોય તેમ તે બોલ્યો: “ હું જે કહેવા આવ્યો છું તેને તમે જરા વધારે પડતું ગણુશો, એમ મને લાગે છે. ”

તે સાચેસાચ ગભરાયેલો હતો. તેના ગાલ ઉપર લાલી ચડી આવી હતી. તેના પડછંદ પાડતા અવાજમાં સ્પષ્ટ આજ્ઞાવ ભર્યું હતું.

“ વધારે પડતું ! ” તે બોલી.

તેની ડાબી બ્રમર એકાએક ભાંગી. તેની નજરમાં કંઈ વિચિત્રતા દેખાઈ. તેના ચહેરા પર ચપળતાથી સરી જતી ક્ષણિક-જાણે તે એ માનવા તૈયાર ન હોય તેવી-લાગણી દેખાઈ.

તેણે ન છૂટકે આગળ ચલાવ્યું : “ પણ મારું કારણ તમારે માટે મને ચિંતા થાય છે, એ છે. મારા મનમાંથી એ ચિંતા ખસતી નથી. મેં આવું કશું પહેલાં કદીય અનુભવ્યું નથી. જાણે તમને હું ધણા વખતથી ઓળખતો હોઉં તેવું લાગે છે. હું—હું તમને પૂરો ખુલાસો કરું ત્યાંસુધી જરા શાંત રહેશો ? ”

“ અલગત ! ” મહેરબાની બતાવતી હોય તેમ તે બોલી.

“ પૂર્ણિમા, આ વિષયમાં, તમારે માટે મને જે લાગે છે તે કંઈ અજબ વસ્તુ છે. એ મારા મનમાં બૂત પેઠે ભરાઈ બેઠેલી છે. —મારે આવવું પડ્યું—આગત એમ છે— ”

તે અટક્યો — પોતાના બંને હાથ બહાર કાઢ્યા. પોતે બરાબર વાત કહી શક્યો નહોતો, તેથી તે અધીર બન્યો. તે મુંઝાતો હતો. તેણે જીંદગીમાં કદી આવી મુંઝવણ અનુભવી નહોતી.

“ આગત એમ છે— ” તેણે ફરી કહેવા માંડ્યું, “ કે આપણા જેવા સંબંધમાં—કામમાં ડહાપણભર્યો રસ્તો એ છે કે ખુલ્લા દિગ્ગથી જે કહેવું હોય તે કહી નાખવું. અને મને ખાતરી છે કે હું તમને જે કહું તે તમે ખાટી રીતે નહિ સમજો; મને તુચ્છ હેતુવાળો કે વિચાર વિનાનો નહિ લાગે. ટૂંકમાં—જે કંઈ કરવાનું છે તે મને પુરું કરવા દો. ”

પૂર્ણિમાના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. “ જે કંઈ કરવાનું છે તે તમને પુરું કરવા દઉં ? ” તેણે એને એમ પૂછ્યું : “ તમે શું કહેવા માગો છો ? ”

આ પ્રશ્નથી તેને હિંમત આવી. તેના ગભરાટને બદલે તેના

અહીં ઉપર પૂર્ણિમાને માટે સ્પષ્ટ ચિંતા છવાઈ. એ ચિંતાનો ખોટો અર્થ થઈ શકે તેમ નહોતું. તે બહુ જ નરમ હતો.

“ હું નથી માનતો, ” તેણે સમજાવ્યું: “ કે તમને પોતાને આપણા જોખમની, તમારા જોખમની, જરા સરખી પણ ખબર હોય. ઘડિક વિચાર તો કરો. હાલારમાં આવા રાજ્યપલટા કેટલીયે વાર થયા છે. રાજકોટ, મુંબઈનાં પક્ષ અને સમિતિ-રમતનાં સોગઠાં તરીકે એક સાચો ખોટો હક્કદાર—કોઈ હોંશિયાર વેપારીનાં નાણાં—નવા હક્કદાર તરફથી વેપારના નફા માટે ઈજારાનાં વચનો—સરકારની મંજૂરીની ખાત્રી આપતા ગેબી માણસો—હથિયાર પહોંચાડવાનું કાવત્રું—કેટલીક આવી ખટપટો પાર ઉતરી છે—મુંબઈગરાઓએ તેમાંથી નાણાં મેળવ્યાં છે. પણ આજે સરકાર સાવધાન છે. કોઈ પણ આવી રાજખટપટમાં ઉતરે તે આજે સર્પ સાથે ખેલ ખેલે છે. ”

પૂર્ણિમાને ગળે આ વાત ન ઉતરી.

“ કઈ જાતનો ખેલ ? ” તેના શબ્દોમાં કાતિલ છુરીની તીણી શાધાર જેવી મખોલ ભરી હતી.

“ દેશમાં જાય ત્યાં વિપ્લાવ અગર ખૂન, અહીં રહે તો ફજેતી અને જેલ. ” તેણે મનમાં ઘરાબર પેસે તેવી રીતે કહ્યું.

“ પણ— ” તે બોલી: “ સગરામસિંહની પ્રવૃત્તિ વિષે તો રાવણપુરમાં કોઈને વહેમ સરખો પણ પડ્યો નથી. આજે એક વરસથી તેની તૈયારી ચાલે છે. એક અણીબાર તેમાં ચૂક થઈ નથી. એકે બારી તેમાં ખુલ્લી રાખી નથી. અહીં અને રાવણપુરમાં આ શેત-રંજ્યાળ નિષ્ફળ થાય તેવું કશું રાખ્યું નથી. અમે નિષ્ફળ થઈએ જ નહિ. ”

પોતાના આગ્રહને તે અવગણતો હોય તેમ જરા મોટેથી હસ્યો.

“ દરેક જણુ એમજ કહેતા આવ્યા છે—હારેલા અને નિવડેલા બધા. અને નિવડેલા કરતાં હારેલાઓની સંખ્યા હંમેશાં વધારે થઈ

છે. લગભગ હંમેશાં કાં તો બહુ બોલવાથી વાત બહાર પડી ગઈ છે, અથવા એકાદ સરકારનો જાસુસ ધણો ચત્રાક નિવડ્યો છે, અગર નાણાં એવાં પડ્યાં છે. ”

તે ઉઠી અને બારી પાસે જઈ વિચાર કરતી ઉભી. તેની આંગળીઓ હારમોનિયમ ઉપર ફરે તેમ બારી ઉપર ફરતી હતી.

“ મારે કહેવું જોઈએ કે તમે મને બહુ આશ્ચર્ય પમાડો છો. ” તેના તરફ જોયા વિના તેણે તેને ઠંડો ઠપકો આપ્યો.

કનક પણ ઉઠ્યો, અને તેની પાછળ ઉભી તેના ખભા ઉપરથી તે કહેવા માંડ્યો: “ મને પોતાને આશ્ચર્ય થાય છે. ” તેણે કબુલ કર્યું: “ પણ હું જે કહેવા આવ્યો છું તે મારે કહેવું જ જોઈએ. જે તમે ન હોત તો મારા મનમાં આ વાત આવત નહિ. ”

તે એકાએક ફરી અને પોતાના અપાર આશ્ચર્યને જરા પણ છૂપાવ્યા વિના પોતાની સાડી તરફ જોતી ઉભી રહી. તે એક પગલું પાછો હટ્યો, પણ તેણે પોતાની વાત છોડી નહિ.

અપમાનનો સંભવ પણ ન રહે એવી રીતે તેણે તેને હાથ જોડી કહ્યું: “ તમે એટલાં બાળક છો, તમે એટલાં ઉત્સાહી અને પ્રાણુવાન છો, તમારી પાસે એટલી જીવનસમૃદ્ધિ છે કે આ જાતની મેલી ખટપટમાં પાસાના દાવ પર એ બધું તમે હોડમાં મૂકી છો છો, એ હું જોઈ શકતો નથી. મને માફ કરજો. ” તેણે વિનંતિ કરી: “ તમે મારું કહેવું બરાબર સમજો, એમ હું ઇચ્છું છું. મને ખાતરી છે કે તમે સમજશો. હું તમારી સાથે રમત રમતો નથી; પણ મને બહુ લાગે છે. તમારે માટેના માન-લગભગ પૂજ્યભાવથી હું આ બધું કહું છું. તમે એટલાં સુંદર છો, એટલાં કામળ છો. પૂર્ણિમા, વેલચંદને જે નિશાની જોઈએ છે તે મને આપો.—મછવો શોધી કાઢવાનું તથા ત્યાંના માણસને સંદેશો આપવાનું મને સોંપો; એ બધું મને સોંપી દો અને તમે આમાંથી ખસી જાઓ. ”

તે બીજું એક ડગલું પાછળ હટ્યો અને પોતાની આંખમાં આર્જવ ભરી તેના સામું જોતો ઉભો.

તેણે તેના મન ઉપર છાપ પાડી હતી. તેની આતુર, ચમકતી ચેષ્ટાઓ, તેને માટે તેની આકાંક્ષા, ના પાડી શકાય નહિ તેવી ફિકર, તેના ધીમા પણ આર્જવથી ભરેલા અવાજમાં રહેલો ઉત્સાહ, તેનું રક્ષણ કરવા આગળ પડતું હોય તેવું તેનું હિંમત, પાતળું શરીર એ બધું જોઈને પૂર્ણિમાના મન પર તેની દલીલોનું સામર્થ્ય નહિ પણ તેનામાં ભરેલો નિઃસ્વાર્થ, ઉમદા હેતુ ખાસ અસર કરતો હતો.

તેના ઉપર છાપ પડેલી જોઈને તેણે વધારે સજ્જડ દલીલો કરવા માંડી: “મારે માટે તો—” માફી માગવાની માફક પોતાના ગળામાં ચિંતાતુર શરમ ભરી તે બોલ્યો: “આ એક બાબત છે: મન-ગમતી ચીજ છે. જો હું જીતીશ તો મને જે રસ, આવેશ જોઈએ છે તે મળી રહેશે. જો હું હારીશ—” તેણે પોતાની આંગળીની ચપટી વગાડી: “પણ હું જીતીશ જ.”

“બસ,” તે બોલી ઉઠી અને પોતાનો ડાબો હાથ બારી ઉપર પછાડ્યો: “ત્યારે તમે સમજો છો. હું પણ શેતરંજના રસ અને આવેશ માટે ખેલું છું. મારા કન્યાકાળથી મને જીવન જોઈએ છે, ખરું જીવન, સાહસનો ઉદ્રેક, માણસના મનની કસોટી, જે ઈચ્છા ધડી તેનો વિકાસ, પોતાની રૂબરૂપ સાહસિકતાનો વિકાસ. હૃદયના ધમા-ધમ ધમકારા, બચ સાથે ખેત્ર, જોખમ ઉપર જીત. તમે પાસાની ફેરબદલીની વાત કરી. ખરું, હું જીવનનો પાસો મારા હાથમાં રાખવા માગું છું. જે દાવ ખેલાય તે મેળવવા અથવા આપવા ઈચ્છું છું. અને આમ પાસા ખેલતાં ખેલતાં હું પણ રમત પુરી કરીશ. હું એ પુરી કરીને સુખ મેળવીશ.”

તેને લાગ્યું કે વેલચંદને પોતે થોડા અઠવાડિયાં પર જે કહ્યું હતું તેનો શબ્દેશબ્દ તે અહીં બોલતો હતો.

તેનું સૌન્દર્ય તેને મોહાવી રહ્યું હતું. ભયના આભાસ માત્રથી પણ તેનું રક્ષણ કરવાની અજીત વૃત્તિ કનકને આગળ પ્રેરી રહી હતી.

“ પણ એ એવું સહેલું નથી.” તેણે વિરોધ દર્શાવ્યો: “ જુઓને તમે અને વેલચંદ અત્યારથી જ લડી પડ્યા છે. તેણે ગઈ રાતે પોતાના ઉપર ઘણો કાબુ રાખ્યો. પણ હું તેને ઓળખું છું. માફ કરી મારો, પૂર્ણિમા, સગરામસિંહની સંકેતભાષા તે તમારી પાસેથી પરાણે છીનવી લેશે.”

“ તેનું ચાલે તેમ નથી.” તેણે બેદરકારીથી કહ્યું: “ મને તથા તેને બેઉને ખબર છે કે આ ખાખતમાં હું સર્વોપરિ છું, એને એ ક્યતું નથી. પણ એ વાત સાચી છે, કે રાવણપુર બહાર સગરામસિંહની હું એકલી પ્રતિનિધિ છું.”

કનકે માથું ધુણાવી કહ્યું: “ તમે તેનું બળ ઓછું આંકો છો, હો! તેની પાસે તમને મુંઝવવાનો, તમને તે આપી દેવાની ફરજ પાડવાનો જે એકપણ રસ્તો હશે તો તે અજમાવશે.”

એ તિરસ્કારભરી હસી, અને પાનસોપારીની રકાખી આગળ ધરી બોલી: “ પાન ખાશો?”

સોપારી લેતાં લેતાં તે બોલ્યો: “ તમને હું માત્ર એક સવાલ પૂછું તો મને નિરાશ થયેલો નહિ માનોને? હું તમને કહું છું તેમ કરવાની તમે ના શા માટે પાડો છો? જુઓ, સાંભળો, અમે પુરુષો આ બધું કરી લઈએ, તમે મને સંકેત શબ્દો આપશો તો હું તે વેલચંદને નહિ આપું અને તમે કહેશો તેમજ તેનો ઉપયોગ કરીશ— તો પછી?”

“ તોયે એજ જવાબ.” પોતાના અવાજમાં નવીન ગાંભીર્યભરી પૂર્ણિમા બોલી: “ કનકરાય, હું રાવણપુરને ચ્હાઉં છું. એ મારો દેશ છે. અત્યારસુધા હરામખોર, દુષ્ટ લોકોએ એમાં લૂંટ ચલાવી છે. તેના લોકોએ મારા લોકોને અજ્ઞાન અને નિર્ધન રાખ્યા છે. તેમના

ઉપર આવા માણસો હજી વધારે અનાયાર કરવા માગે છે, અને હવે જ્યારે મને તેનો અંત લાવવાની તક મળે છે, ત્યારે તમે મને આમાંથી બહાર નીકળી જવાનું કહો છો. ગમે તેટલી ધમકીઓ હોવા છતાં પણ એ નહિ બને. ગમે તેટલી લાલચે પણ નહિ.” તેણે પોતાનું માથું અનેરી હિંમતથી ધુણાવ્યું. “નહિ, ભાઈ, હું છેવટસુધી આમાં રહેવાની છું ને એનો અંત હું મારી ઈચ્છાનુસાર જ લાવીશ.”

પછેક વિરમી તે બોલી: “તમારી વિચારશીલતા માટે હું તમારી ઋણી છું. પણ—” તે હસી: “હું અંદર જ રહીશ.”

“તો પછી—” કનકના હાથ હેઠા પડ્યા: “હું શું કરી શકું? પણ મેં જે કહ્યું છે તે મારે કહેવાનું હતું. જગતમાં બીજી કોઈ સ્ત્રીને હું આ કહી શક્યો ન હોત. છતાં પણ તમે મને એક વયવદો—એવકુદ વયવદો ને વધારવદો જ ગણુશો કે?”

“એમ કેમ બને, કનકરાય!” તેણે મોટેથી પોતાનો હાથ આગળ ધરીને કહ્યું: “તમે અપૂર્વ માયા અને વિચારશીલતા બતાવ્યાં છે. તમારું કહેવું હું બધે કબુલ કરી શકતી નથી, છતાં પણ હું તમારી અલ્પંત ઋણી છું.”

“તો પછી હું હંમેશાં તમારી સેવામાં હાજર છું, અને જરૂર પડે તો તમે મને તમારી મદદે બોલાવવામાં અચકાશો નહિ.”

“જરૂર—” તે બોલી: “હું ફરી તમારી ઋણી થાઉં છું. તમે હમણા વેત્તચંદભાઈ સાથે બેમીંગટનરોડ ઉપર રહો છો?”

“હા. અનુમલ ચર્નીરોડ પર રહે છે; રાઈવાળા ખેતવાડીમાં રહે છે.”

તે થોડીવાર ચુપ રહી. તેની નજરમાં સ્ત્રીત્વ નહિ, પણ સાથીત્વ-સોખતીપણું બધું હતું. કનકે તે બોલ્યું.

“તો એક સવાલ કરું?” પૂર્ણિમાએ પૂછ્યું.

જવાબમાં કનક હસીને બોલ્યો: “એક નહિ, સો.”

“ જુઓ,” તેણે ખુલાસો કર્યો: “ તમારું હવેનું પગલું શું છે ?”
કહી તે આગળ બોલી: “ સરકારની મંજૂરી જલદી લઈ ન લેવાય?
આમ બેસી રહેવું કેમ પાલવે ?”

કનકે ઉદાસીનતાથી કહ્યું: “ તમને આમ કંટાળો ઉપજતો ન
હોય તો કેવું સારું? પણ મને માફ કરો. હું મારી દલીલો પાછી
શરૂ નથી કરતો. તમારું કામ બીજાને સોંપવાનું તમને નથી કહેતો.”
સહેજ વિરમી તે બોલ્યો: “ વેલચંદના કહેવાથી હું આજે પાછો
અપોરના ઓકલાંડ સાહેબને મળવાનો છું. પણ તમને ખાસ કહેવાનું
એ છે કે તેના તરફથી ઉતાવળ થવાનો જરાપણ સંભવ નથી.”

“ તે તો તમે અમને રાતે કહ્યું કે ઓકલાંડ સાહેબ મંજૂરી
ઓછસ રીતે અપાવે તેને માટે એક અઠવાડિયું તો રહેજે નીકળી
જશે. પણ એટલીય વાર શા માટે લાગવી જોઈ એ, તે તમે કહ્યું નહોતું.
હવે કહેશો ?”

“ હા. બીજાઓ એ સમજી શક્યા હતા, ઓકલાંડને રાજકોટ-
થી નિવેદન જોઈ એ. સગરામસિંહની ભલામણ કરવા માટે તેની
પાસે કારણો તથા હકિકતો જોઈ એ. તે ઉપરથી આખી કારોબારી
સમિતિને સમજાવી શકાય.”

“ એ પણ બરાબર છે—સમજી શકાય તેવું છે.”

કનકની આંખમાં ફરી ચિંતા ભરાઈ હતી, પણ તે જવા માટે
ઊઠ્યો. “ જુઓ, ભૂલશો નહિ, હું તમારી સેવામાં હંમેશાં છું. હું
ન ભૂલતો હોઉં તો એવો વખત જરૂર આવશે કે જ્યારે તેઓને મારી
મદદની જરૂર પડશે. વેલચંદ તમારી પાસેથી સંકેતશબ્દો જરૂર પડાવશે.
તે પોતાને ફાવતું કરશે.”

“ ફાવશે ત્યારે ને ?” તે ઉડી, નમન કરી એક અણધાર્યો સવાલ
પૂછ્યો: “ અને તેના મછવાનું ? તેની જગ્યા વિશે તમને પણ તેણે
અંધારામાં રાખ્યા છે કે ?”

“હા.” કનકે જવાબ દીધો: “પણ તમે જો એ બધું મને સોંપી દેશો તો હું તેના સમાચાર કાઢી લાવીશ.”

તેણે ખોટા ભયનો દેખાવ કર્યો.

“તમે તો સુધરવાના જ નહિ કે?” બારણા પાસે પહોંચી પૂર્ણિમાએ હેવટના શબ્દો કહ્યા.

“સાચે—આપણા નક્કી કરેલા એક રસ્તા વિષે મેં મારા વિચારો ફેરવ્યા છે. તમને યાદ હશે કે ગઈ રાતે આપણે એવું નક્કી કર્યું કે વહેમ ન આવે માટે તમારે અમારામાંથી ચારેજણ સાથે જેમ ઓછા દેખાવાય તેમ રહેવું. મને લાગે છે કે તમારા રક્ષણ તથા કાયદા માટે મારાથી બનશે તેટલી વધારે વાર હું તમારી સાથે રહીશ.”

તેની રીતભાતમાં હાસ્ય ભર્યું હતું, છતાં પૂર્ણિમા તેની અંતર્ગત ચિંતા પારખી શકી.

“જોઈશું” તે સ્નાનદ બોલી: “આગળ ઉપર.”

તે ગયો. પૂર્ણિમાએ સામેના લંબગોળ અરિસામાં પોતાની આકૃતિ નિહાળી. તેની આંખમાં દિલગીરી ભરાઈ.

“કેટલો સરસ માણસ!” તેને વિચાર આવ્યો: “અને એ માને છે કે તે મને ઓળખે છે.”

તેણે એક નિશ્વાસ નાખ્યો.

પ્રકરણ ૪ થું

સારૂં નરતું

અમલ મારવાડીએ આજે પણ ચનીરોડ પરના પોતાના માળામાં ચોપાટ ગોઠવી હતી. તે રહેતો હતો તે રાધવ અતિથિગૃહ દેશી રાજ્યોના મુત્સદીઓ અને પૈસાદાર ખટપટીઓનાં પ્રિય સંમેલન સ્થાન હતું.

હાથીવાડીની ગલ્લી તરફથી કનક નવ ઉપર દશ મિનિટે તેની સુંદર લાંબી ચાલમાં તે આવી પહોંચ્યો. તે ઘણાખરાને ઓળખતો હતો. તેણે સર્વને સાહેબજી સલામ કર્યાં.

ગરમી સખત હતી, છતાં ધારાસભા ચાલતી હતી. અમલદારો અને શ્રીમંતો હજી માથેરાન મહાખજેશ્વર વગેરે સ્થળે ગયા નહોતા. રાધવ અતિથિગૃહની આ ‘મયૂરચાલ’ માં ધારાસભાના સભ્યો, દેશી રાજ્યના વકીલો અને તેમનાં ગૃહલક્ષ્મીઓ ભરચક ભર્યા હતાં.

રવેશ પાસે આવતાં કનકને રાવણપુરના વકીલ વિલાસરાય તથા તેનાં પત્ની મળ્યાં. સુશીલાએ કનકને પોતાની પાસે બોલાવ્યો.

સુશીલા દેખાવે જાડાં, મોટાં હતાં. ચામડીના વર્ણ પરથી કહી શકાય તેમ હતું કે જુવાન વયે તેનામાં સૌન્દર્ય હશે. અત્યારે તે ટ્રીઢા હતાં, મુંબઈમાં સુધરેલાં ગણાતાં હતાં. હાલારીઓ કરતાં એમની સમાજપ્રિયતા વધારે વિશાળ હતી.

“ તમને હું બહુ લડાવું છું. ” સુશીલાકાકીએ કહ્યું: “ પણ તમે બુધવારની મારી દિવસના પાર્ટીમાં આવશે નહિ તો મને મારું લાગશે. આવશેને ? ”

તેણે હાથ જોડ્યા.

“ કાકી, ” તેણે ખડખડાટ આનંદ ભરપૂર હાસ્ય કરી કહ્યું : “ સાત સાગર ઓળંગીને પણ આવીશ. પણ તમારાં મોંઘાં મહેમાન ક્યાં ગયાં ? અને તેમનાં મા. ”

“ કાણ પૂછિંમા ? ” કાકીએ કહ્યું: “ એ કહેતી હતી કે તમે એને મળ્યા છો ! ચાલો સાંઝે થયું. એ સિનેમા જોવા ગઈ છે. તેની મા પણ સાથે જ છે. ”

પોતે સાથે ગયો હોત તો કેવું સાંઝે, એવો વિચાર આવતાં તે પળેક સ્તંભિત બની ઉભો રહ્યો. પછી તે આગળ જવા લાગ્યો.

“ પણ આજે એમ બની ન શકત. ” તેણે વધારે વિચારવા માંડ્યું: “ બીજી રાતો ક્યાં નથી ? હિન્દુ જીમખાનામાં ટેનીસ-પિંગપોંગ-એડમિન્ટન કંઈક પણ— ”

અનુમત્રના ખંડના દિવાનખાનામાં તેણે વેલચંદ, રાઈવાળા, અનુમત્ર, તથા રાઈવાળાના બે મિત્રોને ચોપાટ ખેલતા જોયા. રમત જામી હતી. તેના તરફ એક ઝડપી નજર નાખ્યા ઉપરાંત વેલચંદે ડોકું ધુણાવી રમતમાં ધ્યાન પરોવ્યું. પણ તેણે બારણું બંધ કર્યું ન કર્યું એટલામાં રાઈવાળાએ પોતાની ખુરશી પરથી ઉઠી પાસેના ખંડમાં આવવા ઈશારત કરી.

“ પીણું, ખાણું, ભૂત્તામણું—સાલું બધું અંદર છે. ” રાઈવાળા બોલ્યો: “ બાજુ શરૂ કરતાં પહેલાં કંઈક આપ હોજરીમાં ઠાંસી લઉં ! ”

અનુમત્ર પણ બોલ્યા વિના ઉઠી અંદર આવ્યો.

બારણું બંધ કરી બહુ જ ધીમા અવાજે તેઓ બોલવા લાગ્યા:

“ કેમ ઓકલાંડ સાહેબને મલિયા કે ? ” રાઈવાળાએ પૂછ્યું.

“ હા. ” કનકે કાંઈક અધિરાઈથી જવાબ આપ્યો.

“ પછી ?— ” રાઈવાળાએ આગળ સવાલ કર્યો: “ તે કાંઈ જલ્દી કરશે કે ? ”

“ મેં તમને ગઈ રાતે કહ્યું હતું, ” કનકે જણાવ્યું: “ કે તેણે જે કહ્યું છે તેથી વધારે વહેલું નહિ કરે. આજે સોમવાર છે, આપણી પાસે હજી એક અઠવાડિયું છે. તે કહે છે કે રાજકોટથી તેને હકિકતો તથા રિપોર્ટ ન મળે ત્યાંસુધી એક તસુ ભર પણ આગળ ડગલું નહિ ભરે.”

“ પણ, ” અનુમલ બોલ્યો: “ તમે તેને સમજાવી ન શકો ?— તમારા હાથમાં તો તે મીણું પુતળું છે ! ”

“ આય સું સાલું ! ” રાઈવાળા બોલ્યો: “ સાત્રાં મને તો રાત દિનાં સપનાં બી એજ આવે ચ કે કાંઈ પીળી પાઘડી અને આસ્માની ડગલાવાળો આદમી મારી પાછળથી ખભે ટાપલી મારી કે’ચ કે: ‘ દોસ્ત, ચાલ મારી સાથે. ’ થોડા દહાડા જલ્દી કરી નાખે તો તેનું સુ બગડી જવાનું છે ? ”

“ કઈ રીતે ? ” કનકે હોઠ ભીંસી, ગુસ્સો દાખી પૂછ્યું.

“ તે હું સું સમજું ? ” રાઈવાળાએ કહ્યું.

વાતનો અંત લાવવા કનકે ખાસ તરફ ફર્યો. રાઈવાળા સામે જોઈ તે બોલ્યો: “ મારાથી બનતું કરીશ. ”

*

ચોપાટ ખેત્રાતી હતી તે ઓરડામાં બધા ગયા ત્યારે સાડા નવ થયા હતા. એજ મિનિટે નીચે લોખીમાં એક નવી આગંતુક સ્ત્રી ‘ પ્રતિમા-સુરત ’ અતિથિ પત્રકમાં નામ લખી રહી હતી. સીધી અને સાદી જણાતી એ સ્ત્રી મુસાફરીને ટેવાયેલી હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું.

“ સરદાર લોને અહીં મારે માટે સગવડ રાખવા—” તેણે મહેતાજીને કહ્યું: “ એક ખંડ, તથા નહાવા ધોવાની સગવડ માટે તાર કર્યો છે. બીજે કે ત્રીજે માળે જોઈએ. ” તેણે સામાનની ટીકીટ તેને આપી. “ મારો સામાન હમણાં અહીં આવશે. ”

તે સ્પષ્ટ રીતે કાઠિયાવાડી લાગતી હતી. તેનો વાન શામળો હતો. તે બહુ સુંદર નહોતી; પણ તેની આંખો કાળી અને ચમકતી હતી. તે ઉપર આવી ત્યારે તેનું મધ્યમ કદનું ધાટીકું શરીર કોઈ એ ખાસ જોયું નહિ.

ત્રીજે માળે તેને ૩૭ નંબરનો ઓરડો ખતાવવામાં આવ્યો. તેની ટ્રંક વગેરે ધાટી લાવ્યો. તેને તેણે સારી જેવી બક્ષિસ આપી. ધાટીએ બત્તી કરી. અને બારીઓ તપાસી એ ટેલીફોન પાસે જઈ ડિરેક્ટરીમાંથી નંબર જોવા લાગી.

ધાટી બહાર ગયા પછી તેણે એક નંબર માગ્યો.

અગિયાર ઉપર દશ મિનિટ થઈ ત્યારે વેલચંદનો મહેતો હરખચંદ ચનીરોડ તરફના દરવાજા પરથી અંદર આવ્યો અને લોખી ઓળંગી આશ્રમના કારકુનને પ્રતિમા જેરાજાણીનો નંબર પૂછ્યો. ‘ એ મારી રાહ જોતાં હશે. ’ એમ કહી ધાટીને સાથે લઈ તે ‘ લિફ્ટ ’માં દાખલ થયો.

સાડત્રીશમા ખંડ પર જઈ ધાટીએ તે ઉધડાવવા બારણું ઠોક્યાં. પણ અંદરથી જવાબ ન મળ્યો.

“ આગળિયો ખેંચ. ” હરખચંદ બોલ્યો.

ઉલાળાનો હાથો ફેરવવા જતાં ધાટીને તે ઉધાડો લાગ્યો અને બારણું ઉધડી ગયું. તે ત્રીજે માળે ઉધડયું હશે ત્યારે તેણે પાછો ટોકારો માર્યો. પાછો જવાબ ન મળ્યો. ધાટીને ખૂબીક લાગવા માંડી.

બારણું ઉધાડી તે અંદર દાખલ થયો. બારણું ખૂબ ઠોકવા છતાં જવાબ ન મળવાનું કારણ બંને જણાએ જોયું. બાટલાની પાંગતે,

બારણાની ડાબી બાજુએ કમર સુધી ગોદણીયા વાળી એક બાઈ ડાબે પડખે ફસડી પડી હતી.

જેતાં જ ધાટી રૂની પુણી જેવો થઈ ગયો અને ઓરડામાંથી નહાસી છૂટવા પાછો ફર્યો.

“ઓ થાંભ.!” હરખચંદ ધાટીને પકડીને બોલ્યો.

તે નીચે વળી બૈરીની નાડ તપાસવા લાગ્યો. થોડીવાર પછી એક બાજુ માથું રાખી, ધાટી ઉપર નજર રાખી, એળીમાં હાથ નાખી તેનું હૃદય તપાસ્યું. તે બાઈ નો ચહેરો ખેંચાઈ ગયો હતો, અને ભયંકર રીતે કિકંકો થઈ ગયો હતો: કેટલાક ભાગમાં તો કાળો શાહી જેવો બની ગયેલો જણાતો હતો. આ પરથી સ્પષ્ટ દેખાતું હતું કે તેને ગુંગળાવી મારી નાખવામાં આવી હોય.

“મરી ગઈ છે.” ભયભીત ચહેરે હરખચંદ બોલ્યો.

તેનો ચહેરો પણ ધાટીના ચહેરા જેવો જ ઉજળો થઈ ગયો હતો. “જા, મહેતાલા બોલાવ; ડાકટરલા બોલવા—થાંબુ નકા.”

ધાટી નીચે દોડે ત્યાં તો હરખચંદે એ બાઈના મ્હેં ઉપર પોતાનો રૂમાલ ઢાંકી દીધો. ત્યાં કંઈ અવાજ થયો. એક ઘાટણ ખુલ્લા બારમાં બેબાકળી જેવી ઉભી હતી.

તેની અને હરખચંદની નજરે નજર મળતાં તે ચીસ પાડી ઉઠી અને અંદર ધસી આવી.

“ચૂપ, દાર લાવા.”

ધાટી પાછો આવ્યો.

“જા, સાહાવે મજલા વરતી જા. એકસઠ રૂમ મધી વેલચંદ શેઠ આહે ત્યાલા બોલવૂન ચે.”

ધાટી ગયો. ઘાટણ બારણા અને શઝ વચ્ચે જ ઉભી હતી—હરખચંદની સામે તે જોઈ રહી હતી.

હરખચંદ પોતે રાવણપુરીઓ હતો. તે સ્થેજ ઉંચો, પાતળા બાંધાનો હતો. તેનું ધડ નાનું હતું; પગ તથા હાથ ખૂબ લાંબા હતા. મ્હોં લાંબું અને ચોખ્ખીયું, ગાલ તથા જડબા ફાનસના ખાપ જેવાં હતાં. તેના ઉપર સ્ત્રીજનોની નજર પડતાં જ તેનો જાડો નીચલો હોઠ કંપવા માંડતો.

એક ખુરશીના અડીંગણ ઉપર કોણી ટેકવી તેણે ઓરડામાં ફરતી નજર નાખી. આગતે બહાર કાઢવાની અગાશી ઉપર પડતી બારી સાવ ખુલ્લી હતી, અને પવન ખૂબ વાતો હોવાથી પડદાઓ અંદર ફરફરાટ ઉડતા હતા. એ બારી અને ખાટલા વચ્ચે એક સૂટ-કેસ ખુલ્લું પડ્યું હતું. તેની અંદરનો સામાન અંદર વેરણછેરણ થઈ પડ્યો હતો, અને અરધો બહાર ગાલીચા પર નીકળી ગયો હતો. જાણે કે કોઈ એ તેને ઉતાવળથી વીંખી જોયો હોય ! તેની પાછળ ભીંત પાસે સીધી, ઉભી પીઠવાળી એક ખુરશી ઉધી પડી ગઈ હતી.

સ્નાનખંડ પાસેનો ગાલીચાનો છેડો જમીન પર લપસતા કોઈના પગથી ડેલાઈને જાણે ઉંચો વળી ગયો હતો.

હરખચંદ એ ઉઘાડી બારી પાસે ગયો, અને અજવાળા વાળી ગલ્લીમાં જોવા લાગ્યો. એ તપાસમાં કંઈ ન નીકળવાથી બારીની લાકડાની પાલખની તપાસ કરવા માંડી. કોઈનું પુરેપુરું વજન તેના ઉપર પડવાથી જ જોડાના તળિયાનો ધૂળવાળો ડાઘ પડે તેવો એક ડાઘ એકદમ તેની નજરે પડ્યો. તે એ ડાઘને તપાસે છે એટલામાં આશ્રમનો રાતનો વ્યવસ્થાપક તથા મહેતાજી ઓરડામાં ધસી આવ્યા.

તેમની પાછળ અનુક્રમે દા. ચિપલુનકર, આશ્રમના દાકતર, આશ્રમનો દૂધી પોલીસનો માણસ, નીચે રસ્તા પરથી બોલાવી મંગાવેલો પોશાકઅંધ પીળી પાઘડીવાળો પોલીસ, અંગેઅંગમાં કંટાળેલ સૂચવતો વેલચંદ અને ઘાટી-સહુ આવી લાગ્યા.

વેલચંદ તથા હરખચંદ છેટા ઉભા રહ્યા. બીજા સહુ શખની નજીક બરાયા. ડાક્ટર મરી ગયેલી સ્ત્રીને નીચો વળી તપાસવા લાગ્યો.

સહુ ઉશ્કેરાઈ વાતો કરવા લાગ્યા. આશ્રમના વ્યવસ્થાપક મહેંદળેને તેથી તે સહુને અટકાવવાની જરૂર પડી.

વેલચંદ તો આવતાંવેંત જ બારી પાસે ઉભેલા હરખચંદ પાસે જઈ ઉભો હતો અને હવે પોતાના મહેતાજી સાથે થોડા ધીમેથી બોલેલા શબ્દો પછી પાછો ચાલ્યો જતે, પણ મહેંદળેએ તેને અટકાવ્યો.

“—શેઠ, તમે આ બાઈ ને જાણુતા હતા ?”

“ નહિ. ” વેલચંદે નીચેજીવે જવાબ આપી સામે પ્રશ્ન કર્યો:
“ એ કોણ હતી ? ”

આશ્રમના મહેતાજીએ માહિતી આપવા માડી:—

“ તેનું નામ ‘ પ્રતિમા, સુરત ’ એ પ્રમાણે નોંધાયું છે. ”

મહેંદળેને જવાબ આપવા વેલચંદ બોલ્યો: “ ના—આ નામ મેં કદિ સાંભળ્યું નથી. ”

પોતાના વાસ્કીટના ખિસ્સામાં બંને હાથ નાખી તેણે ઓરડામાં ઉભેલા સહુની સામે જોયું—જાણે તે તેમને પૂછતો હોય: “ મારે શા માટે જવાબ દેવો જોઈએ ? ”

“ પણ, ” વ્યવસ્થાપક સહેજ ચિડાઈને બોલ્યો: “ આ ઘાટી કહે છે કે આ બનાવની ખબર પડતાં જ પેલા સાહેબે તમને તરત—”

વેલચંદે ખબ્બા મચકોડયા. “ પણ મને શા માટે બોલાવ્યો તે હું જ સમજતો નથી. ”

“ અને તમે ? ” વ્યવસ્થાપકે હરખચંદને પૂછ્યું. તે બારી પાસેથી હજી ખસ્યો જ નહોતો. “ તમને ખબર છે, આ કોણ છે ? ”

“ ના. ” હરખચંદ બોલ્યો: “ મને જરા પણ ખ્યાલ આવતો નથી. ”

છૂપી પોલીસનો માણસ હવે આગળ આવ્યો. તેણે લાશ પરથી રમાલ ઉપાડી પૂછ્યું: “ હવે ? ”

વેલચંદને ફરીથી મહેંદળેએ પૂછ્યું: “ ઓળખાય છે ? કદિ આ ચહેરો જોયો છે ? ”

વેલચંદે ભવાં ચડાવ્યાં. એ બોલ્યો:— “ મેં તમને એકવાર કહી દીધું. હું એને કે એના વિષે કંઈ જાણતો નથી. ”

“ પણ તમે કંઈ જાણતા ન હો તો— ” મહેંદળેએ આગ્રહ પૂર્વક પૂછ્યું: “ પછી તમને બોલાવ્યા શા માટે ? ”

વેલચંદના હાર્યમાં ઉશ્કેરણી ભરી હતી. તેના જવાબમાં કાતિલ મીઠાશ ભરી હતી. “ દાદા, મને શું માનમ ? ” તેણે કહ્યું: “ પણ કોઈ નોકર મુંઝાય અને તાબડતોળ શેઠને બોલાવે તો તેમાં શેઠ શું કરે ? ”

આટલું કહી, હરખચંદ તરફ નજર પણ કર્યા વિના તે પુંઠ ફેરવી ઓરડા બહાર લોકોને હડસેલતો ચાલ્યો ગયો. એક હલકા, નીચા દરજ્જાના માણસની મુખાઈથી અગવડમાં મુકાવા પછી તેને ખૂબ ગુસ્સો આવ્યો હોય તેવું તેનું વલણ હતું.

હરખચંદે આવતી કાલે અત્યંત મુંઝવણ ભર્યા અર્ધા કલાકનાં સ્વપ્નો જોયાં.

ડીટેક્ટીવ મિ. ભૂતકઢાની મુલાકાત

કનક રાવણપુરને અંગલે જવા તત્પર થયો હતો. તેનો વિચાર પૂર્ણિમાને સાથે લઈ હિંદુ જીમખાનામાં જઈ એ એક સેટ ટેનીસ રમવાનો હતો. પોતાના ખંડમાં કપ્પાટના મોટા અરીસા પાસે ઉભા રહી તેણે પોતાની નેકટાર્ઈ વ્યવસ્થિત કરી, એટલામાં વેલચંદનો ધાટી એક નામપત્રિકા લઈ અંદર આવ્યો. તેના ઉપર ‘નોશૅરવાન ભૂતકઢા; મુંઅઈ, સી. આઈ. ડી.’ એમ લખેલું હતું.

કનક પોતાની ભ્રમર ગુંચવાડામાં મચકોરી એ પત્રિકા જોતો હતો, એટલામાં વેલચંદ જરા પણ અવાજ ન થાય તેવી રીતે અંદર આવી ઉભો રહ્યો.

“વિચારા મી આતા ખાલી ચેતો.” કનકે ધાટીને કહ્યું.

વેલચંદે જરાપણ ગભરાટ બતાવ્યો નહિ. તેના હાસ્યમાં કાતિલ ઝેર હતું.

“મેં આ માણસ સાથે હમણાં જ વાત કરી છે.” તે બોલ્યો:
“અગર તેણે હમણાં જ મારી સાથે વાત કરવાનો યત્ન કર્યો છે. તને ખબર છે, એ શા માટે આવ્યો છે ?”

કનકે ડોકું ધુણાવ્યું. “ માણસનાં મન વાંચતાં મને નથી આવડતાં—ના. ”

“ રાવણપુરથી તરતમાંજ આવેલી ત્યાંની કાંઈ સ્ત્રીને આપણામાંથી કાંઈ ઓળખે છે કે કેમ, તે સંબંધમાં એ કંઈક જાણવા માગે છે. ”

“ કેમ ? ” કનક તેની સામે ફર્યો ને પૂછ્યું :

“ તેણે એ બાગીચમાં ખાસ કાંઈ કહ્યું નથી. ” વેલચંદ્ર બોલ્યો :
“ મેં તેને બહુ મોં ન આપવાથી તે દબાઈ ગયો. ”

“ તમે તેને કાંઈજ માહિતી ન આપી ? ”

વેલચંદ્રે ખબ્બા ચડાવ્યા. “ મારી પાસે કાંઈ માહિતી હતી જ નહિ. ” તેણે સાનથી સમજાવતાં કહ્યું : “ અને, તને પણ કશી ખબર નથી. છતાં પણ તેની ચકાર નજર ચુકાવીને હું અહીં આવ્યો છું. મને લાગ્યું કે હું તને આગળથી ચેતાવી દઉં કે એ શી બાજુ રમે છે. ”

કનક હસ્યો, પણ તેમાં હાસ્યની મજા નહોતી.

“ થેંકસ. ” તેણે કહ્યું : “ હવે કંઈ ઓર આનંદ આવશે. ”

મી. નોશેરવાન ભૂતકઠા નવા જમાનાનો ડિટેક્ટીવ હતો. તેણે કોલેજમાં કેળવણી લીધી હતી અને સમાજના મેળાવડામાં તેમજ પોતાના કામમાં પુરેપુરો ભાગ લઈ શકે તેવો હતો. એ જુવાન હતો. તેણે ઘેરો ભુરો સુટ પહેર્યો હતો, હાથમાં વાળેલા હાથાની લાકડી હતી, અને સમાખંડમાં બીંતને અઢેલી તે ઉભો હતો. આંખમાં ચંચળતા તરવરતી હતી, નજર તીવ્ર હતી; મુખ ઉપર આનંદયુક્ત હાસ્ય હતું. તેના પગનાં તથા હાથનાં કાંડાં જરા જડાં હતાં; એ બાદ કરીએ તો તેનો બાંધો મજબૂત અને કસાયેલો હતો.

“ મી. કનકરાય— ” તેણે મીઠાશથી કહ્યું : “ હું અહીં તમારી મદદ લેવા આવ્યો. ચ. મને ખાત્રી છે કે તમે મને ના નહિ પાડશો. ”

“ જરૂર, જરૂર. મી. ભૂતકઠા— ” કનકે કહ્યું : “ મારાથી

અનશે તેટલી મદદ કરીશ.”

“ મહેરબાની, મહેરબાની, સાહેબ. ”

“ અને હવે—” વચ્ચે એક નાનું ટેબલ રાખી બંને બેઠા પછી કનકે શરૂઆત કરી: “ કહો, મારું શું કામ છે ? ”

“ કુડરતી રીટે જ—” ભૂતકઢાએ પોતાની નજર ચારે તરફ ફેરવતાં કહ્યું: “ મી. વેલચંદે ટમુને મારે શું કામ છે તે કહ્યું હોસે.”

કનકને આશ્ચર્ય થયા વિના ન રહ્યું.

“ વેલચંદ ” તેણે જવાબ આપતાં કહ્યું: “ સામેના ખંડમાં છે, હું મારા ઓરડામાંથી સીધો નીચે આવ્યો છું. ”

“ કંઈ નહિ, કંઈ નહિ. મી. કનકરાય. ” ભૂતકઢાએ બેઠરકારીથી કહ્યું: “ રાત્રવચ્ચમાં બનેલો પેલી બાઈ—પરિમાના ખુનવાલો—” રહેજ અટકી તે આગળ બોલ્યો: “ મેં તેમને મલવા ચાલું હતું. એ કેસ મને સોંપવામાં આવ્યો. ”

“ પ્રતિમાનું ખુન ?—એ ખરેખર રસ પડે તેવો અટપટો કેસ છે, મી. ભૂતકઢા. પણ મને એ બાબતમાં કંઈ ખબર નથી. ”

ભૂતકઢા તેના કથનને ઉત્તેજન આપતો હોય તેમ હસ્યો. “ હાં, હાં, મેં પહેલેથી જ માન્યું હતું કે તમે એમજ કહેશો. પણ મને આશા છે કે હું તમને મારી પાસે હાલ તુરતમાં જે કંઈ માહિતી છે તે જણાવીશ કે તમે તમારું કહેવાનું બદલશો. મને પરવાનગી આપશો તો છેવટમાં હું તમારો મત પૂછીશ. ”

“ બહુ સારું સાહેબ. ” કનકે ખુરશી પર આરામથી ગોઠવાતાં કહ્યું: “ પરંતુ તમે મને જે કહેશો તેમાં મારા કંઈપણ કહેવા કરતાં વધારે રસ પડશે એવી મારી ખાત્રી છે. ”

“ ઓ, થેંકસ, મી. કનક, હું ટૂંકામાં જ પતાવીશ. હમોને અટરવેર આવ પટો મલિયો ચ. હરખચંદ એવણની પોટાની જુબાની

મુજબ—” આંગળીવતી સામેથી છાપડે બતાવતાં તેણે કહ્યું: “ મધ રાતે સાડાનવ વાગે પેલી હાપીસમાં હતો. તે વખતે ટેલીફોનની ઘંટડી વાગી. એક ઐરીએ મી. વેલચંદને બોલાવવા માગ્યું. મી. વેલચંદ બહાર હતા. તે ઐરીએ મી. કનકરાયનું નામ આપ્યું. ”

સાંભળનારને કંઈ કહેવાનો વખત આપતો હોય તેમ ભૂતકદા અટક્યો. કનકના હોઠ તેને રસ પડતો હોય ત્યારે આદત મુજબ સહેજ ઉધડ્યા હતા, પણ તે હસ્યો નહિ ને બોલ્યો ય નહિ.

પોતે અટક્યો હતો તે કળાવા દીધા વિના ભૂતકદાએ આગળ ચલાવ્યું: “ પછી એ ઐરી ચોખ્ખી રીતે ગભરાટમાં પડી અને હરખચંદને કહ્યું કે તેણીનું નામ પરદિમા હતું અને તેણી રાવણપુરથી આવી પુગી હતી. તેણીને મદદ માટે નાણાં જોઈતાં હતાં. જો મી. વેલચંદ તેણીને મળી શકે તો તેણીને આય કરોડી હાલતમાં તેવણ જરૂર મદદ કરે. આય હાલતમાં તે કંઈમી પોતાની ભૂલ વિના આવી પડી હતી. હરખચંદે પોતાના શેઠને આવી નકામી અગવડમાંથી બચાવી દેવા ના જ કહ્યા કર્યું: ‘ એવન કાંદ છે તે હું જાનતો જ નહિ, બાઈ.’ પછી તેણીએ ‘ રાધવચંદમાં ’ હરખચંદને મલવા બોલાવિયો.”

ભૂતકદા થોડીવાર મૂંગા રહી બોલ્યા: “ આય બધું ટમુને હરખચંદે કદાચને કહ્યુંબી હોય, પણ હું ટમુને મારી નજર સાંભે જે તકતો છે તે બતાવવા માગું છું. એ બાઈના અવાજમાં, એની બોલવાની સુધરેલી ઢપમાં, એના ચોખ્ખા દેખાઈ આવતા દુઃખમાં કંઈ એવું હતું કે હરખચંદે તેને મલવાની હા પાડી. પણ તેને જરૂરી ટપાલ રવાના કરવાની હતી, તેથી કંઈ વખટ લાગશે તેમ કહ્યું. તેણીએ કહ્યું: ‘ કાંઈ નહિ. મારા ઓરડામાં જ મને મલજો: એ ઠીક પડશે; તે ‘રાધવ’માં આવ્યા પછી જે કંઈ બન્યું તે બધું આજ સવારના ‘સમાચાર’, ‘જામે’ ને ‘પરજા’માં છપાયું છે. તમે વાંચ્યું બી હોસે. ”

કનકના ચહેરા પર રસ નીતરતો હતો.

“ હારતો—જર. ”

ભૂતકહા ખુબ જ પ્રશામત કરવા માગતો હોય તેમ હત્યો.

“ જરા ખમો. ” તેણે કહ્યું: “ અરે આપણે કંઈ ગમજઈએ છીએ તે ડમુને સમજશે. આ ખૂન કાણે કરિયું તેનો હજી કંઈ પટ્ટો મલટો નથી. ‘ રાધવ ’ નો એક લિક્કટળાય કે’ય કે રાતના સાડાદશ વાગતાં એક ધુરખો પહેરીને કાંઈ પાતળા સરખા બાઈ તે જ રાતે ચોથે મજલે ગઈ હતી. તેણે કાલી સાડી પહેરી હતી, અને કાઠિયાવાડી જેવી લાગતી હતી. પન તેનું મ્હોડું—ખ્હોડું કાંઈ તેણે જોયું નહિ હતું. તે પછી તે બાઈ પાછી દેખાઈ નથી. તે પહેલાં બરાબર દસ મિનિટ અગાઉ એક ઉંચો પાતળો આડમી હાથમાં ભૂરી કાત્રા પટાવાલી હેટ લઈને જે નાનકડી પડસાલમાં થઈને લિક્કટ પડથી મોટી પડસાલ તરફ જવાય છે તે ન્હાનલી પડસાલમાંથી આવતો દેખાયો હતો. આય માણસ ઉતાવળમાં હતો, પન તેણે માથું ધુણાવી ના કહ્યું હતું કે મારે લિક્કટની જરૂર નથી. વળી ‘ રાધવ ’ નો મહેતો કે’ય કે પરદિમાબાઈ જેવારે નામ નોંધાવતાં હતાં તે વખતે તેની પાછળ એક ઐરી લિક્કટમાં સાથે ગઈ હતી ને તે બાઈ આય ‘ હોટેલ ’ માં ધુરખાવાળી ઐરી જોઈ તે અને આય ઐરીનું બ્યાન આખેહુમ મલટું આવેચ. આ કાલી સાડીવાલી ઐરીને સાડાદશ વાગ્યા પછી કોઈ બી આદમીએ જોઈ નથી. ”

ભૂતકહા અટક્યો અને પોતાના સાંભળનાર તરફ કંઈ આશાની નજરે જોઈ રહ્યો.

કનક તેની સામે એટલી જ આતુરતાથી જોઈ રહ્યો.

“ આટલી હમુને ખગર છે. ” ભૂતકહાએ કહ્યું ને તે મૌન રહ્યો. સામેની ઓફીસમાંથી વેલચંદે કાંઈ ને ફોન કરતાં તેનો અવાજ આવ્યો.

તે બોલ્યો: “હાં, એક બીજું. પરતિમાખાઈના ઓરડાની પાછળની અગાશી પર પડતી બારી પર એક પગલું અથવા ડાઘ બી હમુને મલી આયોચ. હમો લોક એમ અટકળ કરિયેય કે કોઈ આદમી એ ઓરડામાંથી એ અગાશી અને નીચેની ગદલી વાટે નહાસી છૂટયો છે. એટલે હવે હમારી સામે આય સવાલ આવી ઉભો છે કે ખૂન પેલી કાલી સાડી વાલી બેરીએ કરિયું કે કોઈ આદમી તેની પાછળ સુરતથી જ પડેલો તેણે કરિયું? હું સુરત એટલા માટે કેહુંય કે પરતિમાખાઈ તે પરમાને નોંધાયલાં છે.”

આ સાંભળી કનક વિચારમાં પડ્યો, અને ભૂતકદા સામે જોઈ તેણે પૂછ્યું: “તમારી પાસે આથી કંઈ વધારે હકિકત નથી?”

“નહિ. હરખચંદ તથા ઘાટીએ પરતિમાનું બારણું ઉઘાડું દેખ્યું તેથી એક અખયબીની વાત છે. જો કોઈ બી પાછલી બારી વાટે નહાસી છૂટ્યું હોય તો એવણે અગર તેણીએ આગલનું બારણું કાંય બંદ નહિ કરીદું? તેથી તેની સલામતી તો રહેત કે’ની?”

“હા.” કનકે કબુલ કર્યું: “હવે આ ગૈબી બેરી કોણ છે?” તેણે આગળ કહ્યું: “આ મરનાર પ્રતિમાખાઈ કોણ? તમે રાવણપુર તાર કર્યો છે?”

“કાંય નહિ! પણ મને હજી જવાબ મલિયો નથી. સુરતમાં પરતિમાખાઈને કોઈ જાણતું નથી.”

“એ ક્યારે મરી ગઈ-તમને કંઈ ખબર છે?”

“ડાકટરો કહે છે કે સાડાદશ અને અગિયારની વચ્ચે મરી ગઈ હોસે તેને ગુંગળાવી મારી નાખવામાં આવી છે. એ લોકો કહે છે કે એ સવાદશ બન્ને પણ મરી ગઈ હોય!”

“અને પેલી કાળા સાડીવાળા બેરી? એનું શું થયું?”

“હં! બરાબર!” ભૂતકદા ઉત્સાહથી બોલ્યો: “મને આશા હતી કે આય ઠેકાણે તમે હમોને મદદ કરી શકશો!”

કનકના આશ્ચર્યનો પાર જ ન રહ્યો. “ હું ! ” વિસ્મિત બની તેણે પૂછ્યું.

ભૂતકદાએ જવાબમાં કહ્યું: “ હા. હું તમને ખુલાસો કરું અને મી. કનકરાય, મહેરબાની કરી આપ હું કહું છું કે બધું બહાર બખી ન દેતા, બધું કોન્સીડેન્સીયલ રાખજો. તમારા પર હું ભરોસો રાખુંચ ! ”

કનકે ગંભીરતાથી માથું ધુણાવી કહ્યું: “ પાકકો ! ”

“ થેંકસ ! હવે આવા કેસોમાં હમો લોકો પ્રોએગીલીટીઝ પેલી તપાસીએચ ! આપ મરનાર રાવણપુરની રહેવાસી હતી. ત્રિકટ-આય કહે છે કે પેલી કાળા સાડી વાળી પણ કાંઈ કાઠિયાવાડી હતી. તમારા દેશી રાજ્યોમાં ખૂન ક્યાં લેવા જવાનાં છે ? અને એના મહારાજાઓને ગાદી પર બેસાડવા અગર ઉઠાડવાનાં કાવત્રાં ઘણાંખરાં તો મુંબઈમાં જ રચાય છે. અમે લોકોને તો લગભગ ખાત્રી થઈ ગઈ છે કે આપ ખૂન રાવણપુરની રાજખટપટનું પરિણામ છે. અને ત્યાં જખરી ખટપટ ચાલે છે તેના ખજર તો ઘણા વખતથી છાપાં વાંચવાથી જાણવામાં આવે છે. ”

કનકે આ બધું બીડેલા લોકે અને નીચી હળેલી પણ સામાની મુખમુદ્રા જરાખર તપાસતી આંખે સાંભળ્યા કર્યું.

વખાણ કરવાની ફરજ પડતી હોય તેવી રીતે કનકે કહ્યું: “ ખરેખર, આ બધું બહુ કામેલિયત બતાવે છે. એટલી કામેલિયત બતાવે છે કે મને તો જરાપણ સમજતું નથી કે આમાં હું કયે ઠેકાણે મદદગાર થઈ શકું ? ”

ભૂતકદા એકદમ ખરી વાત પર આવ્યા.

“ રાવણપુરથી હમણાં જ મુંબઈ કાંઈ બીજી ઓરત આવેલી છે કે કેમ તેની ખજર તમને હોય તો આપો. તમારી મદદ આમાં ઘણી જ ઉપયોગી થઈ પડશે. ”

કનકે જરા દિલગીર થઈ કહ્યું: “ મને ખબર નથી. ”

“ પણ તમે એ દેશી રાજ્યોના માણસ સાથે ધણા મેળ-વાઓ છો. તમે પણ વેલચંદના દોસ્ત છો. તમે રાવણપુરના વકીલને ત્યાં જાઓ છો. રાવણપુરના વકીલ ખુદ પોતે મી. વિલાસરાય તમને સારી કાની ઓળખે છે. ” ભૂતકદાએ ચડાવ્યો.

“ તમારી વાતમાં એક મોટી ખામી આવે છે. ” કનકે કહ્યું: “ વેલચંદ અગર મારા જેવા રાવણપુરના વકીલના દોસ્તોને રામસિંહની ગાદી સામે કાણ કાણ ખટપટ કરે છે તેની ખબર ન હોય. ”

ભૂતકદાએ ભવાં ચઢાવ્યાં. “ હા-એ સાચું. ” તેણે કબુલ કર્યું અને પછી કંઈક સૂઝ્યું હોય તેમ તેના મહેરા પર ચમક આવી. “ પણ તેની સામે કોઈ પણ ઓરત પોતાની જાનના જોખમે ખટપટ થવા દે ખરી કે? એ હમણાં દોસ્ત તરીકે વર્તે નહિ? ”

કનકે હસીને કહ્યું: “ તમે તો મારું માથું ફેરવી નાખ્યું! અત્રાત્ર, તમે કહો છો તે ખરાબર છે. છતાં મુંઝવણમાં કોઈ રાવણપુરની નવી આવેલી ઓરતને હું ઓળખતો નથી. તમે વેલચંદને અગર વિલાસરાયને કેમ મળતા નથી? ”

“ હું મળ્યો છું. ”

“ કેમ ત્યાં કંઈ વળ્યું નહિ? ”

ભૂતકદા ગાંજ્યો જાય તેવો નહોતો.

“ નહિ, કંઈ નહિ. વિલાસરાય તો કાવત્રાંતી વાતને જ હસી કાઢે છે. તેને ત્યાં હમણાં બે નવા મહેમાનો આવ્યા છે. પણ જ્યારે એવન પૂનામાં રહેતા ત્યારના એવન લોકોને સારીકની ઓળખે છે. એવન લોકો તો પુનાના છે. ”

“ હા. ” કનકે કહ્યું: “ હું મિસ વાઘેને મળ્યો છું. ” તેણે કહ્યું અને પોતાનું ધડિયાળ જેવા લાગ્યો. “ માફ કરજો. મારે

એક માણસને મળવા જવાનું છે. દિલ્લીર છું, મી. ભૂતકઢા, કે હું તમને મદદ કરી શકતો નથી. ”

ભૂતકઢા મૂંગો રહી નવો ઉકેલ કાઢતો હોય તેમ કનક સામે તાકીને જોવા લાગ્યો.

“ પણ તમે જરૂર મદદ કરી શકશો. ” તેના અવાજમાં ઘણી જ આછી ધમકી હતી. કનકને એમાં રહેલી ધમકી જોવી કે ન જોવી તેની સમજ પડી નહિ. “ એ પરદિમાગાદીએ તમારા માટે પૂછેલું ! એ શા માટે પૂછે ? ”

કનકના ચહેરા ઉપર ભૂતકઢાના જેટલો જ અચંબો હતો. “ મને જરાપણ સમજ પડતી નથી. ”

“ અંતે તેણીએ મી. વેલચંદને માટે પણ પૂછેલું. વેલચંદ પણ કહે છે કે તેને પણ જરાય સમજ પડતી નથી. તમે ખંતે શું એને ઓળખતા નહોતા ? ”

જ્યારે એક આખત ઉપર ભૂતકઢા વિચાર કરતા અગર તે બાર દર્ધ સમજાવતા ત્યારે પોતાના અંગુઠા અને તર્જની વચ્ચે પેન્સીલ કે ક્રાઉન્ટન પેન રાખી સામેના માણસ તરફ પક્ષીની ચાંચ પેઠે હાથમાં હલાવતા. મેજ પર કોણી રાખી પેન્સીલ હલાવતા. તે બોલ્યા : “ અહીં એ સવાલ ઉભો થાય છે કે તેણીને ખબર હતી કે મી. વેલચંદ રાવણપુરીઆ છે. તેણીને એ પણ ખબર હતી કે તમે આ મકાનમાં તેની સાથે રહો છો. આ બધું જોતાં તમારા ખંતેમાંથી કોઈ પણ તેને પિછાનતા હોવા જોઈએ અગર તેણીના કોઈ સંબંધીને પિછાનતા હોવા જોઈએ. કોઈ પણ રીતે બીજી વાત બંધબેસતી નથી. ”

“ નહિ. ” કનકે કબુલાત આપી : “ પણ પત્થર જેવી સાચી નક્કર વાત એ છે કે મને તેની કે તેના નામની કશાની ખબર નથી. તેનો ફોટોગ્રાફ પણ મેં ફક્ત આજે સવારના છાપામાં જોયો. ”

ભૂતકદા એકદમ ઉભો થઈ ગયો અને પેન્સીલ ખિસ્સામાં મૂકી બોલ્યો: “ અને તમને ઓરત ફેન પર બોલાવે—કહે કે હું રાવણપુરની છું—મારે નાણાની જરૂર છે—આમ કહેનારી ઓરત બિલકુલ અબળા ? ”

“ જરૂર. ” કનકે ઉત્સાહથી કહ્યું.

“ જો નહિ બનવાનું અને ” ભૂતકદાએ બહાર નીકળતાં નીકળતાં કહ્યું: “ તે તમારી જાણમાં કોઈ રાવણપુરની નવી ઓરત અહીં તાજેતરમાં આવેલી મળી આવે— ” જાણે કે મિત્રતા ભરેલી સૂચના આપતો હોય તેમ તે બોલ્યો: “ તો તેને જાણાવી દેજો કે સાચી વાત કહેવામાં જ કાયદો રહેલો છે. ”

કનક ઉભો રહ્યો અને ભૂતકદાને તીવ્ર શાંત નજરથી નિહાળવા લાગ્યો.

“ એટલે— ”

ભૂતકદા એકદમ ખરાડી ઉઠ્યો: “ નહિ, નહિ, મેં કહ્યું તે જ. બીજું કંઈપણ નહિ. ”

“ વાહ. ” કનકે હંડાગાર અવાજે કહ્યું: “ મને કોઈ બનાવી જાય તે પસંદ નથી—પછી તે ડિટેક્ટીવ હોય કે ગમે તે હોય. ”

ભૂતકદાએ જવાબ ન આપ્યો.

“ બીજું, ” તે આસરીમાં આવીને બોલ્યો: “ વેલચંદ જો વધારે વાત કરશે તો તેના લાભમાં જશે. આ તપાસ હમણાં જ શરૂ થયેલી છે અને જે લોકો પોલીસને મદદ નહિ કરે તેમને સહન કરવું પડશે. કેટલીયે ગુન્યવાડાભરી બાબતો બહાર આવે છે— ”

પ્રમદાનું ચિત્ત

Uરણું બંધ થતાં કનકે ભૂતકદાની રૂબરૂ રાખેલું સ્મિત અને ઉત્સુકતા મોં પરથી દૂર કર્યાં. તેને ક્રોધ ચડ્યો હતો, ભય લાગ્યો હતો. ક્રોધનું કારણ એ હતું કે પૂર્ણિમાને ખરેખર ઘણી જ અગવડભરી સ્થિતિમાં મૂકે એવાં અનુમાનો ઉપર ભૂતકદા આગ્યા હતા. ભયનું કારણ એ હતું કે રખેને ભૂતકદા અગર તેનો કાઈ મદદનીશ તેને સવાલો પૂછવા એકદમ ચડી જાય.

બે ફલાંગ મારી તે ઑક્રિસને બારણે પહોંચ્યો અને વેલચંદને બેઠકમાં આવવા કહ્યું. રાવણપુરી કનકની મુંઝવણ જોઈ વેલચંદ આશ્ચર્ય પામ્યો.

“કનક,” તેણે પૂછ્યું : “તેં તેને કંઈ પણ કહી દીધું છે એમ બને ખરું?”

“એણે મને બધુંય કહી દીધું.” કનક બોલ્યો. પછી તેણે રાવણપુરની ખટખટ તથા પૂર્ણિમા પ્રતિમાના નામનું સરખાપણું વગેરે ભૂતકદાએ કેવી રીતે અટકળ્યાં હતાં તે બધું કહી બતાવ્યું.

મોટી ગભરાટભરી ડાંફો ભરતો તે ઓરડામાં આમતેમ ફરવા લાગ્યો.

“તમને ખબર છે, વેલચંદ,” તેણે કહ્યું : “તમે બહુ અખોલ

માણસ છે, અને તમારા બધા ખ્યાલો તથા યોજનાઓ હું બરાબર સમજી શકતો નથી, એટલે આ બાબતમાં મારી સ્થિતિ ન ધિર કે ન ઉધર જેવી છે. માટે હું તમને પૂછું છું કે આપણામાંથી કોઈને પણ આ પ્રતિભાબાધનું ખૂન કરવાનો કંઈ પણ ઉદ્દેશ હોય એવું તમને લાગે છે? એટલે આપણા પક્ષના કોઈપણ માણસ ઉપર આ ખૂનની ટોપી પહેરાવી શકાય તેમ છે ખરું?”

વેલચંદ પોતાની પીઠ એક કબાટને અડેલી કનક સામે જોતો જોતો ઉભો. તેણે થોડીવારે કહ્યું: “નહિ, મારા મગજમાં એ વાત બેસતી જ નથી.”

“અને ભૂતકલાએ કહ્યું કે વખતે પૂર્ણિમા જ રાવણપુરથી આવેલી બીજી અબ્બણી બૈરી હોય! અને એ રાવણપુરની ખટપટ ક્યાંથી સૂઝી આવી?”

વેલચંદના હોઠ ઉપર સહેજ તિરસ્કારનું સ્મિત છવાયું.

“પોલીસખાતું હંમેશાં એમ જ અનુમાન કરે છે.” તેણે જરાય રસ વિના કહ્યું: “જે બાબત બનવા જેવી ન જ હોય તે પહેલી પકડે. આ જ રીતે આ ભૂતકલો કાં તો તારા ઉપર કે નીલકંઠ ઉપર કે પછી ચન્દ્રમાની ડોશી ઉપર આળ ચડાવશે અને આ બાધને ભૂલી જશે.”

કનકે પોતાના હાથ પોતાના ખિસ્સામાં મૂક્યા. “તોપણ—” તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “હું કુમારી પૂર્ણિમાને ચેતવવાનો છું.”

વેલચંદ અચ્છડ થઈ ગયો. તેની આંખોની નિસ્તેજ છાયા વધારે ઝાંખી પડી.

“ઉભો રહે.—” તેણે ધીમેથી કહ્યું: “પૂર્ણિમાને ચેતવવાં? શી બાબત?”

“ભૂતકલો કહી ગયો તે બાબત: તેને તે મળવા માગે તો તે મુલાકાતમાં રહેતા ભય બાબત. જો તેને ખબર પડશે કે એ રાવણપુરનાં છે, તો તે જરૂર તેને મળશે.”

વેલચંદ્રે હજી પણ દગાખાજ નમ્રતાથી બોલવાનું ચાલુ રાખ્યું :
“ પૂર્ણિમાને ચેતવણી મળી ગઈ છે. ”

“ મળી ગઈ છે ? ”

“ હા, તેં ભૂતકદા સાથે વાતચીત શરૂ કરી કે તરત જ મેં
હરખચંદ્રને એક ચીટી લખી તેની પાસે મોકલ્યો હતો. આ ભૂતકદાને
રાવણપુરની એક સ્ત્રી વિષે કેટલીક શંકાઓ ઉઠી છે એમ મેં તેને
જણાવી દીધું છે. ”

તેના ચહેરામાં કંઈક એવું હતું કે જેથી કનકની ચિંતા વધી.

“ બીજું કંઈ ?—” તે વેલચંદ્રની પાસે, સામે આવી ઉભો.

“ અને આજે સાંજે એ આપણા ચારેયને અહીં દશ વાગે મળે. ”

કનકનો અવાજ વેલચંદ્રના જેવો જ મૃદુ અને ધીમો થઈ ગયો.

“ કેમ ? ” તેણે સવાલ કર્યો.

વેલચંદ્રે અંગુઠા તથા આંગળીવતી અપટ્ટી વગાડી.

“ સમજાય તેવી વાત છે. ” તે બોલ્યો : “ હમણાં મુંબઈમાં
આ ખૂન સિવાય બીજી કશી વાત ચાલતી નથી. આજે સવારે અહીં
આવતાં પહેલાં છાપાના રિપોર્ટરોને ભૂતકદાએ સવારે જે બાબત
બહાર નહોતી આવી તે કહી દીધી કે મરનાર બાઈએ આપણ—
અંતેને મરતાં પહેલાં થોડીવાર ઉપર જ ટેલીફોન કરેલા હતા. આજે
‘સાંજ’ માં આપણી અંતેની છબીઓ પણ આવશે. રીપોર્ટરો અહીં
આવી જ રહ્યા છે એમ સમજ. છેલ્લી પંદર મિનિટમાં રિપોર્ટરો સિવાય
બીજા ત્રણ માણસોએ મને ફોન કરી પૂછી જોયું કે તું આ ખૂનને
વિશે શું જાણે છે ? વળી આ ભૂતકદો ક્યારે રાવણપુરની ખટપટની
વાત બહાર મૂકશે તે વિશેષણ કંઈ કહેવાય નહિ. આપણા અંતેના
માથા ઉપર આક્રમક ઝડપ છે, એ દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે. ”

“ સાચું. ” કનકે હાંત કચકચાવી કહ્યું : “ ત્યારે હવે આપણે

ઉતાવળ કરવાની જરૂર છે ખરું ? તેથી મેં પૂર્ણિમાને આપણને મળવા બોલાવેલ છે. આપણે શી શી અગમચેતી લેવી તે એકમતે નક્કી કરી શકીએ તો આપણે તેમ કરી નાખીએ. સાંકેતિક ભાષા બતાવવાની તેની ના—તે પણ વિચારી લઈએ. જો તેને પકડવામાં આવે ને તેના ઉપર ખૂનનું તહોમત મૂકી તેને જેલમાં લઈ જાય તો પછી તે ભાષાની કુંચી વિના આપણું શું થાય ? ”

“ પણ તેને અહીં બોલાવી તેનું જોખમ શામાટે વધારવું ? ” કનકે કહ્યું: “ કદાચ આજે રાતે પોલીસ તેની અને આપણી પાછળ છૂપી દેખરેખ રાખતી હશે તો—”

વેલચંદ્રે એ વાંધો તિરસ્કારથી હસી દાખી દીધો.

“ કનકભાઈ, ” તે બોલ્યો: “ એણે રાવણપુરની સેવા બજાવવાનું ખીટું ઝડપ્યું છે, તો પછી તેણે આપણી સાથે રહેવું જ જોઈએ. એ અહીં મગ્ન કરવા આવેલ નથી. ”

“ પણ, ” કનકે ગુસ્સાથી જવાબ આપ્યો: “ તેનું શું થાય છે તે પણ જાણવું જોઈએ. તે તરફ પથર જેવું હૃદય કરી બેસી રહેવામાં કંઈ સાર નથી. ”

વેલચંદ્રે બેદરકારીથી બોલ્યો. “ ફક્ત તેના કચકચતા દાંતથી તેની લાગણી દેખાઈ આવતી હતી. ”

“ હું તેનો વિચાર જ કરતો નથી. ” તેણે સામો જવાબ ફેંક્યો: “ આપણે જે કાર્ય સાધવાનું છે તે જ હું જોઈ રહ્યો છું. તને પણ તેટલું જ વિચારવાનો હક્ક છે—પૂર્ણિમાને પણ. અને જો એ કાર્ય પાર ઉતારવામાં ”—તે ચપટી વગાડી બોલ્યો: “ તે જોખમમાં આવી પડે તો તે સંભાળવાનું તેનું કામ છે. ”

કનકના ગાલ ઉપર લોહી ચડી આવ્યું. વેલચંદ્રને એક તમાચો લગાવવાની ઈચ્છા થઈ આવી, પણ તે માંડમાંડ રોકી શક્યો.

“ ગમે તેમ હો, ” તેણે હઠીલાઈથી કહ્યું: “ હું તેના બંગલે હમણાં જ તેને ચેતાવવા જાઉં છું. ”

એ રાવણપુરીના ચહેરા ઉપર રહેજ આતુરતા દેખાઈ. “ આપણે બધાએ એમ નક્કી કર્યું છે કે તેની સાથે જેમ અને તેમ થોડા દેખાવામાં સહીસલામતી છે, તેનું શું? ”

“ મેં તેની સાથે એ વિશે વાત કરી હતી, ” કનકે જવાબ આપ્યો: “ અને તે મારી સાથે મળતાં થાય છે. આપણે ચારે એની સાથે દેખાઈએ તેના કરતાં આપણામાંથી એકાદ જણ તેની સાથે દેખાય તેમાં કોઈને વહેમ ઉપજવાનું કારણ છે? ”

વેલચંદ્રે સામી દલીલ કરી નહિ. અત્યારે રાવણપુરનું ભાવિ કનકની ઓકલાંડ સાહેબ ઉપરની લાગવગ ઉપર અવગંબી રહેતું હતું. એટલે તેની સાથે ઝગડવામાં તેને જરા પણ ફાયદા જેવું જણાયું નહિ.

“ ન પણ હોય! ” તેણે કબુલ કર્યું; અને ખિસ્સામાંથી સિગારેટ કાઢી સળગાવી.

કનક બારણા પાસે જઈ ઉભો રહ્યો.

“ ત્યારે તમે છાપાવાળાઓને સમજાવી દેજો. ” તેણે કહેવા માંડ્યું: “ મારા તરફથી પણ તમે બોલી શકો છો. બોલશો ને? કહેજો કે મને કાંઈ ખબર નથી. ખૂન વિશે હું કંઈ જાણતો નથી; મરનાર બાઈને હું ઓળખતો ન હોતો. ”

“ હું જરૂર કહીશ. ” અને છાપાવાળાઓ તેની પાસેથી કાંઈ હકિકત લઈ ન જાય તેવું સૂચવતાં રિમતથી કહ્યું: “ તારા ગળામાં હું કાંઈ નહિ નાખું. ”

વેલચંદ્રને હરખચંદ્રે કહ્યું હતું: “ મેં કુમારી પૂર્ણિમાને જાતે ચીઠ્ઠી આપી. વાંચીને તેણે તમને કહ્યું. ” બહુ ઉપકાર માનું છું. ” હકિકતમાં હરખચંદ્ર અને પૂર્ણિમા વચ્ચે ઘણી બાબતો બની ગઈ હતી.

અંગલે જઈને હરખચંદે અંદર કહેવરાવ્યું હતું કે મારે પૂર્ણિમા આઈને જતે એક સંદેશો આપવાનો છે. તેને ખીન્ને માળે મોટા બેઠકના ઓરડામાં લઈ જવામાં આવ્યો હતો. થોડીવાર રાહ જોયા પછી પૂર્ણિમા અંદર આવી હતી.

તે અંદર આવ્યા પહેલાં હરખચંદની નજર તેના ઉપર પડી. તે બારણામાં નોકરને કાંઈ કહેવા તથા તેનો જવાબ સાંભળવા સહેજ ઉભી રહી હતી. જ્યારે તેણે ઓરડાના ઉપર વાસમાં રસ્તા ઉપર પડતી બારીએ હરખચંદને ઉભેલો જોયો ત્યારે તેના ચહેરા ઉપર કંઈ વિચિત્ર દર્શન હતું. પૂર્ણિમાના કરતાં ઓછી ચક્રાર કાંઈ પણ સ્ત્રી કહી શકે કે તેના ઉપર તેને જોતાં કંઈક જાદુઈ અસર થઈ હતી. તેનું મોં ઉધડી ગયું હતું. તેનો નીચલો ભારે હોઠ ભીનો થયો હતો. તેની આંખોમાં લોહીની તસરો ફૂટી હતી. તેનાં નસકોરાં શ્વાસોચ્છવાસથી ફૂલતાં હતાં. સ્ત્રીસૌન્દર્યથી તે મૂઠ બન્યો હતો અને તેની મૂઠતા તિરસ્કાર ઉપજાવતી હતી.

જ્યારે તેની અને પૂર્ણિમાની આંખો મળી ત્યારે તે અજબ ચપળતાથી સાવધાન થઈ ગયો. એક પળમાં એ પોતાના શેઠનો વિવેકી, લગભગ ખુશામતખોર દૂત બની ગયો. તેણે પોતાની ઓળખાણ આપી: “હું વેલચંદ શેઠનો મહેતો હરખચંદ.” અને મહેરબાંધ કવર તેના હાથમાં આપી તે વાંચે તેની રાહ જોતો ઉભો રહ્યો.

તેણે તે વાંચ્યો. વાંચવામાં હરખચંદને જરૂર લાગે તેના કરતાં વધારે વખત લગાડ્યો. પછી તે કાગળ પાછો સંકેલ્યો અને કવરમાં મૂક્યો. તેના ચહેરા ઉપર કશો પણ ભાવ દેખાયો નહિ.

વેલચંદને પ્રત્યુત્તરનો સંદેશો પાઠવી પૂર્ણિમાએ તેને રજા આપી અને તે જતો હતો એવામાં તેને સૂઝયું કે છેલ્લી તકે હરખચંદ સામાન સરંજામના વહાણનો પત્તો લગાડવામાં કામ લાગે. જો છેવટે એવી જરૂર ઉભી થાય તો તેના સૂચન માટે તે તૈયાર રહે એવી

મનોદશામાંથી અહીંથી નીકળે એજ ઠીક એમ પૂર્ણિમાને લાગ્યું. તેણે હસારતથી તેને રોક્યો.

“ હરખચંદ, તમે રાવણપુરના છો કે ? ” તેણે પૂછ્યું અને જે સોફા ઉપર વેલચંદનો કાગળ વાંચતી તે બેઠી હતી ત્યાં બેસી તેના સામું બેઠી રહી.

“ હા, જી. ” તે બોખરા અવાજે બોલ્યો અને પોતાના હાથની કંપારી છૂપાવવા તે પાછળ હાથ ભીડી ઉભો રહ્યો.

કંઈ શારીરિક ચેષ્ટાથી, કદાચને આંખોમાં અત્યંત માર્દવ ભરવાથી પૂર્ણિમાએ દેખીતી રીતે જ તેને ખાસ લક્ષ આપીને વિવેક દર્શાવ્યો.

“ અને અત્યંત, ” તેણે અનુસંધાનમાં કહ્યું: “ તમે રાવણપુરના, તેના કલ્યાણના, તેનાં સ્ત્રીપુરુષોના ભક્ત છો. ”

તે આગળ આવ્યો. તેનો ચહેરો ફિક્કો પડી ગયો હતો. તેની આંખો ચમકતી હતી અને પોતાની જ હિંમતથી ઝંખવાણો પડ્યો હોય તેવી રીતે નીચે નમ્યો.

“ રાવણપુરમાં તમારા જેવી સ્ત્રીઓ છે. ” તેણે કહ્યું. પછી ગળગળે અવાજે બોલ્યો: “ તેના ભક્ત થયા વિના કેમ રહેવાય ? ”

તે હસી. એ હાસ્યમાં ઠપકો અને કદર અને ભર્યાં હતાં. ફરી તેણે હોઠ ઉઘાડ્યા ત્યારે તેના સ્વરમાં અત્યંત સમજાવટ ભરેલો ચતુર અંગત સૂર હતો. તેનાં નયનો ગોળ, જ્વલંત હરખચંદની નજર સામે ટેકવાયાં. તેના સૌન્દર્યનાં તમામ તીર તેને વાગવા લાગ્યાં.

“ અને ” તેણે નરમાશથી પૂછ્યું: “ તમને બે તક મળે તો તમે તેની— એટલે રાવણપુરની સેવા જરૂર બજાવો ? મને તેની સેવા બજાવવામાં મદદ કરો ?—ખરું ને ? ”

હરખચંદના શરીરમાં માથાથી પગ સુધી કંપારી છૂટી અને બેવકુફ પેઠે હસ્યો.

“ મને ક્રૂતા બતાવો—કઈ રીતે ? ”

પૂર્ણિમાએ બોલવાનું શરૂ કર્યું. પણ તે કઈ જાતનો માણસ છે તેનો વિચાર આવતાં જીભ ખાળી. તેણે એના ઉપર એવી અસર અજમાવી હતી કે તે પોતે ઉઘાડો પડી ગયો. પોતાના મનમાં એના વિશે અત્યંત રસભર્યો ભાવ છે એ બતાવવા જતાં તેણે પોતાના ચારિત્ર્યના દરવાજા વધારે પડતા ઉઘાડી નાખ્યા હતા. અને પોતે તેના દેહ માટે ધરાવેલી ગંદી કલ્પનાઓ પૂર્ણિમાની સામે રજુ કરી દીધી હતી.

તેણે એકાએક ઉભી થઈ આ ઇન્દ્રગ્ગળ સમેટી લીધી.

“ પણ હું ભવિષ્યની વાત હમણાં કરવા લાગી છું. ” તેણે બરફ જેવી શિથિલતાથી કહ્યું: “ હરખચંદ, હમણાં ખાસ કામ નથી. ”

સહેજ માથું ધુણાવી એ ઓરડામાંથી ચાલી ગઈ.

હરખચંદ બેવકુફ તો નહોતો જ. તેને સમજ પડી હતી કે પૂર્ણિમાએ શું કર્યું હતું. પહેલાં કોઈ કારણસર તેણે તેના તરફ માયા બતાવી; પછી તેને મોહમાં નાખ્યો; પછી તેનાથી આગળ જઈ શકાયું જ નહિ. હરખચંદનું સ્વમાન ઘવાયું. તે સમજી ગયો કે એ પ્રમદાએ પોતાનું મન બદલી નાખ્યું—એને મન એ ગંદો જણાયો.

તેની ફિક્કાશ ઉતરી ગઈ. તેના મોં ઉપર લોહી ચડી આવ્યું. તેનાં પોપચાં નીચાં ઢળ્યાં અને આંખના ઘોળા ભાગની આછી—બારીક રેખાઓ જ દૃશ્યમાન થવા લાગી. તેને આ પ્રમાણે પરાસ્ત કરવાથી તે પૂર્ણિમાને ધિક્કારી રહ્યો—તેના સૌન્દર્ય માટે મેલી લાલસા સેવવા લાગ્યો. પોતાના તિરસ્કારનું વેર લેવા તેણે ત્યાંને ત્યાં જ મનમાં નિર્ણય કર્યો.

“ ત્યારે ભય નથી ”

પોતાની સુંદર માકવેટ રોડસ્ટર ચોપારીના બંગલા પાસે વેલચંદની સાથે વાતચીત કર્યા પછી થોડી મિનિટે કનકે બરાબર રાખી. તેના મનની દશા અદેખાઈ ઉપજે તેવી નહોતી. તેના મનમાં ફિકર થતી હતી. તે પોતે પોતાને સમજી શકતો નહોતો. પોતે માથે લીધેલું કામ પોતાને માટે ઘણું મોટું-વધારે પડતું થઈ પડે તેવું છે, એવી તેને શંકા થતી હતી. એમાંથી નીકળી જવાની તેને ઈચ્છા થતી હતી. જે સુંદરીને તે ચેતાવવા આવ્યો હતો તેનાથી આ કાર્યમાંથી છૂટા થઈ જવાની વૃત્તિમાં વધારો થતો હતો. પોતે એના પ્રેમમાં પડશે તો શું થશે ? તેના મનમાં ઘડીક તે યુવતી માટે ફિકર પણ ઉપસ્થિત થઈ રહી હતી. ઘડીક વેલચંદે બતાવેલી કુર, બેદરકાર નિષ્કુરતા પર ક્રોધ સામ્રાજ્ય ભોગવવા માંડતો હતો.

તે પછી તેને આગલી સાંજે રાઈવાળાએ “ સાલા-સું-જાણે કાંટાની ગાદી પર બેઠા—” એવી ફરિયાદ કરી હતી તે યાદ આવ્યું. પોતાની નિરાશ મનોદશાનું પણ એજ કારણ હોવું જોઈએ. વેલચંદ

શું ભોગ આપવો પડે છે તે જોયા વિના જલ્દી પતાવી દેવાનો નિષ્કુર નિર્ણય કરી રહ્યો હતો તેનું પણ એજ કારણ હોવું જોઈએ.

અનિશ્ચિતતા-લાંબી, ભૂતકલાના વચમાં આવી પડવાથી હવે વધારે વિલંબાયેલી તેમની સર્વની પ્રતિકૂળ મનોદશાના કારણભૂત હોવી જોઈએ.

આત્મોપહાસનો એક ઉદ્ગાર કાઢી તે ગાડીમાંથી નીચે ઉતર્યો અને ફલાંગ ભરતો બંગલા સુધી આવી પહોંચ્યો.

પહેલાંની માફક પૂર્ણિમાની રાહ જોતો તે બગીચા ઉપર પડતી બારીવાળા ઓરડામાં જોડો; અને પહેલાંની માફક જ નોકરનાં દૂર જતાં પગલાં સાંભળતો રહ્યો. દરવાજો બંધ કરવા તેણે હાથ લંબાવ્યો. પણ આ વખતે પૂર્ણિમાએ તેને તેમ કરતાં અટકાવ્યો.

“આપણે વખતોવખત એકલાં આ પ્રમાણે દરવાજો બંધ કરી બેસવું નહિ જોઈએ.” તેણે સૂચવ્યું: “તેથી બીજાઓની નજરમાં આપણી મુલાકાતો વધારે પડતી અગત્યની થઈ પડે છે. વળી ત્યાં બારી પાસે આપણી વાતો કોઈ સાંભળી શકવાનું નથી.”

તેણે જોઈ લીધું કે કનકના રોમ રોમમાં ભય ભર્યો હતો. તેના ચહેરામાં, તેના અવાજમાં, તેની સામે તે જોડેલો હતો તેથી તેની તમામ પ્રત્યક્ષ થતી ચેષ્ટાઓમાં, તેના કોટની ફડક સાથે રમત કરતા તેના જમણા હાથમાં, છતોછલ ભય તરવરતો હતો.

કનક તો તેણે પૂર્ણિમાનું જે સ્વરૂપ પહેલાં કદી જોઈ શક્યો નહોતો તે જોવામાં તલ્લીન થઈ ગયો હતો. તેની સન્નિધિની ગર્ભ-શ્રીમંત સુંદરતા, તેના ચળકતા વાળની સ્વચ્છ સૂક્ષ્મતા, તેના પોષાકની કલામય સાદાઈ, તેની આસપાસ પ્રસરતી અજબ, ભાગ્યે જ કળી શકાય તેવી સૌરભ, અને એને આ પ્રમાણે જોઈને એનું રક્ષણ કરવાનો તેનો પહેલાંનો નિશ્ચય વધારે બળવત્તર બની ગયો.

“ તમને વેલચંદની ચીઢી સમજાઈ? ” તેણે વાતની શરૂઆત કરી.

“ તેમાં જે હતું તે સમજાયું. ” તેણે જવાબ દીધો. રાધવાશ્રમના ખૂનમાં સંડોવવાના આશયથી રાવણપુરથી તરત આવેલી કોઈ બાઈની પોલીસ તપાસ કરે છે એમ તેણે મને લખ્યું હતું. હું પૂનાની છું એ વાત ટકાવી રાખવા તેણે મને વિનંતી કરી હતી. ”

“ ત્યારે તેની સૌથી ખરાબ વાતની વેલચંદને ખબર નથી. ”
કનક બોલ્યો, અને ભૂતકદાને શંકા ગઈ હતી કે આ ખૂન કોઈ રાવણપુરને લગતી ખટપટમાંથી નીપજ્યું છે તે કહી બતાવ્યું.

પૂર્ણિમાને ચિંતા કરતાં આશ્ચર્ય વધારે થયેલું જણાઈ આવ્યું.

“ હા-આ-આ ! એ તેને ક્યાંથી સૂઝ્યું ? ”

“ અટકળિયો ધાસ્તો ! વેલચંદ કહે છે તેમ છૂપી પોલીસ હંમેશાં અસંભવ વાતો સ્વીકારીને આગળ વધે છે. પણ મને તમારી ફિકર થઈ પડી છે. તમે કાલે રાતે ક્યાં હતાં ? ”

“ હું મારી મા સાથે સિનેમામાં હતી. ” તેણે તરત જવાબ આપ્યો. અને પોતાની ગંભીરતામાં ‘મા’ શબ્દ ઉપર રવિવારે રાતના જે ભાર મૂકી પેલા ચાર માણસોને ભગરાવ્યા હતા તેવો ભાર મૂકવાનું તે ભૂલી નહિ.

પૂર્ણિમા પ્રત્યેની પોતાની કાળજી વ્યક્ત કરતાં કનકે પૂછ્યું :
“ તમે સિનેમા જોવા ગયાં હતાં, તે સાબિત કરી શકો ખરાં ? ”

જવાબમાં પૂર્ણિમા બોલી : “ હા. સુભાગ્યે મારી પાસે ફાટેલી ટિકિટનાં અડધીયાં પણ છે. ”

“ તમે તમારી મા સાથે ગયાં ને તેની સાથે જ પાછાં આવ્યાં હતાં, ખરું ? ”

“ હા. ”

“ તમે પાછાં આવ્યાં ત્યારે કેટલા વાગ્યા હતા ? ”

કનકના આ સવાલથી તે મૌન બની વિચારવા લાગી. થોડી-વારે બોલી: “ મને લાગે છે કે સાડા અગિયાર થયા હતા. સિનેમા અગિયાર પર દશે અગર સવાઅગિયારે પુરું થયું. ”

“ તમને બંગલામાં આવતાં કોઈએ જોયાં હતાં ? ”

“ હા, દરવાને. અને વિલાસરાય તથા સુશીલાદાકાકી એ વખતે હજી જાગતાં હતાં. ”

“ ચાલો, એટલો પ્રભુનો પાડ માનો. ” એટલું કહી કનકે પોતાની બ્રમર બેળી કરી ને ખુરશીમાં આરામથી બેઠો. તેના મગજમાં બીજાજ વિચારો રમતા હતા. થોડીવાર મૌન રહી તે બોલ્યો: “ પૂર્ણિમા—બહેન, રવિવારે રાતે તમે કહ્યું હતું કે વિલાસરાયને તમે સમજાવ્યા હતા. તેણે કહ્યું કે તમે પુનાથી આવ્યાં છો. તમે કહેલું કે ભવિષ્યની કેટલીક મુશ્કેલીઓ નિવારવા માટે તેમ કરવાથી ઠીક પડશે. તમે તેને કઈ રીતે સમજાવી શક્યાં ? મારી જિજ્ઞાસા માટે મને માફ કરશો. પણ આ ખૂન પછી અને પોલીસ કોઈ બીજી રાવણપુરની સ્ત્રી માટે તપાસ કરે છે તે જાણીને તમારી દીર્ઘદષ્ટિ માટે મને માન ઉપજ્યા વિના રહેતું નથી. ”

“ મારી દીર્ઘદષ્ટિ માટે તમે વધારે પડતો અભિપ્રાય ધરાવો છો. ” પૂર્ણિમાએ કહ્યું. પળેક વિરમી તે કહેવા લાગી:—

“ —આ કામ કરતાં જેટલી સાવધાની રખાય તેટલું સાફ. એ સિવાય મેં વધારે દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી નથી. અને વિલાસરાયે માફ કહેવું કબુલ કર્યું તેનું કારણ એ કે મેં તેમને કહ્યું હતું કે હું અહીં મુંબઈમાં છું તે દરમ્યાનમાં રામસિંહજી માટે થોડુંક કામ મારે કરવાનું છે, અને એ કામ પુરું થતાં હું તેમને જણાવીશ કે તે શું હતું. દરમ્યાનમાં મને આટલી સગવડ આપવી. ”

કનક ચૂપ રહ્યો અને તેના ઉપર થઇને બારીમાંથી બહાર જોતો જોતો તેની ચાતુરી, તેની અનહદ સમયસચ્ચતાનો વિચાર

કરવા લાગ્યો. બારીમાંથી ચોપાટીના રસ્તા ઉપરના અવાજો—ડામરની સડક ઉપર મોટરના ડાયરના સૂશ સૂશ, બાળકોનાં હાસ્ય અને મોટરનાં ભુંગળાં—વગેરે સ્પષ્ટ સમજાતા હતા.

તે જરા આગળ નમ્યો અને પોતાની મુઠ્ઠી પોતાના ઘુંટણ ઉપર મારી.

“ આજ પણ કાલની માફક જ ” તે જરા અટકીને બોલ્યો: “ લગભગ બાયલો દેખાયા વિના મારે જે કહેવું છે તે કહી શકાતું નથી. જે બાયલાઈ નહિ તો અત્યંત ઉદ્વિગ્ધ તો જરૂર જ. પણ તે છતાં મારે એકજ વાત કહેવાની રહે છે. હું તમને ઓળખી શક્યો છું. જ્યારે તે રવિવારે રાતે આપણી બંનેની નજર ઘણીવાર સુધી મળી ત્યારે મેં તમને ઓળખ્યાં—જાણે આખા જીવનભરનો હું તમને ઓળખતો હોઉં તેવી રીતે ઓળખ્યાં. ”

પૂર્ણિમા પોતાનાં નેત્રો અર્ધ ઢાળેલાં રાખી કનકના ચહેરાપરના ભાવની નિરીક્ષા કરતી ખુરશી પર પડેલી હતી. તેની રીતમાતમાં ચપળતા, કાળજી અને સતેજતા હતી.

“ આમ બાળત હોવાથી— ” તેણે બોલવા માંડ્યું: “ આવી રાજકીય બાળતોમાં ભાગ લેતી તમામ સ્ત્રીઓ કરતાં તમે તદ્દન જૂઠ્ઠાં પડો છો. એ લોકો આને છૂપી નોકરી કહે છે. એનું નામ ખરેખર તેમને માટે તો પુરૂષોને લગ્નચાવવા—પછી ગમે તે રીતે, ગમે તે રસ્તે. આ બીજી સ્ત્રીઓ, સામા પક્ષના પુરૂષો દારૂના નિશામાં અગરહાણિક મોહવિલાસમાં પોતાનાં રહસ્યો ઉઘાડાં પાડી દે છે ત્યારે પોતાનું કામ પૂરું થયું સમજે છે. ”

તેણે તિરસ્કાર છૂટતો હોય તેવી ચેષ્ટા કરી પોતાની ખુરશી પૂર્ણિમાની નજીક ખેંચી.

“ આ સ્ત્રીઓ એવી અનિચ્છનીય યુક્તિ લડાવે છે, અને એવાં ગંદાં

પ્રલોભનો ઉભાં કરે છે કે જે નીતિને છાજતું ન હોય. પણ તમે—” સહેજ અટકી તે બોલ્યો: “એ સર્વ અનિચ્છનીય બાબતોથી દૂર છે. હું તમારી પ્રશંસા કરવા માગું તો તે માટે શબ્દો જડે નહિ. આ તો એ આત્માની વાત છે.”

તેનું ધીમું હાસ્ય આ ખ્યાલ સરખાની પણ મશ્કરી કરી રહ્યું. “તે દિવસે રવિવારે રાતે બેમીંગ્ટનરોડ ઉપર હું જોઈ શક્યો કે તમે તદ્દન શુદ્ધ—સૂક્ષ્મ છો. હવે હું તમને બાયબો લાગું છું? બાલીશ ! હું દિલ્લીગીર છું. પણ મારે તમને કહ્યા વિના છૂટકો નહોતો. આ જાતની ખટપટમાં હંમેશાં પુરૂષો સ્ત્રીઓ પાસેથી ગંદી ખુશામતની અપેક્ષા રાખે છે. તેમાં કેટલાક સારા પણ હોય છે, કે જે સ્વચ્છ રહી ફક્ત ખટપટના ઉત્સાહ અને મોટા હિતની તરફ જ લક્ષ આપે છે. પણ વધારે દરજ્જે તો આમાં ગુન્હેગારો, શકદારો હોય છે. તેમને ઈશ્વર, માણસ કે ચોરત કશાની પડી હોતી નથી—જેઓ ગુન્હે, હલકાર્થ, અધમતાને જ પરવશ હોય છે. અને તમે અસાવધ રહી તમને અનુકૂળ ન હોય એવી કોઈ વાત સાંભળો અથવા એવા સંજોગોમાં મૂકાઓ તેના ખ્યાલ સરખાને પણ હું તિરસ્કારું છું.”

પૂર્ણિમાના હાસ્યમાં દિલ્લીગીરી ભરી હતી. હરખચંદની સાથેની થોડી ક્ષણો તેને યાદ આવી.

“હા.” તેણે ધીમે અવાજે કહ્યું: “અંતિમ વિજય મેળવવા માટે કેટલાંક પ્રતિકૂળ કામો પણ કરવાં પડે છે.”

“જરા સાંભળો.” તેણે આતુરતાથી—સહેજ દુઃખથી કહ્યું: “હું તમને વિનંતિ કરું છું કે વેલચંદને તમારું અહીંનું કામ પુરું કરવા દો. હું તમને ખરેખર કહું છું. તમે જે મારું કહેવું માનશો તો હું ગમે તે ભોગ આપીશ. તમે કહેશો તે કરીશ.”

કનકના આ શબ્દોમાં લાગણી—ન ભૂત્રાય તેવો અર્થ—ભર્યા હતાં તેથી તેનું હૃદય આર્દ્ર બન્યું હતું.

પૂર્ણિમાએ ખુરશી પર સ્થિર થઈ, સ્મિત કરી સવિનોદ કહ્યું: “ ભાઈ કનક, મારે બદલે કોઈ બીજી ઓછી બુદ્ધિવાળી સ્ત્રી હોત તો તેણે આ પળે એમજ માની લીધું હોત કે તમે મને પ્રયત્ન શબ્દો સંભળાવી રહ્યા છો. ”

કનક ચમક્યો. તેનો ચહેરો એટલો જલદીથી બદલાયો કે જાણે પીડાથી તેના ઉપર વીંટ પડી હોય. તેની આંખો પૂર્ણિમાની હાસ્ય-મુગ્ધ આંખો સામે તાકી રહી.

“ તમને પ્રયત્નશબ્દો ! ” તે બોલી ઉઠ્યો.

પૂર્ણિમાએ ડોકું ધુણાવ્યું.

તેનો હાથ ફરી તેના કોટની ફડક સાથે રમવા લાગ્યો. તેણે પોતાની નજર ફેરવી નાખી.

“ ના. ” તેણે ગંભીર થઈને છેવટે કહ્યું: “ તમને એમ તો લાગ્યું નથી ને ! મને—” રહેજા અટકી કહેવા માંડ્યું: “ ખરી હકિકત તો એ છે કે કોઈને પ્રયત્નશબ્દ કહેવાનો મને જરાય અધિકાર નથી. હું તમને આ બહુ ઠીક રહ્યો છું તેનું કારણ એ છે કે હું તમારો પ્રશંસક છું, તમારી સંગતિ મને અનુકૂળ પડે છે. ”

પૂર્ણિમાએ ખરી હકિકત જોઈ લીધી.

“ એમજ છે ? આપણને બન્નેને ત્યારે ભય નથી. ”

એટલે તે પણ હસ્યો.—હજી સાચ તો સ્થિર થયો ન હોતો તોપણ.

“ જાણે તમને કદિપણ ભય હોઈ શકે, તમે અહીંનો કટાકટિનો મામલો જોઈ લ્યો તો સાહે. ” તેણે પોતાનો આગ્રહ છોડ્યો નહિ. “ પોલીસને આપણે જે જાતની ખટપટ કરીએ છીએ તેવી ખટપટની શંકા મઈ છે. કંઈક એવું બન્યું કે જેથી તેમને આ ખ્યાલ આવ્યો,

શું? વળી તેઓ તરતમાં જ અહીં આવેલી કાઈ રાવણપુરની બાઈની તપાસ કરે છે. તેમને ખબર તો પડશે કે એ બાબત તમને બરોબર લાગુ પડે છે. તમને આ મામલો કટાકટિનો લાગતો નથી?”

તેનું ધીમું હાસ્ય આ ખ્યાલ સરખાની પણ મશ્કરી કરી રહ્યું.

“મારે માટે?” પૂર્ણિમાએ પૂછ્યું.

“હા—અને આપણા કામ માટે.”

“કઈ રીતે?”

કનકે ક્રેટલાક જવાબો ઘડી કાઢ્યા, પણ છેવટે એકજ જવાબ વાળ્યો: “પોલીસનો કાઈપણ માણસ સવાલ ઉપર સવાલ પૂછીને, તમને થકવી નાખી તમારી પાસેથી પત્તો મેળવી શકે.”

તેના અદૃહાસ્યમાં કનકને ઠપકો હતો.

“ભાઈ કનકરાય, છેવટે તમે અસંભવિત વાત ઉપર આવ્યા છો. તમે મારી બુદ્ધિની કીંમત ઘણી જ ઓછી આંકી છે.”

તેની નિરાશાનો પાર નહોતો. તેની વિનંતી પૂર્ણિમા પાસેથી કરેલો પણ ગંભીર જવાબ કઢાવી શકી નહિ. તેણે ખુરશી હડસેલી નાખી, એકદમ ઉભો થઈ અસાવધપણે ઉભો રહેવાથી પોતાના કહેવાની વધારે અસર થશે એમ સમજી કહેવા લાગ્યો: “તમાર મા સાથે તમે મુંબઈ છોડી જાઓ.” તેણે અરજ કરી: “તેમ કરવાથી તમે અહીંની સ્થાનિક વસ્તુમાં કરેલો પણ રસ નહિ ધરાવનાર એક પૂનાનિવાસી ગણાશે. મારું કહેવું માનો. હું તમને આજે સલાહ આપવાના કામમાં મારા અંતઃકરણને સમજાવી શકું તેમ છું. આમાં વેલચંદને, રાઈવાળાને, અનુમલને હું વફાદાર મટતો નથી. તમારા જતા રહેવાથી તેમના કામમાં હરકત આવવાની નથી. મને સંકેતભાષાની ચાવી આપો, અને મને મળી આવે એટલે સામાન સરંજામના વહાણને આપવાનો સંદેશો આપો. ચોતરફથી સપડાઈ જાઓ તે પહેલાં મારી સલાહ માનો.”

આ સાંભળી પૂર્ણિમા ઉઠીને તેની સામે ઉભી. તેના ચહેરા ઉપર અચૂક નિશ્ચય હતો.

“ના,” તેણે માથું ધુણાવી જવાબ આપ્યો: “એમ બની શકે નહિ. તમે બહુ માયા બતાવો છો, પણ આ બાબતમાં મારી લાગણી શી છે, તે મેં તમને સ્પષ્ટ કહેલું છે. હું બહીતી નથી, અને સગરામસિંહે અમૂક બાબતો પાર ઉતારવા માટે મને સોંપી છે.”

તે છેવટે તેને વશ થયો. તે પાછો હટ્યો અને નીચે નમ્યો. પોતાના હૃદય ઉપર તેણે એક હાથ મૂક્યો. શરણ થવાની આ બધી ચેષ્ટા તેના હૃદયની તીવ્ર પીડા ધ્રુવાવી શકી નહિ.

“ત્યારે હું તમારા તરફથી લડું છું.” તે બોલ્યો: “—સુખી છેવટ સુધી.”

“હા, તે હું જાણું છું.” પૂર્ણિમા બોલી: “પણ—”

તેણે વાક્ય પુરું ન કર્યું. બંને બારી પાસે ગયાં. મધ્યાહ્નના સૂર્યમાં જીવનથી સળગતાં પુષ્પો નિરખવા લાગ્યાં.

“વેગ્રચંદ્રે આજે રાતે બધાંને બોલાવ્યાં છે.” કહી તેણે પૂછ્યું, “શા માટે—તમને ખબર છે?”

“સાચું કહું તો છે.” તેણે કહ્યું: “સંકેતભાષા તથા તેની ચાવી તમે તેને સોંપી દો તેવો આગ્રહ કરવા માટે.”

“હું તે નહિ સોંપું.” તેણે દૃઢતાથી કહ્યું: “સગરામસિંહની આજ્ઞા પરથી એક તસુ પણ ખસવાનો મારો ઈરાદો નથી, એ વાત એ માણસ સમજી શકતો નથી. તેમજ પેલા વડાણનું સ્થળ બતાવવા તે બંધાયેલો છે તે પણ તેને ગળે ઉતરતું નથી. પણ મારે તો તે શોધવું જ જોઈશે. એ વિના નહિ ચાલે.”

“તમારી જગ્યાએ હું હોઉં તો હું એ લોકોને મળવા ન જાઉં.”

“શા માટે નહિ?” તેણે પૂછ્યું: “તમારું મકાન અહીંથી

અહુ છેદું નથી. કાંઈપણ જાણ્યા વિના હું અહીંથી ત્યાં આવી શકું છું. રવિવારે હું તે જ રીતે આવી હતી.”

“ પણ તેથી શું સરવાનું? વેલચંદને જોઈએ છે તે તે તેને મળવાનું નથી.”

તેની હડપચી સહેજ ઉંચી થઈ.

“ જરાજર એમજ છે. વેલચંદે હવે એ સ્પષ્ટ સમજી લેવું જોઈ એ. વળી એ પણ સગરામસિંહના હુકમની વિરુદ્ધ જઈ શકે તેમ નથી.”

પછી વાતચીત બીજા હળવા વિષયો પર ઉતરી. કનકને તેની સાથે ટેનીસ રમવાનો વિચાર હતો, તે તેને યાદ આવ્યું. હિન્દુ જીમ-ખાનામાં રમવા આવવા તે રાજી હોય એમ જણાયું.

“ ત્યારે આજે ચાર વાગે તમને બોલાવવા આવું?” જતાં જતાં કનકે પૂછ્યું.

“ જરૂર—” તે બોલી: “ હવે તમને ઉતાવળ છે?”

“ ના—ધણી ખુશીથી રોકાઉં; કંઈ કામ હોય તો—”

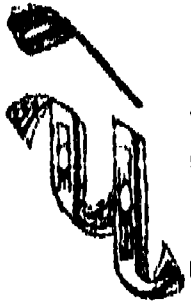
“ મારી માને મળો તો—” તે બોલી: “ જરા ખમો તો.” કહી તે અંદર ગઈ અને એક સુંદર, સફેદવાળવાળી, ઉંચી, પાતળી અને પ્રભાવ પાડતી બાઈ સાથે બહાર આવી. કનકે તેને નમન કર્યું. તેના જવાબમાં તે બાઈ કાંઈક ગણગણી, પણ સ્પષ્ટ સમજાયું નહિ.

“ મારી મા—” પૂર્ણિમાએ ફરીથી ‘મા’ શબ્દ ઉપર અસહ્ય પ્રમાણે વિચિત્ર ભાર મૂકી કહ્યું: “ સાંભળતાં નથી ને બોલી શકતાં ચે નથી.”

થોડીવારે કનક બંગલાની બહાર નીકળ્યો. તેના મનમાં એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હતો: “ એ સુંદર સફેદવાળવાળી બાઈ ખરેખર એની મા હતી કે કોઈ સંબંધી હતી?”

મનમાં ને મનમાં તેણે સમાધાન મેળવ્યું: “ ગમે તેમ હોય.” તેણે કરડાઈથી વિચાર્યું: “ મિંબૂતકઠા અહીંથી કંઈ ખાટી જાય તેમ નથી.”

ગેરહાજરી ક્યાં ?

શેતાન રસ્તમ કાલીવાવડીવાલા ગલગોટા જેવા જીવાન હતા. તેનાં અભિમાની મા તરફથી તેને ઘણું સાંચું વેતન મળતું હતું. પણ કુદરતે તેને બહુજ નાની મૂંઝો આપી હતી. તે વિલાયતી દુખના માણસ હતા અને એક વાગે લંચ લેતા. તેઓએ લંચના પહેલાંનો ત્રીજો કોકોટલ પુરો કર્યો તેવામાં મિ. ભૂતકદા કનક સાથેની પોતાની વાતચીત પુરી કરી કોટમાં આવેલી વેલિંગ્ટન કલ્પમાં કાલીવાવડીવાળા આશાએશથી આરામ ખુરશીમાં પડ્યા હતા ત્યાં ચડી આવ્યા.

મિ. કાલીવાવડીવાળા વાતો કરવાના વલણ પર જ ચડેલા હતા. તેને સેક્રેટરીએટમાં સારી કારકીર્દિની આશા હતી અને તેથી અંગ્રેજ વિવેકરીતિ તથા ગુજરાતીનું ઘણું ભાગે અજાણપણું પોતાના વ્યવહારમાં ખાસ બતાવતા હતા. પહોળા કાળા પટ્ટીએ લટકાવેલું ચશ્મું તે એક આંખ પર પહેરતા અને વાતચીતમાં વખતો વખત ‘અ-અ-અ-’ તે ‘ઓ-ઓ-’ ધુસાડતા.

અનુમલના ઓરડામાં રાતે પાર્ટી જમી હતી તે બાજતની પોતાને થોડી માહિતી જોઈતી હતી, એમ કહી મિ. ભૂતકદાએ તેને વાત પર ચડાવ્યો.

“ અ-અ-અ-ખુશીથી, થેંકયુ. ” કાલીવાવડીવાળાએ નરમાશથી જવાબ આપ્યો.

“ હા ! ” ભૂતકઢાએ પાપડ ભાંગતો હોય તેવી રીતે કહ્યું : “ તમે પણ આય પાર્ટીમાં સામેલ હટા-ખરૂં કે, બાવા ? ટમો અને મી. રાઈવાળાનો પેલો બીજો દોસ્ત મી. ટલકચંડાની. ”

“ ઓ-ઓ-કેમ ? હા ! અ-અ-અ ! ” વાવડીવાળાએ કબુલ કર્યું.

મિં ભૂતકઢાએ પોતાની કલમ બહાર કાઢી અને પક્ષીની ચાંચ પેટે તેની સામે હલાવવા માંડી ને બોલ્યો : “ જૂઓની મી. વાવડીવાળા, આય ટમારી હાલટ જરા ઠીક નથી. આય ટમે સેક્રેટરીએટમાં સારી જેવી પાયરી પર ચરવા આસા રાખોચ. ટમારાથી કાંઈ આય માનસે કે જે ગમે તારે છાપામાં ચરી પ્રખ્યાતી પામે ટેવું કાંઈ થઈ સકે બકે નહિ. તમારું નામ હજી કાંઈ આય ખૂનમાં સંડોવાયું નથી અને ટમને જે બી સવાલ પૂછવામાં આવે તેના સરખા સાચ્યા જવાબ મલશે તો ટમને એ આફતમાંથી બચાવી બી લઈ સકાય, સમજીઆ કે ? ”

એ જીવાનનો હાથ તેના મોં ઉપર ગયો અને તેની આંખી નહિ જેવી મૂછ ચૂંટવા લાગ્યો. તેણે હાપણથી ડોકું ધુણાવ્યું.

“ અ-અ-અ-તમે દુધ કહેઓ ચ, સમજીઆને ! થેંકસ. ” તેણે ભારેખમ અવાજે કહ્યું ; “ તમારે સું ઈન્ફર્મેશન જોઈ એ ચ ? ”

“ એ ચોપટની રમટ દરમ્યાન રમતારાઓ સું કરી રહ્યા હટા ટે-કોઈ બારવેર ગિયું હતું કે કેમ ? મી. દેસાઈ અગર મી. વેલચંડ ? ”

“ ઓ-ઓ- મી. દેસાઈ ગયેલા હુટા. ”

“ બીજું કોઈ ? ”

“ અ-અ-હા, મી. વેલચંડ બી. ”

“ કોઈ બીજું ? ”

“ નહિ, નહિ. ઓ-ઓ. ના-કોઈ નહિ. ”

“ હીક. ટો આય મિ. ડેસાઈ અને વેલચંડ એવન લોક કેવારે બહાર ગયલા ? ”

વાવડીવાળા એક એક વિચાર કરવા લાગ્યા તે પોતાનાં ચશ્માં આમતેમ નચાવી રહ્યા.

“ તેવન બંને એક સાથે બહાર ગયલા. ” કાંઈક યાદ આવ્યું હોય તેમ તે બોલ્યા: “ અ-અ-હા, આય સાફ દેખીતું છે. લગભગ-કેહેવોની-ડસ પર વીસ-ઓ-પચીસ થઈ હોસે. કાંય, તમે નહિ સમજીયા. એવન બંને ચોપટ પરથી એકલાગા જ ઉઠેલા. ને ટમે સમજીઆ ને ! બાબુના એ મારવાડીના રૂમમાં ગયેલા. આ-આહ-મેં તેમના બંનેના અવાજ બી અંડર થોડી મિનિટ વેર સાંભળેલા. ”

“ કેટલી મિનિટ ? ”

“ આહ-આહ-કેટલી ?-થોડીક-એ તનેક હોસે. પછી ચાલીમાં પડતા દરવાજેથી તેવન બંને બાર ગયા. મેં એ બારણું અફળાતું બી સાંભળેલું. તેવન બંને અરધોએક કલાકવેર ગેરહાજર હુટા. મી. ડેસાઈ પહેલ્લા આવેલા-ટે વખટે મને લાગેય કે અગિયારમાં ડસેક મિનિટ કમ હોસે. વેલચંડ પાછો આવિયો ટિયારે લગભગ અગિયાર થયા હુટા. તન ચારેક કમ બી હોય. ”

મિ. ભૂતકદા પોતાની ખુરશી પર લગભગ લટકી રહ્યા હતા. તેની આંખો ઝીણવાઈ અગ્નિની ચિનગારી જેવી દેખાતી હતી. તેના સવાલો મિનિટગનની ગોળા પેઠે સડસડાટ પૂછાઈ રહ્યા હતા.

“ હવે- ” તેણે તેને આગળ ધપાવ્યું: “ બીજું સું ? એવન લોક કાંઈ બોલેલા કે, કાંય બહાર જવાનું થયેલું કે કાંઈ બીજું બી ?- ”

“ આહ-અ-અ-કાંઈ કહેલું ? ” વાવડીવાળાએ પડઘો પાડ્યો: “ ન-નહિ જી, હાં-સાચે-તમે સમજીઆને-એવન લોગ કાંઈ બી બોલેલા નહિ. કાંઈ એ પૂછ્યું બી નહિ હુટું ને ! ”

મિ. ભૂતકઢાએ પોતાની કલમ તેના તરફ હલાવી.

“મિ. વાવડીવાળા, જરા આય મને કહેવોની—આય જરા બહુ અગટની બાબત છે—એવન લોગ ખુલ્લે માથે બહાર ગયેલા કે?”

“ખુલ્લે માઠે ? ઓહ-ઓહ-આઈ સી-લેટ મા સી. હા, મિ. ડેમાઈ. ખુલ્લે માઠે ગયેલા ખુલ્લે. વેલચંડે પોતાની હેટ માથે મૂકેલી. તે પાછો આવિયો ટિયારે બી તેને માઠે એજ હેટ હુટી—કાલા પટ્ટા-વાલી, હલકી ભૂરી હેટ—સમજીઆને !” ભવિષ્યના સરકારના સેક્રેટરી સાહેબને કંઈ કરડયું હોય તેવી રીતે ખુરશી પરથી તે એકદમ ઉછળ્યા : “ઓહ-ઓહ-આઈસે ! ટમે સુ કહેવા માગો ચ ! આય બે લોક આય ખૂનમાં તો સંડોવાયલા નથી ને !”

મિ. ભૂતકઢાએ તેની ગભરામણ ઓછી કરી.

“નહિ રે—એ સુ બકાચ ! પન આય કેસમાં સહેજ બી સંડો-વાયલા ડરેક આડમીની હિલચાલ સંટોસકારક રીતે સમજવી ટો જોઈએ કે ની ! ટમે મને મડડ કરવાથી એવન લોગને બી મડડ કરી સકસો—કે એવન લોગ સાંભે કંઈ બી જાતના ડાહિટ લાવવા એ બિલકુલ બેહુદું છે. આય રીતે સમજીઆ કેની ?”

મિ. વાવડીવાળાએ ડોકું ધુણાવતાં કહ્યું : “અ-ઓહ ચેસ-પ્લીઝ ! આહ—બરાબર !”

મિ. ભૂતકઢાએ તરત બીજો બડાકો કર્યો.

“અનુમલના ઓરડામાંથી ટેલીફોન ઉપર કંઈ વાટચિટ થયેલી હુટી કે ?”

“ઓહ !—ટેલીફોન ? નહિ જી-હા. હા. વેલચંડ—એટલે કે ટમે સમજીઆને—તેને માટે રીંગ હુટી—લગભગ સાડાનવ વાગે.”

“તેણે સુ કીધું તે કંઈ યાદ છે કે ?”

મિ. વાવડીવાળાને પોતાનું અપમાન થતું હોય તેમ લાગ્યું. તે એકદમ અંગ્રેજ થઈ ગયા. “ અય ટમે શું કહેવોયજી ! મેં તે તરફ મારા કાન બી નહિ માંડ્યા હુટા. ”

ચિડાઈ ગયેલા વાવડીવાળા જેવા સદ્ગૃહસ્થની લાગણી બદલવા ભૂતકઠાએ માનની લાગણી દર્શાવી.

“ હા, ટમારા જેવા આડમી પાસેથી બીજી આસા રહે જ નહિ, સમજ્યા કે ની મારા સાહેબ—” તેણે ખુશામતભરપૂર સ્મિતથી કહ્યું: “ કમનસીબે કાંઈ બધાય આડમી ટમારા જેવા પરમાનીક નથી હોતા. મારે આય સવાલ ટમેને પૂછવો પડ્યો, તે બડલ ડિવગીર છું. ટેલીફોન ઉપર બીજું કંઈ બનિયું નહિ હુટું ને ! ”

“ ઓહ—બીજું કંઈ—ના—નહિ. આય ખૂનના સમાચાર મલ્યા તોવેર છેક પહેલ્લેથી જ હું એ ઓરડામાં હતો. થોડી મિનિટ પહેલ્લાં જ વેલચંડ આવી લાગિયો ને પછી અમે બધા વેરાયા. ”

“ એવન લોગ અગિયાર વાગા પહેલ્લાં પાછા આવ્યા ત્યારે બંનેમાંથી કાંઈ ઉશ્કેરાયલો ડિસટો હુટો કે ? ”

આ સાંભળી મિ. વાવડીવાળા હસી પડ્યા.

“ ઓહ—વેલચંડ ઉશ્કેરાયલો ડીસે ? સું કહેવોય, મારા સાહેબ, એ ટો બરફનો ઢગલો છે. એ તે વખટે જોટલો ઠંડો હુટો તેટલો ઠંડો તો મેં તેને કદિ બી જોયેલો નહિ. અને મી. ડેસાઈ બી ઠંડા જ હુટા. એવન જરા વધારે પડતા—જરાક વધારે ક્વાયેટ હતા. બસ. પન તેવા તો તેવન આખી સાંજ દરમ્યાન હુટા. ”

વાવડીવાળા પાસેથી માહિતી લેવાનું કાર્ય ભૂતકઠાએ પુરું કર્યું. તેણે તેને ફેરવી ફેરવીને સવાલો પૂછી જોયા, પણ તેની પાસેથી ઉપયોગી થઈ પડે તેવી વધારે કશી બાબતો બહુવા મળી નહિ.

મિ. ભૂતકઢાએ જવાની તૈયારી કરી ત્યારે ભવિષ્યના સેક્રેટરી સાહેબ બબડતા હતા : “ સું સાહસું હમ્મગ ! આય મુંબઈમાં જ્યારે સારા આમરદાર લોકો થોડું ધનું પીવા-એન્જોય કરવા માગે તાંહ બી સોનેરી ટોળી તૈયાર ! ”

*

બપોરના ત્રણ વાગે ભૂતકઢાને આશ્રમના નોકરોમાં તપાસ કરતાં કરતાં ઘાટણ બૈજબાઈ પર ધ્યાન આપવાનું દુરસ્ત લાગ્યું. એ બાઈ આશ્રમને ત્રીજે મજલે રાતના સુતી હતી. બાબત એમ હતી કે છેલ્લી રાતે દશ ઉપર સત્તાવીશ મિનિટે એ બાઈ તરત ખાલી થયેલો રૂમ નંબર ૩૩ સાફસુફ કરવા જતી હતી. આ રૂમ લાંબી ચાલમાં હતો. ત્યાંથી ટૂંકી ચાલમાં વળતાં ૩૭ મા નંબરના ઓરડાના બારણાના આગળિયાના હાથ ઉપર હાથ રાખીને ઉભેલા એક માણસને તેણે જોયો હતો. આ માણસ ઉંચો, શામળા રંગનો, અને ગુજરાતી જેવો દેખાતો હતો. તેણે પોતાની હેટ પોતાના મોઢા ઉપર તે ન દેખાય તેમ નીચે ઢળતી પહેરી હતી. એ હેટ રંગે ભુરી હતી અને તેની આસપાસ કાળા રંગનો પટો હતો.

જ્યારે એ માણસે તે બાઈ વળી કે તરત તેને જોઈ એટલે તે તેના તરફ ચાલમાં આવ્યો. તેનો ધરાદો લિક્કટમાં ઉતરવાનો હતો. તે તેની પડખેથી ગયો અને એ ઘાટણ ૩૩મા નંબરના રૂમમાં ગઈ.

મિ. ભૂતકઢાએ તેને એ બાબતમાં સવાલ કરતાં એ બાઈ એ સોગંદ ઉપર કશું કહેવા ના પાડી, પણ તે માનતી હતી કે એ મરદનો હાથ ૩૭ મા નંબરના રૂમના બારણા પર બરાબર હતો. ત્યાં ન હોય તો એટલો પાસે હતો કે બીજી જ પળે તેના હાથમાં આગળિયાનો હાથો કાં તો આવી ગયો હોત અગર તેણે તે આગળિયો તે પળે જ છોડી દીધો હોત એને એ ફરી જુએ તો ઓળખી કાઢે. ચાલમાંથી તે ગયા પછી તેને તેણે પાછો જોયો નહોતો.

ખૂનનો ખખર પડી ત્યારે તે ઓરડામાં જનાર બાઈ બીજી હતી. તે વખતે બૈજબાઈ ચાલને બીજે છેડે ' નવ ઓરડા દૂર ' ના બીજા ઓરડામાં હતી. શખવાળા ઓરડામાં જનાર ઘાટણનું નામ 'યેસુ-બાઈ' હતું.

યેસુબાઈની વાતમાં દમ નહોતો. ખૂન પહેલાં તેણે ૩૭મા રૂમની પાસે કાઈને દેખ્યું નહોતું અને બૈજબાઈએ વર્ણુન આપ્યું હતું તેવા માણસને પણ દુશ્મકમાં તે મળી નહોતી. ખરેખર તે ત્રીજા મજલાની ઘાટણ નહોતી, પણ નવરાશ મળતાં બૈજ સાથે વાત કરવા નીચે ઉતરી આવી હતી. તે ત્રીજે મજલે અરધીક મિનિટ રહી અને બૈજની તપાસ કરવા ૩૭મા ઓરડામાં ડોકિયું કરવા ગઈ ત્યાં તો આ દેખાવ જોયો અને તેથી ગભરાઈ ગઈ.

*

સાંજે પાંચ વાગે એક ટેકસીમાં મિ. ભૂતકદા અને બૈજબાઈ ઘાંચી તળાવ ઉપર આવેલા પુસ્તકાલય પાસે આવ્યાં. જો વેલચંદ પોતાનો રોજના કાર્યક્રમને અનુસરે તો છાપાં વાંચવા અત્યારે આ પુસ્તકાલયમાં આવે. એનો રિવાજ પોતાની ગાડી કાલ્યાદેવી રસ્તાની બાજુપર રાખી, ગિરગામ તરફ પડતા પુસ્તકાલયના આરણસુધી ચાલતા જવાનો હતો.

ભૂતકદાના કહેવાથી ટેકસીડ્રાઈવરે પોતાની ગાડી મરીન લાઈન્સ તરફના ગિરગામ રોડના ખૂણા ઉપર રાખી. મિ. ભૂતકદા નીચે ઉતર્યો અને હાથમાં લાકડી લઈ કાલ્યાદેવી તરફ ફરવા ચાલવા લાગ્યો. પણ ગાડીમાં બેઠેલી બૈજ ઉપર પોતાની નજર રહે તેટલે જ દૂર રહેવાની તે સંભાળ લેતો હતો.

બૈજ ગાડીમાં જ બેસી રહી હતી આ પ્રમાણે બીજાની નજર અહાર રહી પોતાની ગાડીમાંથી ઉતરી વેલચંદ કાલ્યાદેવી તરફથી

આવી ગિરગામ તરફ વળે ત્યારે તેનો ચહેરો તથા આકાર તે બરાબર જોઈ શકે તેમ હતું.

એને ઝાઝો વખત રાહ જોવાની જરૂર ન પડી. પાંચ ઉપર ચાર મિનિટે ભૂતકઢા ગાડી પાસે પાછો આવી પહોંચ્યો અને વેલચંદ ખૂણો વળી આગળ વધ્યો.

મિ. ભૂતકઢા એક પગલું પાછળ હટ્યો કે જેથી બેઝનની મુખમુદ્રા ગાડીના કાચમાંથી જોઈ શકાય. તેનું માથું ચમકી આગળ પડ્યું. આ દૃશ્ય તેણે સ્પષ્ટ જોયું. બેઝનએ તે માણસને ઓળખી કાઢ્યો હતો. પોતે ધારેલી સોધ થઈ હોય તેવો સંતુષ્ટ દેખાવ તેના ચહેરા ઉપર હતો.

ભૂતકઢા ગાડી પાસે વધારે નજીક ગયો અને જાણે તેનું બારણું ઉઘાડતો હોય તેમ હાથા ઉપર પોતાનો હાથ મૂક્યો. તેટલામાં તેની સામે વેલચંદની નજર પડી. ભૂતકઢા આશ્ચર્ય સાથે અટક્યા અને તેને બોલાવ્યો.

“ઓહો, મી. વેલચંડ !” તેણે સવિવેક કહ્યું: “કેમ છેવો ? કાંઈ સમાચાર ?”

એ રાવણપુરીએ પોતાની ધીમી, નિરાંતની ગતિ ચાલુ રાખી અને ભૂતકઢા તરફ તે જાણે ગાડીનો જ ભાગ હોય તેમ જોઈ રહ્યો. અને પછી એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના પુસ્તકાલયમાં ચાલ્યો ગયો.

મિ. ભૂતકઢાએ ટેકસીવાળાને હંકારવાની સૂચના કરી અંદર બેઠક લીધી.

કોફ્ટ માર્કેટ તરફ જતાં તેણે ઘાટણુને કહ્યું: “બરા, બેઝનબાઈ, કસા કાય ?”

“જી, મીં પાહિલા હોતા તો જ હા.” તેણે જરા પણ અચકાયા વિના જવાબ દીધો. “એજ રૂપ—એજ ચહેરો—એજ શામળોદરંગ—એજ ખબ્બા.”

તેની આંખો ઐજા ઉપર સ્થિર ટેકવાઈ.

“ સોગન ખાધને કહે છે ? ” ભૂતકઢાએ તેને ઉત્તેજવા સવિનોદ પૂછ્યું.

“ આગળા ઉપર હાથ નાખી આ જ માણસ ઉભો હતો તેની મને ખાત્રી છે. ” તે બોલી: “ તે આ ખૂણાથી વળ્યો ત્યારે મેં તેને ઘરાઘર ઓળખ્યો. ”

ભૂતકઢા વિચારવા લાગ્યો: “ તેના મગજ ઉપર આ માણસની મજબૂત છાપ જ્યારે તે ખારણા પરનો હાથો છોડી દેતો હતો ત્યારે પડી હતી અને વેલચંદની મજબૂત છાપ જ્યારે તે ખૂણેથી વળ્યો ત્યારે જ પડી. એ પહેલી છાપમાં એણે આ માણસને ઓળખ્યો. મેં તેના ચહેરા પર એ સ્પષ્ટ જોઈ લીધું. આખી વાત સમજાઈ ગઈ. ”

તેણે ઐજાને ઉદ્દેશી કહ્યું: “ તુમી ચાંગલા કેલા-તુમી મલા અગદી ફાર સહાય કેલી. તુમી એના મોઢા ઉપર કહી શકશે કે ગઈ-રાતના મેં એને ૩૭ નંબરના રૂમના ખારણા પર દીકેરો હતો ? એમ કહેવામાં કાંઈ હરકત છે ? ”

“ જરૂર સાંગીન, શેઠ. ” ઐજાએ દૃઢતાથી જવાબ આપતાં કહ્યું: ઐજાએ તેમ કહેવાની કબુલાત આપી.

બે પ્રવાસીઓ

 હેલી જ સર્વિસ કરતાં પૂર્ણિમાએ એવો તો સખત બોલ કનક તરફ મોકલ્યો કે તેને પાછો વાળવા જતાં કનકનું કાંકું મરડાઈ ગયું. રેકેટ પણ પાછું હટ્યું. આથી પૂર્ણિમાના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ.

રમત પુરી થયા પછી જાંને જીમખાનાના સુંદર યોગાનમાં બરફ મેળવેલી રાસપજરી પીતાં બેઠાં હતાં ત્યારે કનકને પૂર્ણિમા કોઈ નવીન સ્ત્રીપ્રકૃતિ હોય તેમ જણાયું. જાણે પ્રમોદ, ઉત્સાહ અને જીવનના પ્રેમની જીવંત પ્રતિમૂર્તિ તે કેમ ન હોય !

“ આનંદ કરવો, કોઈને નુકશાન ન કરવું, કોઈ તરફથી નુકશાન થતું ન ખમવું અને કામ કરતાં આનંદિત રહેવું, ” તેના મુખમાંથી ઉદ્ગાર નીકળ્યા : “ એ આદર્શ જીવન છે. ”

કનકે જોઈ લીધું કે એ કુડની શિષ્યા હતી, તેની રંગેરંગમાં એનાં સૂત્રો ભર્યાં હતાં અને તેની મનુષ્યસ્વભાવની પરીક્ષા અત્યંત પારદર્શિતાથી થતી હતી.

“ દરેક જણ ” તે બોલવા લાગી : “ પારકાની તેના ઉપર થતી અસરોનો એટલો દરજ્જો બનેલો હોય છે, તેના ઉપર આસપાસના

સંજોગો અથડાય-અફળાય તેથી એટલો ધડાયેલો હોય છે-હું અગર તમે કોણ કહેવાવાળાં કે એવા જ સંજોગોમાં આપણે એમ જ ન કરીએ ? ”

તે અટકીને સહેજ હસી. તેના હસવામાં લગભગ કડવાશનું નિદર્શન હતું. તેણે ઉમેર્યું: “ આ જ્ઞાનમાં આત્મશાંતવન રહેલું છે. સાહેબ, એને લીધે હું જીંદગી નભાવી શકું છું. ”

આખા દિવસ દરમિયાન આટલું જ કર્કશ હતું, બાકી તો કંઈક અસાધારણ આનંદથી તે જીવનમાં મજા માણતી હોય એવું તેને લાગ્યું. પણ એ ખ્યાલ તેના કંઈપણ કહેવા કારવવાથી નહોતો આવ્યો: એ છાયા સમો અદૃશ્ય જ ખ્યાલ હતો. તેણે તરત એ ખ્યાલને ખોટો ગણી કાઢી નાખ્યો. એવું કંઈ ન હોય છતાં આજના અત્યંત આનંદ-દાયક કલાકોની શુદ્ધ આનંદિતા એ ખ્યાલથી બગાડવાની તેના આત્માએ સાફ ના પાડી.

જીમખાનું છોડી જ્યારે બંને ચોપાટી પરના બંગલા પાસે આવી ગાડીમાંથી ઉતર્યા ત્યારે સાડાસાત થવા આવ્યા હતા.

“ હું રાતે લગભગ થોડી મિનિટ વહેલી તમારે ત્યાં આવીશ. જો તમને હરકત નહિ હોય તો-” પૂર્ણિમા ઉતરતાં ઉતરતાં બોલી: “ મારે તમારી પાસે એક વધારે વિનંતિ કરવાની છે. ”

“ એટલે દશ વાગ્યા પહેલાં ? ” કનક ઉત્સાહથી બોલ્યો: “ ઘણું સુંદર ! એકે એક વધારે ક્ષણ રાત્રિના સૌન્દર્યમાં વધારો કરશે. હું તમને લેવા અહીં આવું ? ”

આ વધારે પડતો વિવેક સાંભળી પૂર્ણિમા ખડખડાટ હસી, ને મનમાં બોલી:

“ આ પૂરો પાકો કાવત્રાખોર રાતે રસ્તામાં એવી જ કોઈ એક યુવતીને સાથ આપે-કેવું સરસ ચિત્ર ! છતાં ય મારા ચિત્રપટમ એને મારે જગ્યા નથી. ”

પૂર્ણિમા બંગલામાં પ્રવેશી કે તરત દરવાને તેને તારનાં બે કવર આપ્યાં. તેણે તેની ગેરહાજરીમાં તારવાળાને સહી કરી આપી હતી. બંને સંકેતભાષામાં અને ટૂંકા હતા. પહેલા તાર નીચે 'વાડિલ'ની સહી હતી અને તેમાં ૪૭ સી. ટી. એક્સ. એટલુંજ હતું, બીજા તારમાં પણ સહી તો એજ હતી, પણ કંચન મેલ ગુરુવાર એમ લખ્યું હતું.

ઉપર જ્યાં વિલાસરાય તથા સુશીલાકાકી સાંજે પરવારતાં પહેલાં બેસતાં તે બંડમાં પૂર્ણિમા ગઈ.

“આવી કે?” વગેરે શિષ્ટાચારનો જવાબ આવે ત્યાં તો એક નોકરે આવી તેને મિ. ભૂતકઢાની નામપત્રિકા આપી. તેમાં ‘દૂધી પોલીસ ઓફીસ’ એમ એક ખૂણા પર લખેલું હતું.

પૂર્ણિમાએ નોકરને ઉદ્દેશી કહ્યું: “એને કહે કે હમણાં આવે છે. તે ક્યાં છે?”

“મોટી બેઠકમાં.”

‘ઠીક, જા.’ કહી તેણે નોકરને રજા આપી.

“કાકી,” પૂર્ણિમાએ જરા ચીડવાટથી કહ્યું: “મેં તમને કહ્યું હતું ને કે હું ઘરમાં રાખવા લાયક છોકરી નથી. હું જે કામ વિષે વાત કરતી હતી તે મારો બધો વખત રોકે છે.”

મિ. ભૂતકઢા બેઠકની વચમાં ઉભેલો હતો. પૂર્ણિમા તેની સામે જઈને ઉભી રહી. તેનામાં સંપૂર્ણ સ્વસ્થતા સમાઈ હતી. તેના આવ-કારમાં નિકટતાનો તદ્દન અભાવ હતો. તેની આંખોમાં કશું નિદર્શન નહોતું. તેની મુખમુદ્રામાં વિપાદ અને લાગણીની બિલકુલ શૂન્યતા જ પ્રતિબિંબિત થતી હતી.

મિ. ભૂતકઢાને તેની નિરીક્ષા કરતાં જણાયું કે આ સ્ત્રીમાં અભિમાનનો અભાવ હતો; બેદરકારીની ગેરહાજરી હતી. એને ખબર હતી કે કોઈ પણ સંજોગોમાં આ પુરૂષ મારા સામાજિક ધોળમાં પગ સરખાય મૂકી શકે તેમ નથી.

એ ઓરડામાં એ પગલાં આગળ વધી પોતાના હાથમાંની પત્રિકા નિરખવા લાગી. ભૂતકલાના ઓત્રવાની રાહ જોતી હોય તેમ જણાયું.

મિ. ભૂતકલા એમ શરમાઈ જાય તેવો ન હોવા છતાં મુંઝાયો. તો ખરો જ. પોતાની જીંદગીમાં આવી કોઈ સ્ત્રી સાથે કામ પડવાનો તેને પ્રસંગ આવ્યો નથી, એવું તેણે ક્ષણભર અનુભવ્યું.

“હં !” તેણે ખોંખારો ખાધો: “મારા કાડ પરથી તમુએ જોયું હોસે કે હું એક ડિટેક્ટીવ છું. મારે તમને થોડા સવાલો પૂછવા છે. જો તમે મને રજા આપો તો—”

“પૂર્ણિમાના ચહેરા ઉપર કરો ફેરફાર થયો નહિ. તેણે સ્થિર-તાથી માત્ર એટલું જ કહ્યું: “ભલે.”

તેને હજી પણ ઉમેલી જોઈ ડિટેક્ટીવ બોલ્યો: “પણ તમે ખેસીને જવાગ દેશો તો ઠીક પડશે.”

તેણે હાથ હલાવી સૂચવ્યું: “ખેસવાની કશી જરૂર નથી.”

ડિટેક્ટીવે ફરીથી ખોંખારો ખાઈ કહ્યું: “જૂઓની, વાત એમ છે કે—” તેણે સહેજ અટકીને કહેવા માંડ્યું: “તમે મુંબઈમાં નવાં આવ્યાં છો, અને રાવણપુરને બંગલો રહો છો. એ બાબત પોલીસને ખાસ અગતની છે. ‘રાધવાસરમ’ના ખૂનના કિસ્સામાં તમને મારે પૂછવાનું છે કે તમે રાવણપુરના વટની છો કે ?”

તેની આંખમાં હવે સહેજ અર્થ ભરાયો.

“એ બાબત તમને શું કામની છે, એ જ હું તો સમજતી નથી.” તે ધીમા પણ સ્પષ્ટ અવાજે બોલી.

ડિટેક્ટીવે પોતાની હેટ અને લાકડી નજીકની ખુરશી ઉપર મૂકી દઈ કહ્યું: “પૂરનીમાબાઈ, તમે એ ટરટ સમજી શકશો. મને આય કેસ પર મૂકવામાં આવ્યો કે ટરટ—મધરાતે બરોબર મેં જામ-નગરના બેડી બંદર તથા સલાયા બંદર પર ટાર કર્યા. આય બે

બંદર પરથી વહાણ વાટે રાવણપુરથી મુંબઈ આવી શકાય છે અને નીચે મુંબઈ જવાય પણ મને મલ્લી ચૂક્યા છે. આય માસની દસમી તારીખે એક બાઈ મુંબઈ આવવા સલાયાથી નીકલી. અગિયારમીએ એક બીજી બાઈ પણ સલાયાથી મુંબઈ આવવા નીકલી. એક બાઈ સીધી દરિયાવાટે ગઈ, બીજી રેલ વાટે મુસાફરી કરીને પહોંચી. આય બેઠેમાંથી ટમેા કોન ?”

પૂર્ણિમા ધીમે રહીને બારણા પાસેની ખુરસી પર બેસી ગઈ. તેના ચહેરા પર ટીકી ટીકીને બેતાં ડિટેક્ટીવ સમજી જ ન શક્યા કે તેને ગમ્મત પડતી હતી કે કંટાળો આવતો હતો ?

“ હજી મને નથી સમજતું કે પોલીસને મારા જવાબ સાથે શો સંબંધ છે ? ”

“ તમારો જવાબ ગમે ટેવો હોય ટોપન—”

“ તોપણ—”

તેણે પોતાના જમણા હાથની આંગળી, પેન્સીલ અગર કલમની ગેરહાજરીને લીધે, પૂર્ણિમા સામે હલાવવા માંડી.

“ પત ટમે આય તો સમજાવું—” તેણે કહ્યું: “ અમારાથી—”

ડિટેક્ટીવને બોલતો અટકાવી પૂર્ણિમાએ ધીરા પણ અપાર કંટાળાથી ભરેલા અવાજે કહ્યું: “ તમે મારી સામે ચીંતે હલાવ્યા વિના કોઈપણ રીતે વિચાર કરી શકતા હો તો તમારી આંગળી હલાવવી બંધ કરશો ? ”

તેના ચહેરા પર રંગ ચડી આવ્યો. તેનો હાલતો હાથ હંકો પડ્યો.

“ અ—અ—માફ કરજો. ” કંઈ ન બન્યું હોય તેવો દેખાવ કરતાં તેણે ચલાવ્યું: “ આય પરિમાબાઈ કોન એજ પોલીસ નક્કી કરી શકતી નથી. એના સામનમાં કશું આય બાબટ પુરવાર કરે ટેવું નથી. ટેણીનાં કપડાં પર બીજું કંઈ નિશાન નથી. કેથેના કાગળો બી નથી.

તેની છબી છાપામાં છપાઈ છે, પન તેનો બી કંઈ જવાબ નથી. કોઈ બી આગલ આવી કહેતું નથી કે હમો લોગ મરનારને ઓલખી-એ ચ. હરખચંડ કે'ચ કે એ રાવનપુરની હુટી. જો ટેમ હોય તો રાવનપુરની કોઈ બી બીજી ઓરટ વખટ પર મરનાર વિષે કંઈ બી પતો દેઈ શકે. તેથી હું ટમુને એ પૂછવા માગું ચ કે તમે તેણીને ઓલખતાં હુટાં કે ? ”

તેના ચહેરા પરથી તે હજી પણ કંઈ કળી શકતો નહોતો કે એ કંટાળતી હતી કે આ વાતચીતમાંથી રમુજ મેળવતી હતી ?

“ એટલે તમે એમ કહેવા માગો છો કે મેં એનું ખૂન કર્યું છે ? ”

પૂર્ણિમાના આ સામા સવાલથી ડિટેક્ટીવે તેના તરફ શંકાથી જોયું. તેને થયું કે એ તેની મશ્કરી તો નહોતી કરતી !

બીજી જ પળે ડિટેક્ટીવે તેના ચહેરાની વધુ નિરીક્ષા કરી કહ્યું: “ વાહ, હું બી એજ મુઠા ઉપર આવટો હુટો. ” તેણે સખતાઈથી સામી ટકોર કરી: “ પન તમે તેને ઓલખતાં હુટાં ? ”

“ પ્રતિમાને ? નહિ. ”

તેની ચોકસાઈથી તે ગુસ્સે થયો.

“ તમે આય બાઈ જેવનનો ફોટો આજના પેપરમાં છપાવો ચ તેવનને કદિ બી ઓલખતાં હુટાં કે નહિ ? હું તમારી પાસેથી એય જાનવા માગું ચ. ”

“ મેં એ ફોટોગ્રાફ જોયો નથી. ”

પોતે પોતાનો સ્વભાવ કાબુમાં રાખે છે એવું ખતાવવાનો નિશ્ચય છતાંય તેનો અવાજ બેએક ડીઝી મોટો થયો.

“ મિસ પૂરનીમાબાઈ, ” ભૂતકદાએ તેને ખમર આપ્યા: “ તમે ગઈ સાંજ કાંઈ હુટા ટે અમે જાનવા માગિયે ચ એવું તમે સમજસો એટલે તમને આય કેસમાં વધારે રસ પડસે. ”

તે લગભગ ત્રણેક મિનિટ ચૂપ રહીને પછી બોલી:—

“ કાઈ માણસ મારી સમક્ષ આમ ઉંચે સાદે બોલે એ પણ મને બિલકુલ પસંદ નથી. ”

ડિટેક્ટીવના કપાળ પર પસીનો વહ્યટયો.

“ ઓહ ! પત—માફ કરજો. ” તેના મુખમાંથી નરમ શબ્દો નીકળી ગયા.

“ જરૂર. ”

તેના પ્રતાપથી ડિટેક્ટીવની મુંઝવણ ઓછી થઈ નહિ.

“ પૂરનિમાબાઈ, સાચી વાત એટલે સાચી વાત. ગઈ સાંજના તમે કાંઈ હુટાં ? ”

તે કશું બોલ્યા વિના બેચાર સેકન્ડ અવાક જ રહી, પછી બોલી—

“ પોલીસને તેની સાથે શી નિસ્મત ? છતાંય કહું છું કે હું મારા અંગલામાં જ હતી. ”

“ આઠ વાગ્યાથી મધરાત લગીન ? ”

“ ઓહ—રાતના ! હું મારી મા સાથે સિનેમા જોવા ગઈ હતી. ”

તેનાથી પૂર્ણિમા તરફ એક પગલું આગળ ભરાઈ ગયું. અંતે તેના હાથમાં તેનું એક વચન—હકિકત આવી ગઈ હતી.

“ અને અત્ર્યટ—” તે આગળ વધીને બોલ્યો: “ તમે બિલકુલ અંદેશા વિના એ પુરવાર કરી શકશો ? ”

પૂર્ણિમાની આંખોમાં સ્થિર, અપમાનકારક નજર તો હતી જ; પણ ઉપહાસની છાયા જેવું સ્મિત તેના મુખ પર ફરક્યું.

“ જરૂર. ”

“ કેવી રીતે ? ”

તે ઉઠી: એ નિરાંત—નવરાશનું આબેહુમ ચિત્ર દર્શાવતી ઉઠી,

અને ધીમા, તળાવના પાણીનાં મોજાં જેવાં પગલાંથી ઓરડો છોડી બહાર ગઈ ને બે એક મિનિટમાં પાછી ફરી ત્યારે મિ. ભૂતકદા એમના એમજ ઉભેલા હતા. એસી ગયા પછી જ પૂર્ણિમાએ તેની સામે જોયું.

પોતાની ડાબી કાણી ખુરશીના હાથા ઉપર ટેકવી તેણે હાથ લંબાવ્યો અને હથેલી ઉપર પાતળા, ઘેરા ભૂરા રંગના બે કંટકા બતાવ્યા. એ સિનેમાની ટીકીટનાં અર્ધીયાં હતાં.

મિ. ભૂતકદા તેની સામે જોતા ઉભા રહ્યા. તેના ઉપરના છાપેલા અક્ષર વંચાય તેટલા તે પાસે નહોતા; પણ તે નજીક આવ્યા નહિ. જે લાગણીથી તે દૂર રહ્યા એ પૂર્ણિમા સમજી ગઈ. પોતાની નજર ઉંચી કરી તિવ્રતાથી તેને જોવા લાગી.

તેને ખાત્રી થઈ ગઈ કે પૂર્ણિમા તેને બનાવતી હતી. તેણે આગળ ડગલું ભર્યું અને કંઈક બોલીને ટીકીટો હાથમાં લીધી.

બહુ જ ધ્યાનપૂર્વક તેણે એ ટીકીટો તપાસી.

“અને હવે એ મને પાછી આપો.” પૂર્ણિમા ઠંડે કસેજે બોલી: “પછી તમારે મને કંઈ પણ પૂછવાનું બાકી નહિ રહે.”

તેણે તે ટીકીટો હજી લંબાવી રાખેલી જ હથેળીમાં પાછી મૂકી દીધી.

“બોક્સ એમ” તેણે વાંચેલો નંબર ઉચ્ચાર્યો. “હાથી વાડી તરફ જતી ગલીની પાસે પડતા દરવાજાની પડખે રાધવાશ્રમથી બેએક મકાનનું અંતર ખરું?” તે બબડ્યો: “તમે થિયેટરમાંથી મુદ્દલ બહાર નીકળ્યાં જ નહોતાં?”

તે ચૂપ રહી. તેના ચહેરા પર નિશ્ચિત તિરસ્કારયુક્ત ગમ્મત ઝળકી રહી.

મિ. ભૂતકદાએ પોતાનો હાથ ઉઠાવ્યો, પણ તેને પૂર્ણિમાએ દર્શાવેલો કંટાળો યાદ આવ્યો. એટલે નીચે મૂકી દીધો. તેણે ભવાં ચડાવ્યાં અને પોતાની છાપ પાડવા પ્રયત્ન કર્યો.

“ હું એમ જાનવા માગું ચ ” તેણે ગુસ્સાથી કહ્યું: ‘ કે ફિલમ ચાલટી હુટી ટે દરમ્યાન તમે બહાર જઈ પૂરી થયા પહેલાં પાછાં આવી પુગાં હુટાં કે ? ”

તે ઉઠી અને એક ડગલું ભરી દરવાજા પાસે પહોંચી.

તે તેની પાછળથી બોલ્યો: “ તો પૂરનિમાયાઈ, ” કહી તેણે ધમકા આપી: “ તમે મારા સવાલના જવાબ આપવાની ના કેહવો ચ, એમને ! આય બાઈ કેન હુટી ટે શોધી કાઢવામાં પોલીસ ગુંચવાય છે, તેમાં તમે મદદ કરવા માંગતાં નથી કે ? તેણી કેન હુટી તે બતાવવા તમે તૈયાર નથી, એમ ને ! ”

તે ધીમેથી પાછી ફરી. તેની નજર તેને વટીને આગળ જતી હતી. તેનો સ્વર ધીમો અને ધદ, ચાખૂકના સૂસવાટ જેવો હતો.

“ બે ઐરીઓ સલાયાથી મુંબઈ આવવા નીકળ્યા, એટલા માટે હું એમાંની એક છું ! હું ગઈરાતે મારી મા સાથે સિનેમામાં ગઈ હતી, તેટલા માટે કાળી સાડી વાળી ઐરી રાધવાશ્રમમાં ગઈ સાંજ આખી ફરતી હતી તે હું છું ! અને હું પોલીસને મદદ કરવા માગતી નથી, એવી તમે વાત કરો છો ? મારે શાથી અચાંખે પામવો, એ પણ હું સમજતી નથી. મારી પાસે આ ફાર્સ બજાવવામાં તમારી બેહુદાઈથી કે આટલા લાંબા વખતથી હું સહન કરી રહી છું, તે મારી ધીરજથી ? ” એટલું બોલી પૂર્ણિમા ધીમાં, સરળ, તરંગિત ગતિવાળાં પગલાં ભરતી, લાંબા હોલમાં થઈને જમણી બાજુના બારણામાં વળી અંદર ચાલી ગઈ. મિ. ભૂતકદા તે જોતા ઉભા રહ્યા. પછી પોતાને કોઈ જોતું નથી, તેની ખાત્રી કરી પોતાના કપાળ પર વળેલો પરસેવો લૂછી નાખ્યો અને અરીસામાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઈ લીધું. પછી પોતાનો કોટ ખંખેર્યો. તેને લાગ્યું કે કોઈએ તેને કપડાં સહિત ખૂબ હથમચાવ્યો હતો.

જ્યાં નવ થયા હતા. પૂર્ણિમા બંગલામાંથી બહાર નીકળી ટેકરીસ્ટેન્ડ પાસે પગે ચાલતી આવી પહોંચી. તે હિંદરાબાઈ પહેરવેશમાં સજ્જ હતી. માથા ઉપર કાળા રંગની સાડી ઓઢેલી હતી. ટેકરી દરાવી તેણે ડ્રાઈવરને કહ્યું: “ટાઉન હોલને દરવાજો, જરા ઝડપથી.”

નક્કી કરેલા સ્થળે ટેકરી આવીને ઉભી રહી. તેમાંથી પૂર્ણિમા નીચે ઉતરી શોશરન રોડ જોવાનું કહી ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

તે ટાઉનહોલ પાસે આવી, પણ હોલનાં પગથિયાં ન ચડતાં પારસી બજારના નાકામાં ગઈ. કેટલુંક ચાલી તે રસ્તા પરનાં નામનાં પાટિયાં વાંચવા લાગી અને એક મકાનને બીજો મજલો ચડી ગઈ.

એક બારણા પર ‘બીમજી માવા’ એવું પાટિયું હતું. તેના પર બેએક ટકોરા મારતાં તે ઉઘડી ગયું અને તે અંદર દાખલ થઈ એક ઓરડામાં આવી. ઓરડામાં એક નીચકડો, બેઠેલા ખબ્બાવાળો માણસ બેઠેલો હતો. પૂર્ણિમાએ પૂછ્યું: “બીમજીભાઈ!”

“હા, બહેન.”

“તમે એકલા જ છો?”

તેણે ભ્રમર મરડી. તેના માથે ઓઢેલા ચહેરા સામું તેણે શંકાથી જોયું અને પછી હાથના અંગુઠાવતી અંદરના ઓરડા તરફ ધસારત કરી તે બોલ્યો: “મારાં જૈરાં છોકરાં ત્યાં છે.”

પૂર્ણિમા તેની પાસે જઈ, તેનું કાંડું પકડી તેના કાન પાસે નીચી નમી કોઈ ન સાંભળે તેટલી કાળજીપૂર્વક પાંચેક શબ્દો બોલી.

તે ચમક્યો. પૂર્ણિમાએ તેનું કાંડું છોડી દીધું અને ચુપ રહેવાની નિશાની કરી.

“સી-મ્” તે કંપતો, રૂની પુણી જેવો ફિક્કો પડી ગયો.

“મારી સાથે ચાલો.” પૂર્ણિમાએ કહ્યું.

“જી, હા, જહેન.” કહી તે બારણું ખંધ કરી તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો.

તે પારસી બજારમાંથી નીકળી અને ખીમજી તેની પાછળ ટોપી પહેર્યા વગર ઉઘાડે માથે ચાલવા લાગ્યો. ખંતે એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ પાસે કુટપાથ ઉપર આવી ઉભાં. આજુબાજુ સહેજ અંધકાર છવાયેલો હતો.

“ત્યારે આપણે એટલું કરવાનું છે—” પૂર્ણિમા બોલી: “તમારે એટલું કરવું પડશે.”

તેના અવાજમાં માયા, મૃદુતા અને આજ્ઞા-ત્રણે ભર્યા હતાં. તેણે તેની સાથે ત્રણ-ચાર મિનિટ વાતચીત કરી, પણ ખૂબ સાવચેતી રાખીને જ. એવી રીતે કે કદાચ આજુબાજુમાં કોઈ હોત તોપણ તેના સાંભળવામાં કશું જ આવ્યું ન હોત.

પૂર્ણિમાએ ધીમે અવાજે પૂછ્યું: “હવે બરાબર સમજાયું?”

“હા, જહેન.” તેણે જવાબ આપી આજીજી કરવા માંડી: “જહેન, મને નકામા કોઈ ફંદામાં ફસાવશો નહિ, હો! હું બચરવાલ જૈરાં છોકરાંવાળો માણસ છું.”

તેણે તેના મુખ ઉપર હાથ મૂક્યો અને પહેલાં ઉચ્ચારેલા પાંચ શબ્દો કાનમાં કહ્યા. તે કોઈ ફટકા સામે હાથ આડો ધરતો હોય તેવી રીતે આડો હાથ દઈ બોલ્યો: “સાચું, મારે આ કામ કર્યે જ છટકો છે.”

“ખરું, હવે સમજ્યા.” તેણે નિષ્કુરતાથી કહ્યું. પણ પછી નરમ થઈ દિલાસો આપતાં બોલી: “નહિ ફસાવ, તમે ક્યાંયે નહિ ફસાવ! હું તેનું ધ્યાન રાખીશ. બે વાગે તૈયાર રહેજો.”

*

સાડા નવ વાગ્યા હતા. લેમીંગ્ટનરોડના મકાનનો દરવાજો ખોલી કનકે પૂર્ણિમાને અંદર પ્રવેશાવી. અંદર જતાં જ તેણે માથા ઉપરથી સાડી ખેસવી નાખી અને અંબોડામાં ચકચકતું શીર્ષપુલ કનકની દ્રષ્ટિ સમક્ષ ખુલ્લું કર્યું.

“આપણે એકલા જ છીએ,” તે બોલ્યો: “હજી બીજા કોઈ આવ્યા નથી. અને હરખચંદ તથા ધાટીએને આવા પ્રસંગ ઉપર હંમેશ મુજબ મળે છે તેમ આજ પણ રજા મળી છે.”

“એટલે આરામ, સુખ, વિશ્વાસ, વિશ્રાંત. નહિ?” પૂર્ણિમાએ પૂછ્યું. તેના સ્વરમાં રહેલી કામગતા અને ઉજાણતા આ શબ્દોની માયાવિતામાં વૃદ્ધિ કરતાં હતાં.

કનકનું અદ્વિતાર્ય એક ઉગતા બદુકના સૌખ્યથી ભરપૂર હતું.

“તમને પણ એમ લાગે છે?”

“ત્યારે જ તો. હું તમને વિશ્રાંતકથા કહેવા માગું છું.”

પૂર્ણિમા અને કનક સામસામાં બેઠાં: જાણે બે મારવાડીઓ સોદો કરવા બેઠા હોય તેમ.

“અગર અરજ કરવા!” તેણે સુધાયું: “કેં?” કહી તેણે પોતાના જમણા હાથથી અર્ધગોળ કર્યું.

“ આખું જગત માગી લ્યો. ”

“ ત્યારે માગું છું. ” તેણે ગંભીરતાથી કહ્યું: “ કલકતા—નાગપુર મેલમાં કંચન રતાળુવાળા કરીને એક માણસ ગુરુવારે બેારી-બંદર ઉતરશે. જો તે અહીં આવે તો આપણા બધા માથે આફત આવશે. નહિ તો આપણી યોજના પાર પાડવામાં મોટા વિઘ્નરૂપ થશે. જો તમારાથી બને તો ઓકલાંડ સાહેબને કહી તેને મુંબઈ આવતો અટકાવો અથવા ઓકલાંડ સાહેબ આપણું કામ કરી આપે ત્યાંસુધી ક્યાંક તેને પૂરી રાખો. ”

કનકના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ.

“ તેને આવતો અટકાવવો ? પૂરી રાખું ? ”

“ હા, બની શકે તેમ છે ! ”

“ કઈ રીતે ? ”

“ તેની સામે ફરિયાદ નોંધાવીને—દૂપી ફરિયાદ. ” સહેજ વિરમી તેણે કહ્યું: “ તમને પેલા અમદાવાદના બુકસેલરનો કેસ થોડા વખત પર થયો હતો તે યાદ નથી ? તેને એક અઠવાડિયું સાગરમતીમાં પૂરી રાખ્યો હતો. એને પૂરી રાખવાના સમાચાર પણ વર્તમાનપત્રોમાં આવ્યા હતા. તેમાં દૂપા ગુન્ડાનું કારણ આપવામાં આવ્યું હતું. ”

કનકની મદદ મેળવવાની પૂર્ણિમાએ બતાવેલી અપ્રત્યક્ષ આતુરતા પરથી મામત્રાની ગંભીરતા વિષે તેની શંકા જ ન રહી.

“ હા, ” તેણે કહ્યું: “ મને એ યાદ છે. અને એ ગુન્ડો જાહેર ક્યાં વિના જ તેને છોડી મૂકવામાં આવ્યો હતો. પણ— ” તેનાં ભવાં વચ્ચે વિચારઅસ્તતાની એક આછીશી રેખા નજરે પડી.

“ આ કંચન રતાળુવાળા સામે ક્યાં તહેામતો મૂકી શકાય ? ”

તે પાછળ અઢેલીને ખુરશીમાં પડી. તેના હાથ હળવેથી પોતાના બોળામાં ભીડેલા હતા. તેનું માથું અનુકૂળતાથી ખુરશીની પીઠ પર ઉંચું

જુકાવેલું હતું. તેના ધીમા શ્વાસથી તેની સાડીનો પાલવ તેના ઉરોભાગ પર ઉંચોનીચો થતો હતો. ઢાળી દીધેલાં પોપચાં વચ્ચેથી તેણે કનકની સામે જોયું.

“ કે એ એનાર્કિસ્ટ છે.” પૂર્ણિમાએ તહોમત બતાવ્યું.

કનકે એ વાત ઝડપી લીધી: “ દીક, પણ એ એનાર્કિસ્ટ છે ખરો ? ”

તેના મૃદુ હાસ્યથી તેણે કનકના અવિશ્વાસને થપાટ મારી. “ એ તો એથી યે ખરાબ છે.” તે બોલી: “ એ આપણું આપું ક્યું-કારવ્યું બગાડી નાખશે. જગતમાં એજ એક એવો છે કે જે આપણું બધું ધૂળધાણી કરી શકે તેમ છે.”

આ સાંભળી તેની શી વ્યવસ્થા કરવી, તેની મુંઝવણમાં કનક પળભર ડૂબી ગયો. ઓકલાંડ પોલીસખાતાને ફોન કરે અને કાગળો તૈયાર કરાવે એટલે તરત—એ તદ્દન સંભવિત વાત હતી.

તેણે દીર્ઘ શ્વાસ ખેંચ્યો.

“ બની શકશે.” તેણે મક્કમપણે કહ્યું: “ હું કરી આપીશ. પણ એ આપણને કઈ રીતે નુકશાન પહોંચાડી શકે ? એ સાચેસાચ કાણ છે ? ”

“ એટલા માટે તો મેં તમને વિનંતિ કરી છે.” આર્જવભરી આંખે તેના તરફ જોતી તે બોલી: “ વેત્તચંદને હું આ વાત કહેત. પણ તે ય આ સવાલ પૂછી જવાબ મેળવવાની હઠ ક્યાં વિના નહિ રહે, એમ મારીને મેં તેને કંઈ કહ્યું નહિ. હું આશા રાખું છું કે તમે તેમ નહિ કરો. કારણ, સગરામસિંહજીએ મને આ સવાલ માટે નિરુત્તર રહેવાની આજ્ઞા કરી છે. હું રાવણપુરથી નીકળી ત્યારની મનમાં કહું છું: ‘ આ માણસ શું કરી શકવાનો છે ? ’ પણ એ તો આપણા પર ઝઝૂમી રહ્યો છે. મને એક અંતિમ આજ્ઞા એ થઈ છે કે જે કંચન મુંબઈ આવે તો તેને કાંઈપણ પ્રયત્ને અટકાવી દેવો—કેદ કરાવવો.”

ક્ષણભર મૌન રહી તે આગળ બોલી: “ મારી પાસે હકિકતો, દસ્તાવેજો વગેરે બધું છે. એથી સાબિત થઈ શકશે કે એ પ્રખર ક્રાંતિવાદી છે. અને આપણા બપ્પરમાંનો એ જ એક ધસાર્ધ ગયેલો અંકડો છે. ”

તેણે મનમાં આ ચકાસી જોયું. તેની નજર પૂર્ણિમા સાથે મેળવવી તેણે બંધ રાખી. તેને ખરાબર વિચાર કરવો હતો. તે ભૂલ કરવા માગતો નહોતો.

“ મને લાગે છે, ” તેણે નિશ્વાસ નાખી કહ્યું: “ કે મને ખાસ ભય રહ્યા કરતો હોય તો એટલામાટેજ કે તે નુકશાન કરી શકે તો તે પણ મારી મારફત જ. ”

“ એ ક્યાંથી આવે છે ? ” કનકે પૂછ્યું: “ એટલે હમણું ક્યાંથી ? ”

“ ઝાંસીથી. ” પૂર્ણિમાએ જવાબ આપ્યો. અને જાણે આછી ભીતિ દેખી હોય તેમ તે બોલી: “ કનકરાયભાઈ, તમે માફ કરાવું માનશો કે જે રતાળુવાળો મુંઘઈ આવશે તો આ કાર્ય, જેને માટે મેં જીંદગી અર્પણ કરી છે તે કદિપણ ફળીભુત નહિ થાય. ”

તેની નજરમાં પૂર્ણિમા પરનો અજબ, પારવિનાનો વિશ્વાસ ભર્યો હતો.

“ પૂર્ણિમા, તમારા ઉપર વહેમ લાવવાનું મારે માટે સર્વથા અશક્ય છે. ” તે બોલ્યો: “ તમે મને એ પુરાવા, એ તહોમતનામું ક્યારે આપશો ? ”

“ તમે કહો ત્યારે. કાલે સવારે આપું ? ”

“ હા, ચાલી શકશે. ” તેણે નિશ્ચય જણાવી દીધો: “ આજથી પાંચ છ દિવસ સુધી કંચન મુંઘઈમાં નહિ આવી શકે તેની ખાતરી આપી શકું છું. ”

પૂર્ણિમા પોતાની ખુરશીમાં કનક તેનું મોં જોઈ ન શકે તેવી રીતે ફરી. કનકને લાગ્યું કે પૂર્ણિમાના ખબ્બા કોઈ સ્ત્રી કુસકું ખાતી હોય ને ઉંચનીચા થાય તેવી રીતે ઉંચા થઈ હેઠા પડ્યા.

પણ કનકને આશ્ચર્ય પમાડવાની તેની શક્તિ અમાપ હતી. જ્યારે તેણે તેના સામે પાછું જોયું ત્યારે તે અત્યંત આવેશયુક્ત માણસોની મૂર્ખાઈ ઉપર મસ્કરી કરી હસી રહી હતી.

“હું આ આપણી ખટપટનો કિલ્લો જોવા ઈચ્છું છું.” તે બોલી: “અલબત્ત, આ બેઠક છે. અને આ—” તે દરવાજા સામે જોઈને બોલી: “ઑફિસ તરીકે વપરાતો ચોરડો છે, ખરું ને!”

તે તેની નવી વૃત્તિને એકદમ અનુકૂળ થઈ ગયો. “હા—અલી-આબાવાળી ગુફા—” તે બોલ્યો: “ચાલો, બતાવું.”

લાંબા બેઠકના ચોરડા પાછળ નાનકડું પુસ્તકાલય હતું અને ત્યાં વેલચંદ ક્યારે કામકાજ માટે બેસતો, એમ કહ્યા પછી મોટા હોલમાંથી તે ઑફિસમાં ગયાં. તેની પાછળ ભોજનશાળા હતી; પછી કોઠાર, રસોડું અને પાછળની પરશાળ-તેમાંથી ગલીમાં સીધી ઉતરતી સાંકડી લોખંડની સીડી અને ઉંચી લાકડાની દિવાલ તથા દરવાજો: બધું તેણે પૂર્ણિમાને બતાવ્યું.

તેને દરેક ખંડમાં મજા પડતી હતી. ખાસ કરીને ઑફિસ તો તેણે ધારી ધારીને જોઈ. વેલચંદનું મેજ, કનકનું, દરબચંદનું; પછી શાઈલિંગ કેબિનેટ, પોલાદની તીજેરી, કાર્ડ ઇન્ડેક્સ, યોજનાનાં કાર્ડઝ વગેરે તમામ તેણે તપાસ્યું.

કનકની પહેલાં તે હોલમાં આવી અને ત્યાંથી બેઠકમાં ગઈ. ત્યાં પોતાના અંગુઠા ઉપર ઉભી થઈ. હાથ લાંબા કરી એક ધીમી કુદડી ફરી. પછી ડોકું નીચું નમાવી તે નીચી વળા છેક જમીન સુધી લલાટ લઈ નમન કર્યું. કનકે તેનો હાથ પકડી તેને ઉભી કરી. બીભી થતાં જ તે એક પગલું આગળ આવી. તેમ કરવા જતાં તેનું

મુખ કનકના મુખ પાસે આવ્યું. એ પળે પૂર્ણિમાના ચહેરા પર રતાશ તરવરતી હતી. એ રતાશમાં આકર્ષણની છાયા હતી. તેનાં નેત્રામાં અગ્નિ ભર્યો હોય એમ જણાતું હતું. એ તાપ અને સૌરભમાં કનક ઓટગોટ થયો: પરવશ બન્યો.

“ હું તમને ચાહું છું.” તે એકાએક બોલી ઉઠ્યો.

તેનાં નેત્રામાં તેણે તીક્ષ્ણ દ્રષ્ટિ ફેંકી, હાથ વડે તેને પોતાની પાસે ખેંચી. એક ક્ષણમાં પૂર્ણિમાની કનક પરવેની સર્વસ્વિતા તેના મુખ ઉપર, તેના અવાજમાંથી સિદ્ધ થઈ ગઈ. એ પળે તે તેનો એજ ઈશદો હતો કે એ આ વાત સમજે. પૂર્ણિમાને એ ખાત્રી થઈ ગઈ. અને એ સમજતાંની સાથે કાઠી નાખેલાં કપડાં પેઠે પૂર્ણિમાનો વિશ્વાસ ઉતરી ગયો.

આ ફેરફાર ઓટલો ત્વરિત. ઓટલો સંપૂર્ણ હતો કે કનક ચમકી ઉઠ્યો. પૂર્ણિમાએ પોતાનો હાથ તેના હાથમાંથી ધીમે રહીને છોડવી લીધો ત્યારે તેણે આનાકાની ન કરી.

તે હસી. તેના હોઠની આકૃતિ આનંદની છાયામાં દૂપાયેલી શોકચસ્તતા અને વિરક્તિ તેનાં સાચાં લક્ષણો સ્પષ્ટ કરવાને શક્ય બની.

“ અને આજે સવારે જ—” પોતાના સ્વરમાં વિનોદ સાથે ઉદાસીનતા મેળવી તે બોલી: “ તમે મને કહેતા હતા કે તમારાથી મને ચાહી શકાય તેમ નથી.”

“ પણ, ” તેણે ઉત્સુકતાથી કહેવા માંડ્યું: “ મને એમ લાગે—”

તે હજી એક ડગલું પાછળ હતી, એક મેજને અટકી ઉભી રહી.

“ નહિ—” તેણે તિવ્રતાથી તેને બોલતો અટકાવી કહ્યું: “ કનક-રાયજી, આમાં ‘ લાગે—આગે ’ નો સવાલ જ નથી—હોઈ શકે જ નહિ. મેં તમને આજે સવારે ચેતવવાનો યત્ન કર્યો હતો. પણ અત્યારે તો સ્પષ્ટ ના કહેવી પડે છે.”

તેની બોલવાની ગતિ જરાય મંદ નહોતી. પોપટ જેમ યાદ કરેલું પઢી જાય તેમ તે પઢતી હતી. તેના હાથ પાછળના મેજ પરથી ચાંદીનું પેપરકટર ઉઠાવી તેને આમ તેમ મરડવાની ક્રિયામાં ગુંથાયેલા હતા.

“ તમે કહ્યું કે તમારાથી મને ચાહી શકાય તેમ નથી ત્યારે તમે ખરું બોલ્યા હતા. તમે મને જે પ્રકારની સ્ત્રી ધારો છો, તેવી હું નથી. તમે મારા સંબંધમાં શું જાણો છો ? હું કોણ છું ? ક્યાંથી આવું છું ? તમારે મારા ઉપર શામાટે વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ ? તમારે શા માટે મને તમારા આદર્શની પુતળી બનાવવી જોઈએ ? હું તમારી કલ્પનાનું ચિત્ર સદાકાળ રહી શકીશ, એવો આગ્રહ તમારે શા માટે રાખવો જોઈએ ? આજથી આપણે જરૂર પડે ત્યારે સાથે કામ કરીએ એટલું જ. એથી વધારે કંઈ જ નહિ. ”

પૂર્ણિમાના આ શબ્દો સાંભળી કનક તો તેની સામે તાકીને જોઈ જ રહ્યો—જાણે કેમ તે ચિત્તભ્રમ બની ગયો હોય !

“ પણ આજે જીમખાનામાં અને અત્યારે અહીં આપણે એક સાથે કેટલાં સુખી થયાં છીએ ? તમે કે કોઈપણ સ્ત્રી મારા મનની લાગણી સમજી શકે નહિ એ ન બને. ”

“ મેં એ કલાકોની ચોરી કરી. ” તે સાચું બોલી ગઈ: “ મારા મનમાં થયું કે સાચો જીંદગીમાંથી સ્વપ્નમાં જતાં આ આનંદ અને સુખ ઝડપી લેવામાં, જરા આત્મત્વ ભૂલી જવામાં કંઈ તુકશાન નથી. પણ એ મારી ભૂલ થઈ હતી. ” તે લજિજત થયેલી દેખાઈ.

કનકની આંખમાં ફરી જ્વાળા ભભૂકી. “ ત્યારે તમને પણ તેમાં સુખ અને આનંદ સાંપડ્યાં હતાં ખરાં અને—? ”

તેણે ધીમેથી એક બાજુથી બીજી બાજુએ પોતાનું મસ્તક ખસેડ્યું. જે શબ્દો કહેવાના હતા તેની કટૂતા સહન થતી ન હોય તેમ તેણે હાઠ મરડ્યા.

“ એ આનંદ અપવિત્ર, ગેરવ્યાજબી આનંદ હતો. ” તેણે તેને સુધાર્યો. “ એક અસાધારણ પુરૂષ, એક અસાધારણ મિત્રની પવિત્ર મૈત્રીનો પાપમય લાભ ઉઠાવવાનો— ”

તેણે તેને બોલતી રોકી ને તે એક ડગલું નજીક આવ્યો.

“ પણ હું એ આપવા— ” તેણે પુનઃ ઉત્સુકતાથી કહ્યું.

“ આહ !— ” તે વચમાં જ બોલી ઉઠી: “ બીજી ઘણી વાતોનો વિચાર કરવાનો રહે છે. જુઓ, હું ખુલાસો કરું. તમે ગર્ભ કાઢે સવારે મને કહેતા હતા: ‘ હું તમને ઓળખું છું. ’ ઘણા લાંબા વખતથી તમે મને ઓળખી હતી. તે ભાન ફક્ત તમને જ થતું હતું, એવું મને નથી લાગ્યું કે હું પણ તમને ઓળખી ગઈ હતી? કદાચ આપણા કરતાં જૂદા સંજોગોમાં મૂકાયેલા માણસો એ સમજી ન શકે; પણ હું સમજું છું. આપણા સંજોગોમાં, આપણા ઉપર ઝઝૂમી રહેલી જવાબદારીથી આપણા વિચારોની ધારા દરેક ક્ષણે તીવ્ર થતી જાય છે. આપણે જોવી પડતી રાહ સામાન્ય સામાજિક આચારનું પડ હંમેશાં ઉમેડતી જાય છે. અકસ્માત અને જરૂરિયાતથી આપણી લાગણી ઉપર દરેક ક્ષણે અસર થતી જાય છે. તે વખતે આપણે ઉંડી લાગણીઓ ધરાવવાની પણ જરૂર પડે છે. તમે અને હું— દાખલા તરીકે, આપણે પરિચય કલાકોથી માપી ન શકાય; પણ આપણી લાગણીના અતિરાગથી, હૃદયના ધબકારાથી માપી શકાય. આપણે ખરેખર જૂના દોસ્તો છીએ. અને— ” તેણે પોતાનો હાથ ઉચકી પોતાને ગળે અડકાડ્યો. “ એ ભાનથી મને ઘણી રાહત મળી છે. ”

“ ત્યારે તમારે જરૂર— ” તેણે દલીલ કરવા માંડી.

“ મને પુરું કહી રહેવા દો. ” તેણે પોતાનો હાથ પોતાની બાજુ ઉપર ટેકવી કહ્યું: “ મને આશા છે કે તમે મારું કહેવું હસી કાઢશો નહિ. હું મારા આખા જીવનમાં કોઈ કાળા માથાના માનવીને આ પ્રમાણે કહી શકી નથી. તમે ખરું જોતાં તો એક અપરિચિત માણસ

છો—તેમ છતાં મારા સ્નેહગોખમાં તમારું સ્થાન અનેરું છે, એટલે જ હું તમને આટલું કહી શકું છું. હું કબુલ કરું છું કે આજે જીમખાનામાં અને અત્યારે અહીં તમે મારે માટે જે લાગણી પ્રદર્શિત કરી છે તે હું ઓળખી શકી છું. હું એ ઓળે સવારે પણ જોઈ શકી હતી.”

પણેક વિરમી પૂર્ણિમાએ કહેવા માંડ્યું: “કદ સ્ત્રી પુરુષ-હૃદયમાંથી જીભ પર આવે તે પહેલાં તેના નયનમાંથી નીતરતી આ બાબતો નથી જોઈ શકતી? હું મારા મનનો આ મેલ તમારી આગળ ધૂપાવતી નથી.—કહી દઉં છું. તમે મને કદિ ચાહી શકો નહિ. છતાં મેં તમને એ વસ્તુ શક્ય છે એવું દેખાડવાનો ડોળ કરી તમને જીમમાં નાખ્યા. મારું આત્મમહત્વ, સ્ત્રીજાતિની પ્રશંસા માટેની સહજ ડિઝાઈની મેં અત્યંત પાપી હૃદયથી આટલો તમારો અપરાધ કર્યો.”

કનકે તેનો હાથ પકડી લીધો ને બોલ્યો: “હજી હું સમજી શકતો નથી કે તમને હું શા માટે ચાહી ન શકું? મારા હૃદયમાં—”

તેના પ્રશ્નના જવાબમાં પૂર્ણિમા પોતાનો પકડાયેલો હાથ તેના હાથમાંથી સેરવી, સહેજ દૂર હતી, અત્યંત નિર્વેદથી માથું ધુણાવી બોલી: “ભાઈ, એમાં સમજવા જેવું શું છે?” તેણે પોતાના બીજા હાથમાંનું પેપરકટર આમતેમ ફેરવતાં આગળ કહ્યું: “તમે મારા તરફ માયા બતાવી અને મેં તેનો ખોટો લાભ લીધો. હું તમને ચાહતી નથી. તમે મારા ખરા સ્વરૂપને કદિ પણ ચાહી ન શકો એ સ્પષ્ટ અને નિર્વિવાદ વાત છે. અશ—”

કોઈના આગમનનો પાદસંચાર સંભળતાં તે મૌન બની, વધુ સાવધ થઈ.

“પણ આ કામ પાર પડ્યા પછી?” કનકે હઠ લીધી: “જ્યારે આપણે સ્ત્રી અને પુરુષ તરીકે—”

તેણે પોતાનું અસ્તક ઉઠાવ્યું.

“ બિલકુલ નહિ. ” તેણે આજ્ઞા કરી.

બહારનો આગળિયો ઉચકાતો સંભળાયો. તે એકદમ શાંત, નિરાવેશ થઈ ગઈ.

“ આપણે ચોપાટનાં સોગઠાં—એથી વધારે કશું નહિ. ” તે સવેગ બોલી: “ અત્યારે તો કંચનને મુંઝઈ બહાર રાખવા સિવાય બીજા કશાની મને પડી જ નથી. તમને જો વાજબી લાગતું હોય તો તમે વેલચંદ વગેરેને એમજ કહેજો. ”

એ જ પળે બેઠકના દ્વારમાં વેલચંદ દેખાયો. “ કેમ, કેમ છો ? ” તેણે આનંદથી કહ્યું : “ પૂર્ણિમા, તમે વહેલાં આવ્યાં કે હું મોડો છું ? ”

 લલચંદની ડાબી બાજુએ રાઈવાળા તથા અનુમલ બેઠા હતા. પૂર્ણિમા તેની સામે-રવિવારે બેઠેલી એજ પુરશીએ બેઠી હતી અને તેના જમણા હાથ પર જરાક પાછળ કનકરાય બેઠો હતો.

કનકે જોયું કે વેલચંદ આજે અત્યંત ખુશ મિનનમાં હતો. તેને જોઈ કનકને જાણામુખીના રસની નરમ, લીસી, પણ અંદર પૂરી રાખેલી જાણાના અચાનક ભબૂકવાથી ગમે ત્યારે તેની સપાટીમાં ચિરાડ પડી જાય તેવી ધરતી યાદ આવી.

“પૂર્ણિમા, તમને આજે” વેલચંદે કહ્યું: “ખાસ તો એ આગ્રહ કરવાનો છે કે જે સંદેશ સંદેશથી સગરામસિંહજી રાવણપુર અને મેઘણાના દરબારગઢનો કબજો લેવા નીકળે છે તેની ચાવી અમને સોંપી દેવી અત્યંત ઈષ્ટ અને આવશ્યક છે. મી. રાઈવાળા, મી. અનુમલ—” તેણે બંને તરફ હાથ ચીંધ્યો: “—અને હું માનું છું કે કનકરાય પણ ચારી સાથે મળતા થાય છે. ઓકલાંડ સાહેબ તૈયાર થાય ત્યારે તમે હાજર ન હો તો એક હાણનો પણ વિલંબ કર્યા વિના અમે સૌ એ સંદેશ પહોંચાડી શકીએ માટે એમ થવું જરૂરનું છે.”

પૂર્ણિમાની નજર રાઈવાળા તથા મારવાડી તરફ ફરી. એ નજરમાં અપાર આશ્ચર્ય ભર્યું હતું.

“તમે” તેણે પૂછ્યું: “એમ કેમ માની લ્યો છો કે હું હાજર નહિ હોઉં?”

પોતાના શબ્દોની ખુઠાઈ ઓછી કરવા વેલચંદ હસીને બોલ્યો: “હું સ્પષ્ટ ઉત્તર આપું તો માફ કરજો. પ્રતિમાના ખૂનના સંબંધમાં પોલીસ તમને પકડે એવો સંભવ છે. કનક હમણા જ મને કોઈ કંચન રતાળુવાળા વિષે વાત કરતો હતો કે એ મુંબઈ આવે તો આપણા ઉપર જખરી આક્રમક ઉભી થાય. પેલા ગાંડા ભૂતકઠાના મગજમાં રાવણપુરી ખટપટનું ભૂત ભરાયું છે. શહેરમાં તો પ્રતિમાના ખૂન સિવાય બીજી વાત જ થતી નથી; અને એ વાર્તામાં ‘રાવણપુર’ અને ‘રાવણપુરી’ શબ્દે શબ્દે દરેકની જીભ ઉપર આવે છે. એટલે તમારા—” રહેજ અટકી તેણે આગળ કહેવા માંડ્યું: “અમને અગવડ ઉભી થવાના સંભવો છેલ્લા ચોવીસ કલાકમાં ઘણા વધી ગયા છે. આ જોતાં કનક કાલે જ ઓકલાંડને જલદી મળવાની વિનતી કરવા માટે મળવા જવાનો છે. જો એ કાલે અગર પરમ દિવસે—અગર ચરમ દિવસે કામ કરી શકે તો સગરામસિંહજીને અમે તરત જ સંદેશ પાઠવી શકીએ.”—તે અટક્યો.

“અને?—” પૂર્ણિમાએ પૂછ્યું.

“અને” તેણે સમાધાન સૂચવતા રિમત સાથે કહ્યું: “તમને મળી શકાય તેમ ન હોય તો, તમે કાચી જેલમાં હો તો અગર અમે સંદેશો મોકલી ન શકીએ તો એ વિલંબ અમને બહુ ભારી પડી જાય.”

તેણે આ બાબત ઉપર ગંભીરપણે વિચારવા માંડ્યું અને વેલચંદની સિગારેટ ઉપર નજર ફેરવી. એનો હાથ એટલો સ્થિર હતો કે બીડીનો ધુમાડો સીધો, નિશ્ચલ ફિક્કી આસમાની સેર જેવો થઈ ઉપર ચડતો હતો.

કનકને તે વખતે એમ થયું કે પૂર્ણિમાના જેવું જ્વલંત

સૌન્દર્ય તેણે ક્યાંયે કદિ જોયું નહોતું. થોડીવાર પહેલાં જે બન્યું હતું તેના આવેશના પૂરથી તેનું બહારનું રૂપ અસર પામ્યું નહોતું. કાણુ હિમનિરાવેશ—વેલચંદ કે હું—તેની સ્પર્ધામાં એ ઉતરી હતી.

“હું નથી સમજતી” તેણે વેલચંદને કહ્યું: “કે મને જ શા સાર પકડે? ખરેખર તો તમે કે કનકરાય શા માટે પકડાઈ ન જાવ? તમારાં નામ આ કિસ્સામાં આવ્યાં છે: મારું ક્યાંય નથી આવ્યું.”

વેલચંદે તેને પોતાના મુદ્દા ઉપર જ રાખી.

“છતાં” તેણે રેશમ જેવા લીસા સૂરથી કહ્યું: “તમે પકડાઈ જાવ તો?”

બચાવ ઉપર ખેંચાઈ જવાની તેણે સાફ ના પાડી. તેની હડપથી ઉંચી થઈ. કનક આ નિશ્ચયચેષ્ટા ખરાબર જાણતો હતો.

“વેલચંદભાઈ,” પોતાના સ્વરમાં ઠંડકનો સ્હેજ ભાવ ભરીને તે બોલી: “સગરામસિંહજીએ તમને મારી મારફત કહેવડાવ્યું છે કે તમે સામાન સરંજામનું વહાણ ક્યાં છે તે મને જણાવો. મારે ત્યાં એક સંદેશો આપવાનો છે. મને બાપુનો હુકમ છે કે જ્યારે કામ કરવાનો વખત આવે ત્યારે તેણે શાં શાં પગલાં લેવાં તેનો એક સાંકેતિક સંદેશો મોકલવો. તમે આપો છો તેના કરતાં વધુ મજબુત કારણો ન મળે ત્યાં સુધી હું એ હુકમ પાળવાની છું. તમે તમને મળેલી આજ્ઞા પાળશો ને?”

રાઈવાળા ખુરશીથી ઉછળ્યો. “અરે, આય સૂં ભાગરો વટાય ચ.” તેણે વેલચંદને કહ્યું: “આય મુંબઈના મારા દોસ્તોને ખબર પડશે કે આપસ આપસમાં બી અહિંયા મેલ નથી તો તેમનાં નાણાં ઉભી પૂછડીએ નહાસી જશે. એ પૂંછડીનું ટોચકું બી આપરે હાથ નહિ આવશે.”

અનુમલ પણ ફિકરમાં પડ્યો હતો. “આ કામમાં બહુ નાણો

રોકાયો છે.” તેના ચશ્માના જાડા કાચ પાછળ તેની નાની આંખો નાચતી હતી. “ ઘણો નાણો ખરચ કીધો છે, ઘણો ખરચવાનો છે. બીનજરૂરી વહેમ અને સાવચેતીથી શું આ નાણો વેડફી દેવાનો છે ? શું આ સદો કર્યો છે ? ”

“ આ કામમાં પૈસા તો કશા વિસાતમાં નથી. ” પૂર્ણિમા બોલી: “ અનેક સ્ત્રી-પુરુષોનાં જીવન, રાવણપુરનું ભાવિ, એક આખા પ્રાન્તની પ્રજાનું કલ્યાણ, એ બધું સંભાળવા હું મને મળેલી આજ્ઞા પ્રમાણે જ ચાલીશ. મને પૈસાની ગિલ્ફ પરવા નથી. ”

અનુમતિનો મારવાડી આત્મા રીખાવા લાગ્યો. “ જીનેન્દ્રજી ભક્ષો કરે. ” જાણે સાંભળેલું માનવામાં આવતું ન હોય તેમ તેણે કહ્યું.

વેલચંદના લગ્નાટ પર વાદળ છાયાં: તેની આંખમાં આંધી આવી. “ જોયું, પૂર્ણિમા કુમારી ! ” તેણે કહ્યું: “ અમારામાં આ આગત વિંચ બે મત જેવું કંઈ જ નથી. આપણી યોજનાની તમે સફળતા ઈચ્છતાં હો તો જે સાંકેતિક સંદેશથી સગરામસિંહજી તરત પગલાં લેવા માંડે તેમ હોય તેની ચાવી અમને સોંપી દો. ”

તેની આંખોમાં ઉપદાસ હસી નહો-જાણે આ સૂચનાનો અસંભવ તેને ખડખડાટ હસવા પ્રેરતો ન હોય !

“ હું બીજી જ ક્ષણે પકડાઈ જવાની છું એવું મને લાગે ” તે બોલી: “ તો તમને એ કુંચી આપું. પણ—”

“ પણ ને પણ. તે વખતે અમે કાઈ ત્યાં ન હોઈએ તો ? ” વેલચંદ કઠોરતાથી કહ્યું.

“ એનો અર્થ ? ” પૂર્ણિમાએ સ્થિર થઈ કહ્યું: “ તમારા કરતાં હું વધારે દૂટછાટ મૂકવા તૈયાર છું. તમને એ વહાણ કયા બંદરમાં છે તે પણ હું એ વાર પૂછી ચૂકી છું. ”

વેલચંદ પાછો નરમઘેંસ થઈ ગયો. “ એ વહાણ અત્યારે

ભરાઈ રહ્યું છે. એને જલ્દી ભરી દેવા માટે માણસોના વાંસા ફાટી જાય છે. હંમેશના કરતાં તેમને યમણી મજૂરી અપાય છે. તેઓ અંધારામાં, ચોરીછૂપીથી, નાની હોડીમાંથી મોટા વહાણમાં ગળકી ગળકીને, હરથડી પકડાઈ જવાની ધારતી વચ્ચે, સજા પામવાની લટકતી તલવાર તળે કામ કરી રહ્યા છે. એ વહાણ ક્યાં છે, તેમાં શું ભર્યું છે, ને એ ક્યાં જવાનું છે, તે મારા સિવાય બીજું કોઈ જાણતું નથી. એ વાત તો ગિફ્ટુલ છૂપી રહી શકી છે. તેમ રાખ્યા વિના છૂટકો જ નહોતો. હજી પણ એ છૂપી જ રહેવી જોઈએ. હવે હું પૂછું છું કે તમને અગર આ ગૃહસ્થાને આ વાત કહી આપણું જોખમ વધારવામાં કંઈ માલ છે ?”

“ તે વહાણને સંદેશ પહોંચાડવાની મને આજ્ઞા થઈ છે. ”
પૂર્ણિમાએ એની એ જ વાત કરી.

તેણે પોતાના બંને હાથ મેજ ઉપર મૂકી ધીમેથી પોતાની હડપચી તેમના ઉપર ટેકવી પૂર્ણિમાની સામે પોતાની ઘાટી ભ્રમરો સોંસરું તે જોઈ રહ્યો.

“ હું તમને વહાણ ક્યાં છે એ કહું તો તમે મને કુંચી આપશો ? ”

વેલચંદના આ પ્રશ્નમાં જાણ ક્યાં છૂપાઈ છે તેની શોધ કરતી હોય તેમ તે આંખના ખૂણા મીંચતી તેને નિહાળવા લાગી.

“ ના, ” તેણે દૃઢતાથી કહ્યું: “ મને હક્ક નથી. ”

“ આ તો ” તેણે કાતીલ કટાક્ષ કરતાં કહ્યું: “ પૂર્ણિમાનાઈ તરફની ગંભીર કબૂલાત છે. ”

“ ગમે તેમ હો. ” તે વળી બોલી: “ મને જરાય હક્ક નથી. ”

“ પણ આ આખા વહાણને ખરાબી ઉપર ચડાવી દેવાનો તમને હક્ક છે ? અત્યારે તમે એ જ કરી રહ્યાં છો. ”

તેણે કટાક્ષની દરકાર કરી નહિ. એનામાં હિંમતની ખામી

નહોતી. તેના વિચારો ગુંચવણથી મૂકા હતા. તેના હાથ અદ્યવળી ખોળામાં પડ્યા હતા. તેનું માથું ઉંચું ઉઠાવેલું હતું. વેલચંદ તરફથી કંઈ જવાબ માગે તેવું સાંભળવાની રાહ જોતી તે ધૈર્ય અને વીરત્વભરી દીપી રહી હતી. આ જોઈ કનકને તેની વહારે ચડવાનું મન થયું.

“ વેલચંદ, હું પૂર્ણિમાબ્દેન સાથે સંમત થાઉં છું. ” કનકે તિવ્રતાથી કહ્યું અને ઉઠીને તેની પાસે જઈ ઉભો રહ્યો. “ તેને હક્ક નથી કે—”

તેણે કનકની સામે જોયા વિના તેને અટકાવવા પોતાનો હાથ ખભા સુધી ઉપાડ્યો. વેલચંદ પાંપણમાંથી તે જાંનેને તાકી રહ્યો.

“ જરા ખમો, કનકભાઈ— ” તેણે નરમાશથી કહ્યું.

તે ઉભી થઈ અને નિર્દય આજ્ઞાત્મક નેત્રે પોતાની સામેના ત્રણે જણને નિહાળી રહી. તેનામાં ઉશ્કેરાઈ જવાનું નિશાન રહેજ પણ નહોતું. તેના શબ્દો પહેલાં કરતાં વધારે સ્પષ્ટ હતા. તેમાં ધમકા કે ગુસ્સો—એમાંથી કશું જ નહોતું.

“ ખરેખર તો ” તે વેલચંદ તરફ બધું લક્ષ દઈ બોલી: “ આ બધાની કંઈ જરૂર નહોતી. આમ કરવાનું કોઈએ તમને કહ્યું નહોતું. પોતાના નિયમ મુજબ વેલચંદભાઈએ આગળથી વિચાર કરી જોયો હોત તો તેને સમજાયા વિના ન રહેત કે મારા સિધ્ધાંતો અને મારી આજ્ઞામાંથી મને ચસાવવાનો યત્ન નિર્થક છે. કનકરાયના ઓઠલાંડ સાહેબ સાથેના સંબંધથી ઉભી થતી પરિસ્થિતિ મારા હાથમાં છે. સગરામસિંહે આપેલા રખતરના ઈજારાના રૂકાઓ વગેરે મેં સાચવી ચોક્કસ ઠેકાણે રાખી મૂક્યા છે અને સંકેત શબ્દો હું એકલી જાણું છું. મેં તમને કહ્યું છે કે જો મારાથી એ રૂકા તમને આપી ન શકાય—એ સંકેત સંદેશ મોકલી ન શકાય તેવી સ્થિતિ વખતે હું જરૂર તમને એ બધું સોંપતાં વિચાર કરીશ નહિ. પણ— ” તે જરા પાછળ હતી. પોતાનાં ચક્ષુથી તેમનાં

ચક્ષુઓને તેણે સ્થિર રાખ્યાં. “ અત્યારે તો મને જે પ્રમાણે કામ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે જ મારે કરવું પડે છે. ”

તે અટકી. તેનામાં ભય નહોતો. ભવ્યતાની મૂર્તિ સમી પૂર્ણિમા હજી એક ડગલું પાછળ હતી. “ આથી વધારે તે કેટલું સ્પષ્ટ થઈ શકે ! તમને એ દીવા જેવું સાફ સમજાવું જોઈએ. ”

તેના કથનમાં પ્રશ્ન નહોતો, છતાં રાઈવાળા ભભકી ઉઠ્યો : “ તમે સાચું કહેવોય બાઈ ! ”

વેલચંદ્રનો ચહેરો શેતરંજનાં મ્હોરાંના જેવો નિષ્ક્રિય થઈ ગયો. તેણે સિગારેટમાંથી ધૂમાડા કાઢવા માંડ્યા. અને એ ધૂમાડો બંને વચ્ચે આછા પડદા માફક લટકી રહ્યો.

“ છતાંય— ” તે બળાતકારે હસીને બોલ્યો : “ માફ કરજો. ” કહી તેણે જણાવ્યું : “ તમે અમારી સાથે મળીને કામ કરવાની ના પાડતાં હોવાથી પસ્તાશો. ”

તેણે તેના તરફ જોયું નહિ; જવાબેય ન દીધો.

“ ફીક ત્યારે ચાલો, સાહેબજી. ” લાગણીની છાયા સરખીયે ન દેખાય તેવા સ્વરે બોલી, દરવાજામાંથી બહાર નીકળી પૂર્ણિમા સડસડાટ નીચે ઉતરી ગઈ.

આગલો દરવાજો બંધ થયાનો ધીમે અવાજ આવ્યો ત્યાં સુધી સૌ શાંત—અવાક બેસી રહ્યા. રાઈવાળાએ એ શાંતિનો ભંગ કરતાં કહ્યું : “ બોહાના શોકરાના ” ને રૂમાવતી કપાળ લૂછતો લૂછતો બોલ્યો : “ વેલચંદ્ર, એ સું બોલી ગઈ ? ”

તે પોતાનો બરડો પંખાળવાનો અભિનય કરી બોલ્યો : “ મારા બહુની કરોડ પર જોની આય કેટલાં જીવડાં ચહરિયાં ચ ! ”

રાઈવાળા અને મિસ સેહરાં સરફરોજ

૨ ઈવાળાને કંઈ અગત્યની વાત કહેવાની હતી. પૂર્ણિમાના છેલ્લા શબ્દો અને આવવા જવાની રીતથી જે આશ્ચર્ય દિપ્ત થયું હતું તે ઉતરી જાય એ પહેલાં તો તે ખુરશી પરથી ઉભો થઈ ટેબલ ઉપર બેસી ગયો. તેના ગોળમટોળ ચહેરા પરથી તમામ આનંદ હટી ગયો હતો. તેની આંખો ચમકતી થઈ બહાર નીકળી આવી હતી. તેણે સર્વનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

“કાતરિયું ગેપ!” પત્ર મને તો ઉમ્મક આવી ગઈ—” તે ઉશ્કેરાઈને બોલ્યો: “તમારે બી સમાલવાનું છે. તમે પેલી સેહરાં સરફરોજનું નામ જાનો છો કે?”

અનુમલનું ધ્યાન ખેંચાતાં વાર ન લાગી. “રેલ્વે હોટેલની પેલી બાજુ રહે છે તે?” અનુમત્રે પૂછ્યું.

“હા, પેલા કેડી ભમગરાની દોસ્ત. બોલખોય ને! લોઅર-પરેલનો ડારપોરેટર. જેવારે કેડી ગેપ થઈ જાય તો તેવારે એણી ગમે તેનાં ખિસ્સાં પર કાપ મૂકે ચ.”

“હા, હા.” કનક બોલ્યો: “પણ તેનું શું છે?”

“તેણી છૂપી પોલીસમાં છે.” રાઈવાળાએ જવાબ આપ્યો:

“ અજબ ગુન્હો ! જૂઓની, આય બાબટ છે. હું આજે અપોરના જુહુને દરિયે ગિયો તો. તાંહ ચારેક વાગે ધાડું આવી પરે ચ તેની આગમચ જરા બાથ લેઉં કહું. સાત્રાં બધાં આવે ચ-શેઠ શેઠાની, કાઉન્સીલરો:ને તેની મહેરદારો. કરોડપટ્ટી ને કરોડપટ્ટાણી. પત તે વેળાએ તો હું એકલો જ હુટો. મેં તો એક સરસ મોજો આયો કે ડૂબકી મારી ને પછી મોજો વટી ગિયો કે આંખ મ્હોંના પરથી પાની ખંખેરતો હું બહાર નીકલયો તો સેહરાં તાંહ પરી જેવી ઉભી હતી. રાતો ચટક બેધિંગસ્ટ, રાતી રબ્બારની ટોપી-ને બસ ખૂબસુરટીની મૂરટી. મારી તો આંખો ભરઈ રહી.

“ મોજો આવિયો ને આગની ઝાળ ભભૂકે તંમ તેણી ભભૂકી. જાને કે જાહુગરની લાકડી. ચપ્પુની ધાર ખેંડે તો તેણી પાની કાપટી હતી ને મારી. સાંભે એક યાર્ડમાં આવીને મારી સાંભુ હસવા લાગી. ‘ કાંચ જી મા. રાધવાળા, સાહેબજી. ’ બસ, તેના હોઠમાંથી તો પાની, બોલ ને હાંસુ-બધું એકલાયું ટપકે. ને પછી મને પાત્રીસ મારવા માંડી. એણીનું નામ કહું: ‘ તમને યાદ તો નહિ હોસે—અમે એક માસ પેલાં મેજેસ્ટિકમાં મલિયાં હુટાં તે હું ટો સાલો ભૂલી ગયલો—”

સહેજ આરામ લઈ રાધવાળાએ આગળ ચત્રાવ્યું: “ હું મારા ખબ્બા સુધીના પાનીમાં ઉભેલો—સાલી આંખો આંખો તો એવી જલે ! ને હું તો ઠરી ગયલો. મને લાગતું હતું કે હમનાં એ પરી ઉડીને પાનીમાં પીગલી જસે. ને સું હું ભૂલી ગયલો ? મારી સાસુનું મુરદું બી એ લાબાસમાં આવીને ઉભે તો એવનને હું ટો ન ભૂલું.

“ બસ તે તો ખીલી, મને તો તેણીએ એક રાનીની કાની ઉંચક્યો. સાચું—એણી બોલવા લાગી ને હું માનવ લાગો. બસ, પાની, પાની.

“ તેણીની આંખ આછાં, છૂટાં લીલમ જાણે કે, ને તેના મ્હોનામાંથી તો લાખો મોગરાની સોડમ છૂટે.

“ પછી ટો અમે ટરવા લાગ્યાં—ને અકસમાટો ઉપરા ઉપર થવા લાગ્યા. આફ્ટ પર આફ્ટ, ને આપરે તો સોહરાબ ને રસ્તમ સાહે લાગા. તેણી હાથ ઉંચા કરી ટરવા ગઈ ને તેનીનો પગ લપસિયો. તેણીના પગવટી મારો બી પગ મફાયો, તેણીનું ઘુંટન મારા ઘુંટન સાથે અફલાયું.

“ બડન પરનો કાબુ ટફન ગુમાવી બેસનારી મેં તો તેણીના જેવી કાંઈ બેરી નથી જોઈ. હું મી. લોહચુંબક હુટો—એણી ગરીબ બિચારી મિસ લોખંડ હુટી—હું તેને મારી પાછળ ખેંચટો ચાલ્યો. અકસમાટો વઢવા લાગ્યા. તેણી વઢારે ને વઢારે લપટવા લાગી. પાની પર હાથ સઢ મારક ચાલે ને એકાએક ટેની ઠાકી ગઈ. પાની પર એક પફર માફક ટરવા લાગી ને હડપચી મારી કાંધમાં પરોવી ડી’ઠી. તેણીની ડાબી કાંઠ મારા મ્હોનામાં ડાખલ થઈ ચૂકી. સમજાય છે ? એમાં જાકુ ભર્યું હું. મને ટો સાલા કંઈ કંઈ ખીયાલો આવ્યા.

“ પછી ટરટ તે પગ ઉપર ઉભી થઈ ગઈ. પછી તેણીનાં કલેજનાં બઢાં બાનાં ઉધાડી નાખ્યાં. માથું પાછલ નાખ્યું ને પાક ખોરદેહ અવસ્તાનો ગોટો વાળી દરિયામાં ફેંકી દીધો અને મને બી તેણીની મોટી જેવી કાંધ પરથી—પછી નોટફ—મ્હોંકબુત્રી અને કિલ્લાની જીટ. બહું ય સાહે લાગું—

“ હું બી કાંઈ ફિરસ્તો નથી—એ જાટિ તરફ કાંઈ ટિરકાર ધરાવટો નથી, ને ટેનાથી નહિ જીટાઉં એવો પફરની બુધની મુરટી જેવો બી નથી. હું જીટાયોઃ ટેની બસ બીનહરીફ હુટી. અને મારી સાહે ટો ટે મોલમાં જ ગરકાવ થઈ ગઈ હુટી. પછી અમે લોગ ટેને ઓરડે ગયાં. તાંહ બ્હીરફી, સોડા, કોટેલ લગાવ્યાં ને હું પાછો જીટિયો. ‘બસ આય ભાયડા ટો આસમાનને સાટમે તબકકે ચ્હરિયા.’ તેણીના અવાજમાં મોહિની ભરી હુટી. તેણી વાટ કરટી હુટી ને બંડો જવાબ ડેતો હટો.

“તાંહ હું જાગી ઉઠો. માથામાં પટ્ટર અફળાય તેમ મારા મગજમાં કંઈ અફળાયું. કોઈ વખત એવી કાની જાગી ઉઠેઆ છેઓ? એકડમ સચેટ—સાવઠાન થઈ ગિયા છેવો? ટમારા ભેજમાં હજારો આગ લાગવાના ઘંટ બજી રહેલા છે? ટમારા માઠામાં લાખો જમવાની ટોકરીઓ વાગી રહી છે? ટમારા ટંદુઓ પોકારી પોકારી કેહ્ય કે ‘સાવઠાન, સાવચેટ.’?”

“પહેલું ટો મને લાગું કે હું ધૂજતાં પોપચાંથી તેણીની સાંભે બાડી આંખે જોટો હુટો ને ખૂબ મગજમારો કરટો હુટો ને યાડ કરવા મઠતો હુટો. નહિ. સાલું કાંઈ યાડ બી આવે નહિ! અસ તેણી મને પૂછટી હુટી: ‘મી. રાઈવાલા, આય રાવનપુરની સુ ખટપટ છે?’”

“સું? રાવનપુરની ખટપટ?” મેં ટેનીને સાંભું પૂછિયું. “કાંય હવડાં જ ટમે કેહટા હુટા ને એ?” ટેની બોલી.

“મેં ટમુને સું કહિયું?” હું બોલ્યો.

“મારું કાલજું ટો મારા મ્હોનામાં આવીને બેઠું. મેં જાનું, હવડાં કાંઈક કેહસે ને મને ખજર પરસેકે હું સું સું બકી ગિયો હુટો.

“પન ટેની સમજી ગઈ. ટેનીએ જોયું કે પરદો પરી ચૂકો હુટો. મારી પાસથી ટેનીને કાંઈ બી મલી સકે ટેમ નહોતું. અસ, ટેનીએ બી મ્હોનાને ટાલું દેઈદીહું.

“કેમ, કાંઈ પીસો કે—કેમ કાંઈ લેસો કે?—આપને મ્હોનું કટાનું કરી જાને કે સાંભલિયું નહિ હોય ને જિમાર પડિયો હોઈ ટેમ એકડમ ઉઠિયો ને બહાર નીકલિયો.

‘જી’ આવજો જી, બહુ વહેલ્લા ચાલેઆ. જી, જરૂર આવટા જતા રહેજોજી.

“પન આપરે સમજી ગયલા કે આફ્ટને અને આપતને એક ધંચનું છેદું રહેલું હુટું.” ઠંડોગાર બની ગયેલો રાઈવાળા બીજી જ પળે બોલ્યો: “પન છેદું ટો રહેલું કાની? ખરું જ ટો.”

તેના ચહેરા પર જરા ઉલ્લાસ દેખાયો. ફરી તેણે ચલાવ્યું: “તેણી આય આપરી બાજીની બાટમી મારી પાસેથી કઢાવી બેટી હુટી. તેણી જુહુમી એટલા જ માટે આવી હુટી. તેણી મને ગોસ્તના કાળિયા માફક જે વારથી મેં ડૂબકી મારી ને તેણી મારી પાસે આવી ને ઉભી ટેવારથી મ્હોંનામાં વાગોલટી હુટી. તેણી ખરેખર છૂપી પોલીસમાં જ છે. ડિટેક્ટીવની બી ડિટેક્ટીવ. પન હું જાનવા માગું ચ, એને મારી પછાડી લગાવી કાને ? ભૂતકઢાએ જ પછાડી લગાવી હોસે ને !

“જે ભૂતકઢાએ નહિ ટો કાને બીજાએ ? અલખટ, આય મુંગઈમાં એવી ઘની બી ડાકનીઓ છે કે જે પોટાની ખૂબસુરટી ને પોટાનો શરાબ આવી છૂપી વાટો કઢાવવા સાર કામે લગાડે ને પછી દેશી રાજ્યોને કે સરકારને તે વેચી પૈસા પેડા કરે. અને આય તો સાહુ કેમ ભૂતાય કે આય સેહરાં ટો બાઈપીને મારી પછાડી જ મંડી હુટી—રાવનપુરનું કાંઈ બી જાનવા સાર—” આટલું કહી તે ભૂલ્યો હોય તેમ બોલ્યો: “અરે જાનવા સુ ? લગભગ જાની જવાની અની પર હુટી.”

અનુમલ, રાઈવાળાએ કહેલી આ કથા દરમ્યાન ખુરશીની પીઠ ઉઠાળતો એકો હતો. તેણે તેના આગલા પાયા ધમકારા સાથે નીચે નાખી દીધા અને મેજ પર પોતાના જમણા હાથની મુકકી પછાડી.

“ને તમે આપણો ખમો છૂપો ભેદ એ બાઈને કહી આપ્યો ?” તેણે અવિવેકથી પૂછ્યું.

“આપ સાહેબ, ધીરજ પકડો.” કનક વચ્ચે જ બોલ્યો— “રાઈવાળા જરા મુંઝાઈ ગયા છે. પણ ચોકકસ રીતે તો તેણે કશું જ કહ્યું લાગતું નથી. આ મનમાં ઉગી આવેલી અચાનક સાવચેતી, આ વીંજળી જેવી ભયની નિશાની ખરાબર સવેળાએ માણસને ખચાવી લે છે. સોમાંથી નવાણું વાર પહેલો જોખમખર્ચો સવાલ

રજુ થાય કે તરત તે ચોંકી જાય છે અને પોતે બચી જાય છે. રાધવાળાને પોતે શું કહ્યું હશે, તેની ચિન્તા થતી નથી: પણ તે શું કહી દેત તેની ચિન્તા તેને તે વખતે થતી હતી. તે હજી બાકી રહી ગઈ છે. ”

રાધવાળાએ હમ ખેંચ્યો. તેને નીરાંત વળી.

“ ટમે સાચું કેહવોય, મી. કનક, મને ખાટરી છે કે મેં કંઈ બી કહી ડીદું નથી. ”

વેલચંદ ઉઠ્યો અને પોતાની ખુરશી પાછળ ખસેડી બોલ્યો: “ મૂળ મુદ્દો તો એ છે કે આપણે ધાર્યું હતું તેના કરતાં આપણી સામે વધારે વિરોધ છે. આપણે એ સમજી જવું જોઈએ, એ સમજી કામ કરવું જોઈએ. આ સેહરા ભૂતકદા તરફથી કામ કરતી હોય કે પોતા તરફથી, પણ આપણે એક ક્ષણ પણ બીનજરૂરી જોખમ અગર વિલંબ સહન કરી શકીએ તેમ નથી. હું કહું છું, કે ગૃહસ્થો, આપણે તરત આપણું કામ પૂર્ણ કરી દેવું જોઈએ. એટલે કનક, અમારી સઘળી આશાઓ તારા ઉપર અવલંબી રહે છે. ”

*

એક દલાક પછી કનક સુઈ જવા માટે કપડાં ઉતારતો હતો ત્યાં વેલચંદ તેના ઓરડામાં આવ્યો.

“ કનક, ” તેના નિરાવેશ, અગમ્ય અવાજે તે કહેવા લાગ્યો: “ આજે રાતે તું આપણું કામ પાર પાડવા કરતાં પૂર્ણિમાના રક્ષણની વધારે ચિન્તા કરતો હતો. આ વાજબી છે ? ”

કનકે વેલચંદનું પ્રતિજ્ઞિત અરિસામાં પડતું હતું તે જોતાં જોતાં પોતાના કોલરનું બટન ખોલ્યું અને જવાબ દેતાં પહેલાં ટેબલ પર મૂક્યું.

“ મેં પણ એમ જોયું, ” તેણે મોં ફેરવ્યા વિના કહ્યું: “ કે તમે સગરામસિંહજીની આજ્ઞા માનવાની સાફ ના પાડી. એક ઐરીને આ પ્રમાણે પજવવી વાજબી છે ? ”

વેલચંદ હસી પડ્યો ને બોલ્યો: “ તું એમ તો નથી માનતો
” તેણે દલીલ કરી: “ કે હું એ સાંકેતિક કુંચી કંઈ પણ કારણ
વેના માગી રહ્યો છું ? ”

“ તમે એમ કહેવા માગો છો કે એ આ પ્રતિમાના ખૂનમાં
કેડાઈ જશે ? ”

વેલચંદે સિગારેટનો દમ ખેંચી ધુમાડો કાઢ્યો. કનકે હવે
ના સામે જોયું.

“ મને તે ફિકર કરવાનો પૂરેપૂરો હક્ક છે. ” વેલચંદ બોલ્યો:
‘ મને આપણી યોજના સંભાળવાનો પૂરતો અધિકાર છે. અને એ
પકડાઈ જશે એમ માનવાને કારણ પણ છે. બસ એ જ. ”

“ ક્યું કારણ ? ”

“ આહ-જન્મમતું ! ” તે રાવણપુરી બોલ્યો: “ તું તપાસ કરે
તો તે તને પણ મળી આવે. ”

તેનો અવાજ ધીમે હતો. છતાં આ શબ્દો તેણે એવી ઉગ્રતાથી
કેવ્યાર્યા કે કોઈ પણ જોઈ શકે કે તેની માઠી શાંતિનાં અસ્તર તળે
અધીરાઈ અને ચિન્તાથી જીવ કળાએ કળાએ કપાઈ રહ્યો હતો.
અહીં, રાતે તેના ચહેરા પર ચિન્તાએ શી શી હેરાનગત દેખાડી હતી
તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું હતું. તેનું નક્કર જડખું બહાર નીકળી પડેલું
હતું, પણ આંખ નીચે હિંડા પડ્યાયા હતા. સામાન્ય રીતે કશું જ
નહિ બતાવતી તેની દૃષ્ટિમાં થાક દેખાતો હતો.

કનકે આ સર્વ નિહાળ્યું હતું.

વેલચંદ પોતાના નેટલી જ ફિકર કરતો હતો, એમ તેણે
માન્યું. એમ નહોય તો એ રાવણપુરી, પૂર્ણિમાને બીજીવાર તેની
આજ્ઞાઓ તોડવા માટે મસલત અર્થે બોલાવવાનો બૂત કરે જ નહિ.
પૂર્ણિમા ના પાડે અને તેને હાથ જોડી બેસી રહેવું પડે એ બતાવી

આપવાનું જોખમ તે કદિ પણ વહેરે નહિ. અને એ ના પાડશે જ એવું તે આગળથી જોઈ તેવો પ્રસંગ ઉભો જ થવા ન દે.

અગર પૂર્ણિમા પકડાશે એવી પોતાના ત્રણે સાથીઓને ખાત્રી કરી આપવા તેણે આ નાનું સરખું અપમાન વહોરી લીધું હતું?

અને આ પરિણામ લાવ્યા પછી તેનો ઈરાદો એ કુમારિકાને કચડી નાખવાનો હતો? જો વેલચંદ પાસે પૂર્ણિમાને પ્રતિમાના ખૂનમાં સંડોવવાનો પૂરાવો હોય તો તે બાઈને પોતાની મરજીને અનુકૂળ કરી નમાવી દેવા માટે અગર તેને પકડાવી દેવા માટે તેનો ઉપયોગ કરવામાં તે એક પળનો પણ વિલંબ ન કરે.

આ અટકળ કનકને વધારે ચોગ્ય લાગી.

વેલચંદ પૂર્ણિમાને હાથે અર્થ વિનાની છક્કડ ખાવાની મૂખાઈ કરે એ પ્રકારનો માણસ નહોતો. અને જો આ અટકળ સાચી હોય તો પૂર્ણિમાને ભૂતકદા અને તેના સાથીઓ મુંઝવી રહ્યા હતા એટલું જ નહિ, વેલચંદ પણ તેને પજવી રહ્યો હતો.

કનકના કાળજીમાં ઠંડા પોલાદના જખમના જેવું કંઈ જણાયું.

ન ગમતો મહેમાન

 નક જગી ઉઠ્યો. તે ચમક્યો હતો, પણ તેનું ચિત્ત બીજા જણે ચક્રાર બન્યું. પોતાની ડ્રાણી ઉપર ખેંચાઈને તે જે અવાજથી જગી ઉઠ્યો તે અવાજ ક્યાંથી આવે છે, તેની શોધ માટે તેણે કાન માંડ્યા. પણ રાત્રિનું મૌન તૂટ્યું નહિ. મુંબઈ પરોઢિયે ઘસઘસાટ સૂતું છે અને દોડતી ટ્રામકારના અવાજ સિવાય બીજું કશું સંભળાતું નહોતું.

પોતાની ચિન્તાઓથી તે જગી ઉઠ્યો હશે, એમ ધારી તે પોતાના ઉશીકા ઉપર પડ્યો. તેને નિંદર આવી નહોતી. તેનું શરીર થાકી ગયું હતું, પણ તેના મગજમાં ઘણા વિચારો ભર્યા હતા, તેથી નિરાંત વળે તેમ નહોતું. તેની અત્યારની હાલતમાં અસાધારણ ઉશ્કેરણી રહેતી હતી. તે પહેલાં કરતાં વધારે મિત્રનસાર લાગતો હતો. પણ તે તો માત્ર જીવનના સામાન્ય આવેશોને હમણાં વધારે પડતો પરવશ બની ગયો હતો, તે છૂપાવવા માટે. કાઠ બારીકાથી નિહાળે તો તેના ચહેરા ઉપર સતત ચિન્તાની છાપ જરૂર જોઈ શકે.

તે આ કામમાંથી નીકળી શકે તેમ નહોતો, પણ તેણે તેનો સંતોષકારક નિવેડો લાવવાનો યત્ન મંદ પાડ્યો નહોતો.

વેલચંદ અને અનુમલ તેને ઓકલાંડ સાહેબ પાસે જઈ ઉતાવળ કરવાનો આગ્રહ કરી કંટાળો આપી રહ્યા હતા. પૂર્ણિમા અને તેની સલામતી તેના હૃદયમાં, કોઈ પયગમ્બરના મનમાં તેનો પયગામ ભરાય તેવી રીતે ભરાયાં હતાં. કોડીબંધ આફતો ઉભી થાય તેમાંથી તેને કેમ ઉગારી લેવી, તેનો તે સતત વિચાર કર્યા કરતો હતો, અને તેની ચિન્તાનો સતત મુંઝવતો ભાર તેની અગમ્ય આત્મતાથી વધતો હતો.

તેણે તેને શા માટે તરછોડ્યો હતો ? તેણે પોતાની જાત ઉપર આ પ્રમાણે શા માટે આળ ચડાવ્યાં હતાં ? એનામાં કશી કલુષા ન હોવા છતાં તેણે—

તે સફાળો ખેંડા થઈ ગયો, ફરીથી કાન માંડ્યા. કાનમાં કોઈ કંઈ ધીમેથી કહે તેના કરતાં પણ કંઈક ધીમું તેણે સાંભળ્યું. કંઈક નીચેથી એના કાન પર એ અવાજ ફરી અથડાયો. કંઈક હાલતું હોય, રજમરની એડી ધીમેથી જમીન ઉપર પછડાતી હોય, ધાતુનો અત્યંત મંદ ટકોરો પડતો હોય.

તેનો ઓરડો ભોજનશાળાની ઉપર હતો એટલે વેલચંદની ઓફિસની બાજુએ હતો. વેલચંદ હોલની સામી બાજુએ હતો. તેનું ઘોરવું તેને સંભળાતું હતું. દરખચંદ એથે મજલે સૂતો હતો. કનકે પોતાનાં ચંપલ પહેરી લીધાં અને પાયજામો પહેરીને પોતાના ઉઘાડા બારણામાંથી અવાજ કર્યા વિના નીકળી હોલમાં આવ્યો. ત્યાં તેણે ફરી કાન માંડ્યા. પણ કંઈપણ લક્ષ્યલ કે અવાજ સંભળાયાં નહિ.

તે પાછો ફરતો હતો એટલામાં તેના મનમાં થયું કે છૂપી પોલીસ પોતામાં ને વેલચંદમાં ખૂબ રસ લે છે એટલે તપાસ કરી લેવી...

તે સાવધાનીથી અડધી સીડી નીચે ઉતર્યો ન ઉતર્યો ત્યાં જ તેના મગજને તેની આંખે ચેતવણી આપી દીધી. કહેરા પરથી નીચે નજર નાખતાં ઓફિસના બંધ બારણામાંથી અજવાળાની તો નહિ પણ

સામાન્ય ગાઢ અંધકાર કરતાં કંઈક આછા અંધકારની સીધી સળી તળેથી ફૂટી નીકળતી હોય તેવો તેને ભાસ થયો. જાણે કેમ કોઈ ઝાંખા દૂરના દીવાનું જૂરું પરિવર્તન થઈ રહ્યું હોય !

આક્રિસમાં કોઈ હતું.

તેણે વાંકા વળીને પોતાના પાયજામોની બાંધ અરધી પાની સુધી ચડાવી દીધી. એ શાંતિમાં જરા સરખો પણ અવાજ, કપડાં સાથે કપડાંનો ઘસારો પણ વચમાં હરકત ન પાડે એવું ઈચ્છનારને વિધન થાય, એમ સમજી તે બહુ જ સાચવીને, બહુ જ મુશ્કેલી ભોગવીને એકેક પગલું ભરતો છેલ્લે પગથીયે પહોંચ્યો. ત્યાંથી આક્રિસના બારણા સુધી પહોંચવા માટે પણ સાત આઠ વાર જવાનું હતું.

તેણે પગ ઉપાડ્યો કે તરત તીક્ષ્ણ ઝટકા જેવો એક અવાજ તેના કાન સાથે અફળાયો. વેલઅંદની તોળેરીનો દરવાજો ઉઘડતાં હંમેશા એવો અવાજ થતો, એ તેને ખબર હતી.

તે આગળ વધ્યો. તેના પગ ઉંચા ઉપડતા હતા. તેનાં પગલાં હાંખી ફલાંગે ભરાતાં હતાં. તેની પ્રગતિ આસપાસના મૌનને તોડતી નહોતી. આળીશ વાર દૂરનો રસ્તાપરનો દીવો ઓરડાના અંધકારને આછો કરી શકતો નહોતો. આસપાસ એટલી શાંતિ હતી કે કાલ્પનિક અવાજો તેના કર્ણમાં ગુંજારવ કરી રહેતા હતા.

તેણે બારણાના ફેરકણા ઉપર હાથ મૂક્યો કે વળી પાછો એ ઓરડામાં કંઈ દૂષી પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી હોય એવું તેને ભાન થયું. આ વખતે તે પાતળો, ઘસારાનો-ગાડા કાગળના ફડફડાટનો એક પાના ઉપર બીજું ઉથલાવાતું હોય તેવો અવાજ આવતો હતો. અપાર સાવધાનીથી તેણે ઉલાળો ફેરવવા માંડ્યો. પોતાના સ્પર્શ નીચેનો ખાંચો તેને એટલી સૂક્ષ્મતાથી જાણીતો લાગ્યો કે અંદરની કળ તેના ધરામાંથી ક્યારે નીકળી તે પણ તેને ખબર પડી ગઈ.

બારણું ઉઘાડવાનું જોખમભર્યું કામ શરૂ કરી તેણે એક પાતળી ઘાસની સળી જેટલું અંદર દાખલ કરવા માંડી તેટલું તેટલું તે ઉઘડવા માંડ્યું. ઉલાળો કમાનમાંથી છટકી અવાજ ન કરે તે માટે ફેરકણું હાથમાં મજબૂત પકડી રાખ્યું. બારણાની અને બારસાખ વચ્ચે એક તડ દેખાણી. ધીમેથી પહોળા થતી જતી એક પ્રકાશરેખા નજરે પડી. કાઠના હાથમાંથી કાગળ પર કાગળ સેરવાતા હોવાનો અવાજ હવે સ્પષ્ટ સંભળાવા લાગ્યો. હવે તે પોતાનું માથું અંદર નાખી શકે તેટલું બારણું ઉઘડ્યું હતું.

શાંત, મૂક લીનતામાં તે ત્યાં ઉભો હતો. તેટલામાં તેના મગજમાં આ પ્રમાણે વ્યૂહ રચાઈ ગયો હતો. ઓરડામાંનાં માણસ અગર માણસોને બરાબર જોઈ લેવાં અને તેઓ માથું ફેરવે કે દોડે કે ખતી દારી નાખે તે પહેલાં જો જાણીતાં હોય તો ઓળખી લેવાં; નહિ તો, અપરિચિત હોય તો તેની મનમાં બરાબર છપ્પી પાડી લેવી—તે થઈ રહ્યા પછી તેના ઉપર ફટી પડવું અને સાથે તરત જ વેલચંદ્ર અને દરખચંદને ચેતવવા ખૂબ પાડવી.

આમ નિર્ણય કરી તે પોતાનું માથું આગળ એક બાજુ નાખી નીચો વાળ્યો. તેનું કપાળ ઓરડામાં હતું, તેની ગરદન બારસાખમાં હતી. તેની આંખો બારણાંથી આગળ વધી, તે છોક તિજેરી સુધી જોઈ શકતો હતો. તેનો દરવાજો પહોળો પટાસ ખુલ્લો પડ્યો હતો.

એક સ્ત્રી તિજેરી પાસે ઘુંટણીએ વળી બેઠી હતી ને તેના હાથમાં કાગળનો થોકડો હતો. આ દૃશ્ય પર સાવધાનભરી નજર પડતાં આ બધું તેણે જોઈ લીધું ત્યારે તે જ ક્ષણે પોતાની આંખથી બરાબર ઉપર મજબૂત, અણધાર્યો પ્રકાશ પડતો જોયો. તિજેરી ઉપર માણસના માથાની સપાટી પર બારણામાં અજવાળું પડે એવી રીતે એક વીજળીક મસાલ હતી તેમાંથી એ પ્રકાશ પડતો હતો. તે વાંકો વળ્યો હતો એટલે એ પ્રકાશથી અંજાયો નહોતો. તે સ્ત્રીની બાજુમાં

એક પુરૂષ ઉભો હતો. તેના હાથમાં એક ખીજી મસાલ હતી અને તે વડે તે સ્ત્રી કાગળો તપાસતી હતી.

તિજેરી ઉપરની મસાલની પડખે એક આરસો પડ્યો હતો. તે પોતાના ઘરમાં એવી રીતે લટકી રહ્યો હતો કે એ સ્ત્રી કાગળીઆં જોતાં માથું ઉંચકે તો આરણાનું પ્રતિબિંબ તે આરસામાં જોઈ શકે.

એક બાળુ આરણાનું કાણું સીસમ, ખીજી બાળુ આરસાખની ખાંચ-એ જે વચ્ચે ગોરા ધાખા જેવો કનકનો ચહેરો અંદર અડધા દાખલ થયો. ત્યાં સુધી તેને કંઈજ દેખાયું નહોતું એ ચોક્કસ હતું. ખાંચામાંથી આરણું ધીમેથી છૂટું પડ્યું એ સફેદ કાગળ ઉપર આરસા પર પડતી તે સ્ત્રીની આંખને એક જ રંગ હોવાથી દેખાયું નહોતું.

કનકની પહેલી નજરે તેના મગજને તાર કર્યો. એ બાઈ ઉપર મુજબ તેને અત્યારસુધી જોઈ શકી નહોતી. કનક તો ક્યારનોય એ પૂર્ણિમા વાઘેને ઓળખી ગયો હતો.

જેમ જેમ તેની નજર આ દશ્ય ઉપર સ્થિર થઈ તેમ તેમ તેનું પ્રતિબિંબ તેને આરસામાં દેખાયું અને તેનો છૂટો હાથ ઉપરની મસાલ ઉપર જઈ પહોંચ્યો. મસાલ એકદમ હરી ગઈ. તેની પાસે ઉભેલો પુરૂષ પણ ચેતી ગયો અને તેણે પોતાની ખત્તી ખુઝાવી નાખી.

તે પછીના અંધારામાં કનકે જમીન ઉપર ફસોટી દેવાતા કાગળો અને એક ડગલાનો અવાજ સાંભળ્યો. યંત્રવત્ તેણે ઓરડાની ખત્તીની આરણા પાસેની ભીંતમાંની ચાંપ દાખી. હરખચંદે આગળની બારી પાસેના ટુપ્પડ ઉપર પડેલી લીલા ગ્લોબવાળી એક જ ખત્તી સચેતજ રાખી હતી.

તેના આછા અજવાળામાં ઉઘાડી તિજેરી પાસે ઉભેલી પૂર્ણિમાને તેણે જોઈ. તેના પગ આગળ વેરણુછેરણુ કાગળો પડ્યા હતા. તેની જમણી તરફ કનક નજીક એક શ્યામરંગી, ગોળ ખબ્બાવાળો, નીચા લટકતા જડખાંવાળો, ખડી ગયેલો, કાળી ચળકતી આંખોવાળો, તદ્દન જડવત્ થઈ ગયેલો પુરૂષ ઉભો હતો.

કનકે અંદર આવી જરા પણ અવાજ કર્યા વિના આરણ્ય અંધ કર્યું.

પૂર્ણિમાના વદન ઉપર અપાર કટુતાથી ભરેલું સ્મિત હતું. તે જ પહેલી બોલી, “ તમે આ માણસને પકડવા માગતા નથી ને ? ”

તે કાનમાં કહેતી નહોતી; પણ તેનો અવાજ એટલો ધીમો, એટલો તીણો હતો કે કનકના કાન સુધી પણ તે પહોંચતો નહોતો. પોતા તરફ કાઠિએ દોરી ફગાવી હોય અને તે ટૂંકી પડતાં હાથ લાંબો કરી પકડી લે તેમ આ શબ્દો સાંભળવા જાણે કેમ તે આગળ નમ્યો હોય !

“ એ તો ગિયારો તિજેરી ઉઘાડવામાં મને મદદ કરવા આવ્યો છે. ” તે અટક્યા વિના બોલી : “ એ તો મારી આજ્ઞાનું હથિયાર છે. ”

તે પછી તેણે કનકની કબુલાત સ્વીકારી લઈને પારસીખજર-વાળા ખીમજી માવાને કહેવા લાગી : “ ખીમા, ચાલ, જન-જે રસ્તેથી આપણે આવ્યાં તે રસ્તેથી—”

ખીમજી ભોજનશાળામાં પગનાં આંગળાં ઉપર ચાલતો ગયો. ત્યાંથી તરત નહાસી છૂટાય તે મારે ખુદ્દા રાખેલા આરણ્યમાંથી બહાર નીકળી અંધકારમાં ભળી ગયો. તેને કાઠાર અને રસોડામાંથી થઈ પાછળના છાત્રમાંથી નીચે ઉતરી પાછળની ગદ્દીમાં જવાનું હતું; છતાં સહેજ પણ અવાજ થયો નહિ.

તેને એકાદશે નિહાળતો કનક પૂર્ણિમાની સામી બાજુએ ઉભો હતો. તેના ઉપર સ્થિર નેત્રો ટેકવી એ ફરીથી બોલી : તેનું મન તેની ઈન્દ્રિયોને પૂછી રહ્યું હતું : “ સ્વપ્ન કે સાચું ? ”

“ મેં તમને નહોતું કહ્યું કે તમે ધારો છો એ જાતની સ્ત્રી હું નથી. ” પૂર્ણિમાએ કહ્યું. તેના બેઉ હાથ તેની પાછળ ભીડાયા હતા. તેના હોઠના ખૂણા ઉપર તેનું કડવું સ્મિત હજી રમતું હતું.

પોતે પાયખમો જ પહેરેલો છે, એ વાત ભૂલી જઈ તે તેની

નજીક ગયો. જરાપણ અવાજ ન થાય તેની તેણે સંભાળ લીધી અને પૂર્ણિમાને કહ્યું: “ તમારે અહીં શું કામ છે ? ”

તે થંડો પડી ગયો હતો, તેના હોઠ સૂકાતા હતા; ટાઢિયો તાવ આવ્યો હોય તેમ તે કંપતો હતો. પોતાના વિચારો દાખી દેવા તેણે કપાળે હાથ મૂક્યો તો તે પસીનાથી નીતરતો નીચે પડ્યો.

પૂર્ણિમાએ પોતા તરફથી સવાલ પૂછ્યો, “ તમે માફ શું કરવા ધાર્યું છે ? ”

તે વખતે જ તેનામાંથી જે શક્તિ સ્ફુરી રહી હતી તે કનક સમજી શક્યો. અત્યંત દિલગીરીથી ભરેલી છતાં તે તેની આંખમાં હતી. તેના પાછળ ભીડેલા હાથમાં, તેના પાછળ નાખેલા સ્કંધમાં, તેના ઉન્નત મસ્તકમાં, તેની સામે ઉભેલી તેની દેહવ્રતાની વળાંકમાં એ શક્તિ રમી રહી હતી. એ એને માથે આકૃત આવી પડી છે એવું સમજતી એ કોઈ અપાર વીરત્વની પ્રતિમા સમી હતી. તેનાં નયનોમાં દર્દ હતું; પણ એ દર્દ તેને તેણે પકડી હતી તેથી નહિ, પોતાને માટે ભીતિથી નહિ; પણ પોતાની ઈચ્છામાં નિષ્ફળ થવાથી નુકશાન થશે તેથી થતું હતું.

એકાએક તેના મગજમાં આ ગૃહપ્રવેશ તેણે શા માટે યોજ્યો હતો—કર્ચો હતો તે સમજાયું.

“ સામાન સરંજામના વહાણનું બંદર જાણી લેવા તમે અહીં આવ્યાં છો. ” તેણે જણાવ્યું. તેના ધીમા અવાજનો સુસવાટ તેના કાનની આસપાસ વીંઝાઈ પાછા વળતા આખૂક પેઠે લટકી રહ્યો.

“ હા. ” તેણે ધીમા, માપસર સ્વરે કહ્યું. એ આટલો નજીક હતો છતાં ભાગ્યે જ તે સાંભળી શકતો હતો. “ છૂટકો નહોતો. ”

“ કેમ ? ”

“ વેલ્લય દે મને એની માહિતી આપવાની ના પાડી; ” તે જોલી: “ અને તે મેળવવાનો મને હુકમ હતો. ”

તેમણે એકખીજ ઉપર નજર ઠેરવી. તે દરમ્યાનમાં ઉપર પડસાળમાં એક ધડિયાળમાં પોણા કલાકનો ટકારો થયો. તેના રણકારના પડછંદા તેમની આસપાસના શાંતિસરવરમાં વધતા જતા કુંડાળા માફક પડી રહ્યા. પછી શબ્દોચ્ચાર થયો. પૂર્ણિમા સમજી ગઈ કે તે હવે શું કરવું, તેનો પોતાની શક્તિ અનુસાર વિચાર કરતો હતો—તેની યોજના ઘડી રહી હતો. તે એ પણ સમજી ગઈ કે થોડા કલાક પહેલાં જ તેણે એ ઘર અત્યંત રસભેર અવલોક્યું હતું. આ ચોરી યોજવા માટે એ રસમાં દંભ ભર્યો હતો એ એ કેમ ભૂલી શક્યો હોય ?

કનકે તેને તાજુખીભર્યો સવાલ કર્યો: “ તમે વેલચંદને સંકેત કુંચી ન આપવાની હઠ કેમ લઈ બેઠાં છો ? ”

એક પળનો પણ વિલંબ કર્યા વિના જવાબ આપ્યો: “ હું જો એને તે આપી દઉં તો તે પછી રખ્ખરના રૂક્ષા માગશે, એ સોંપી દઉં તો પછી તેને મારી જરૂર ક્યાં રહી ? પછી હું પકડાઈ જાઉં તો તેને કંઈ અગવડ પડે નહિ. ” આટલું બોલી. આગળ કેમ બોલવું તેનો વિચાર કરતાં તે રહેજ અટકી, ને પછી કહેવા લાગી: “ કેટલાક સંજોગોમાં તેને મારા પકડાઈ જવાથી સગવડ પણ થાય—રક્ષણ પણ મળે. ”

લીલા ગ્લોખવાળા દીવામાંથી આધું અજવાળું પડી રહ્યું હતું. કંઈ સુંદર સૂક્ષ્મતાથી સમતોલ રાખેલાં બે પૂતળાં સમાં તેઓ ઉભાં હતાં. એકખીજ તરફ ઢળતાં હતાં; તેમનાં મુખ એકખીજની પાસે હતાં; પોતે કહ્યું હતું તેની કનક હમણાં ના પાડશે એમ તે ધારતી હતી.

વેલચંદની પ્રયુક્તિ વિશે પોતે મનમાં ધાર્યું હતું તે જ પૂર્ણિમા શબ્દમાં મૂકતી હતી તેથી કનક આશ્ચર્યચક્રિત થતો હતો. તેની મુખમુદ્રા બદલાતી દેખાઈ. તેની આંખોમાં નરમાશ ભરાતી પૂર્ણિમાએ દીડી.

તેણે છેવટે કબુલ કર્યું: “ તમે કહો છો તે બધું સાચું લાગે છે: ” આ શબ્દો ઉચ્ચારતાં જ આ પરમ સુંદરીની અત્યારની

અવદશાનું તેને જ્ઞાન થયું. વૈશાખ માસમાં પણ વેલચંદ પોતાની ખારીઓ ઉપર જડા પડદા રાખતો એટલે બહારથી તો કાઈ દેખી શકે તેમ નહોતું. પણ જો વેલચંદ કે હરખચંદ જાગી જાય અને નીચે ઉતરી આવે તો પૂર્ણિમાનું શું થાય ? આ વિચાર એકદમ સ્ફુર્યો.

“ પણ આ જોખમ—” તેના પરિણામનો વિચાર કરતાં બહી ગયેલો કનક બોલ્યો.

“ હા ” તે બોલી: “ મને ખબર છે કે આ ગુન્ડો છે. મેં તમને પૂછ્યું નહિ કે તમે મારું શું કરવા ધાયું ” છે ? મારી તરફ દયા બતાવવાની મેં તમને વિનંતિ કરી નથી. ”

કનક તેનો જવાબ આપવા જતો હતો પણ તેને બદલે તે વાંકો વળી વિખેરાયતી હાલતમાં નીચે પડેલા કાગળો એકઠા કરવા લાગ્યો.

તેની ગરદન ઉપર નજર નાખતી પૂર્ણિમા નિશ્ચય ઉભી રહી.

“ પહેલાં હતા તે પ્રમાણે જ આ ગોઠવી દો. ” તેણે ઉભા થઈ તેને કહ્યું: “ બની શકશે ? ”

તેણે હા પાડી અને અત્યાર સુધી હાથમાં રાખેલો રખમરનો પટ્ટો તેને ગતાવી કાગળો ડાબા હાથમાં લઈ લીધા. તેણે કાગળો ફરીથી ગોઠવ્યા અને પટો ચડાવ્યો.

“ આ તિજોરીમાંના કાગળ આજ તિજોરીમાં મૂકી દો. ” તેણે આજ્ઞા કરી. પૂર્ણિમાએ તેમ કર્યું.

“ તમે જે કાગળ શોધતાં હતાં તે મળ્યો ? ” કનકે તેના જેટલી જ ઉદાસ આંખે તેને પૂછ્યું: “ વહાણુના ખખર ? ”

“ ના. ”

“ અને આ કાગળો—મારા આવતાં પહેલાં તમે આ જ કાગળો ફેરવ્યા હતા—જોયા હતા ? ”

“ હા. ”

તેણે તિજેરીના ખાના તરફ હાથ હલાવ્યો.

“ પહેલાં હતા તેમજ આ બધા મૂકેલા છે ને ? તમને ખરાખર ખબર છે ? ”

તે નીચી વળી અને અત્યંત ધ્યાન પૂર્વક કાગળો તપાસવા લાગી. તેમ કરી તે ફરતી હતી તેવામાં કંઈ વિચાર આવતાં તે અટકી અને હાથ લંબાવી તેણે જે કાગળો મૂક્યા હતા તેને જરાક ખસેડ્યા. “ હા, મને ખાતરી છે—આમ જ હતા. ”

તેનો શ્વાસ વેદના ભર્યો ઉંડો હતો. પણ તે શાંત, અક્કડ કનક સામે જોતી ઉભી રહી. બહાર અતૂટ મૌન હતું. કાલ્પનિક અવાજો, પરીઓનો ગુંજારવ કનકના કાનમાં ગૂંજતો હતો.

પૂર્ણિમા તરફ હથેલી રાખી તેણે જરા હાથ લંબાવ્યા અને પછી નીચે નાખ્યા. તે મૂક્યેષ્ટાથી ‘ હું બીજું શું કરી શકું—હું બીજું શું કરી શકું ? ’ એ ભાવ તેણે બતાવ્યો.

“ હું તમને જવા દઈશ. ” તે બોલ્યો.

છૂટકારાની કે આનંદની નિશાની સરખીયે બતાવ્યા વિના પૂર્ણિમાએ તેના તરફ નજર કરી પૂછ્યું:

“ અને મારી આગર સાચવશો ? તમે આ વિષે એક હરફ પણ નહિ કાઢો ? ”

“ નહિ. ” તેણે કહ્યું અને નમન કર્યું. એ નમનમાં સ્ત્રીઓ તરફ માનનો ભાવ નહોતો. એ પોતાના આત્માનો ભાવ બતાવતી વધારે પડતી શારીરિક ચેષ્ટા હતી. પૂર્ણિમા એ જોઈ શકી. તેનો અધર કંપ્યો. તેણે મૌન સિત્કાર કરી નિશ્વાસ લીધો.

તે બોલી. “ હું લાયક છું ” તેનું કડવું સ્મિત તેના મુખ પર જ હતું. “ તેના કરતાં તમે મને વધુ આપો છો. ”

તે નીચો નમ્યો, તિજેરીનું બારણું બંધ કરી, તેની કળને

ત્રણ ચાર વળ દીધા. પછી સીધો થઈ તેણે તેનો હાથ ઝાલ્યો.

“ ચાલો. ” તેણે ધીમેથી કહ્યું.

તિબ્બેરી પર પડેલી બુઝાર્ડ ગયેલી મસાલ તથા આરસા તરફ પૂર્ણિમાએ નજર કરી.

“ રહેવા દો. ” કનકે કહ્યું, અને તેને ભોજનશાળા તરફ ખેંચી.

તે તેની પાછળ ખેંચાઈ, પણ તેની ગતિમાં ઉતાવળ નહોતી. તે શાંત, લગભગ તટસ્થ હતી. પોતે હવે નિર્ભય હતી, તેથી છૂટકારાની ઉશ્કેરણી તેણે અતાવી નહિ. કનકના જેવાં જ તે દૃઢ પગલાં પાડતી હતી; જરાપણ અવાજ કરતી નહોતી. તેનો ગરમ હાથ કનકના હાથમાં હતો. ભોજનશાળાના, કોઠારના, અને રસોડાના અંધકારમાંથી તે છબ્બમાં તેની પાછળ ગઈ. ત્યાં તે અટક્યો—તેનો હાથ છાડી દીધો.

“ જાઓ, ” તે બોલ્યો: “ સંભાળીને જાઓ. ”

તે રહેજ ઉભી રહી.

“ ઉપકાર થયો, ભાઈ. ” તેણે બોલવા માંડ્યું: “ મારો આભાર—”

તેનું બોલવું તૂટી ગયું. એક પીંછું પડ હોય તેવું, લાગણીના બોમ્બથી તેને ગુંગળાવતું હુસ્કું—એવો હળવો રહનોચાર કનકને ટાળે પડ્યો. અકસ્માતથી અગર ઇરાદા પૂર્વક પૂર્ણિમાનો હાથ તેના હાથને અડક્યો.

કનકને કશી ખબર ન રહી. એ હાજર હતી, એ નજીક હતી; એ લાણુભર લાગણીથી રૂંધાઈ ગઈ હતી. આ સર્વથી એ મોહિની સ્વરૂપ બની ગઈ હતી. પોતાની આસપાસના અંધકારમાં સફેદ પુષ્પ સમાન તેને હાથમાં પકડી તેના ઉપર ચુંબનો વરસાવવા એ લલચાવ્યો.

“ જાઓ. ” તેણે કાનમાં કહ્યું અને તે પાછળ હટ્યો.

અહારના અંધારાને હવે તેની આંખો અનુકૂળ થઈ ગઈ હતી.

તે છળમાંથી સીડી ઉતરી એ તે જોઈ શક્યો. તરત જ ગદ્દીના દરવાજાનો આગળો બંધ થતો સંભળાયો. તે સહિસલામત નીકળી ગઈ હતી.

તે આદિસમાં પાછો આવ્યો, અને ત્યાં કોઈને આજના બનાવની ખબર ન પડે તેટલા માટે બધું સમુંનમું કરવા લાગ્યો. તેને અત્યંત ફિકર થતી હતી. અવાજ કર્યા વિના આ વિચિત્ર હૃદયનું નિશાન પણ ન રહેવા દેવાનું કામ તેને ભારી પરિશ્રમવાળું લાગ્યું. તેને નબળાઈ લાગતી હતી. તેના હાથ કંપતા હતા, તેની આંગળીઓ અંટવાતી હતી. તે જાણતો હતો કે જો વેલચંદ ઉઠીને નીચે આવે અને તેના દીવાથી પ્રકાશિત આદિસમાં અત્યારની હાજરીનું કારણ પૂછે તો તેનું કંટાળા ગયેલું તેની જીભ ઉપર કશું પણ તેને સંતોષ આપી શકે તેવું બધાનું મૂકી શકે નહિ.

તેણે અરીસો, મસાલ વગેરે લઈ લીધા અને પૂર્ણિમાને તિજોરીથી ભોજનશાળાના બારણા તરફ જવાનો રસ્તો સુગમ કરી આપવા પોતે ખસેડેલી ખુરશી સરખી મૂકી. ખીમજીના વજનદાર, ધૂળવાળા જોડાથી તિજોરી પાસેની પાટિયાંની ભોંય ઉપર મોટા ડાઘા પડ્યા હતા. તેણે પોતાનો રૂમાલ ડાઘો અને નીચા વળાને એ પુરાવાનો તમામ ડાઘ ઘસીને લુછી નાખ્યો. ઉઠીને રૂમાલના સહુથી ઓછા મેલા થયેલા છંડાવતી તિજોરી ઉપરથી અંગુઠા તથા આંગળીઓની તમામ છાપ ભૂંસી નાખી.

જ્યારે તેણે બત્તી હોલવી ત્યારે તે એટલો દીલો પડી ગયો હતો કે તેને તેની તજની ઉપર વિશ્વાસ રાખવાને બદલે ચાંપ ફેરવવા તેની આખી હથેલીનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો.

વિચિત્ર લેળું

જ તકઢા બુધવારે બપોરે કનકને મળવા પાછા જઈ આવ્યો. આને તે પહેલાંની મુલાકાત કરતાં ખૂબ મોજમાં હતો. જો કે તેને કશી ફતેહ મળી નહોતી, એમ તેણે કહ્યું છતાં તેની રીતમાતમાં વધારે કટાક્ષ અને ખીલવટ હતી. કનકે પણ માયાળુ આકર્ષક વિવેકથી આ મુલાકાતમાં રસ લીધો. તેણે પોતા તરફથી આજે થોડા સવાલ પૂછવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. એ દિવસ પહેલાં એને આ કિસ્સામાં જરાયે રસ નહોતો ત્યારે આજે છેલ્લામાં છેલ્લી ખજારોથી માહિતગાર રહેવાને તે ભૂતકઢા જેટલો જ આતુર હતો.

“કારોનરની તપાસમાં” ભૂતકઢાએ ફાઉન્ટનપેન હાથમાં લઈ લેવાવતાં કહ્યું: “કશું ન નીકળ્યું. તેણે ‘અગ્નિવ્યા શખ્મને હાથે ગુંગળામણથી મરણ’ થયાનો દરાવ આપ્યો, અને લાશને સોનાપુર મોકલી આપી. તેનું સગુંબહાનું કે દાવેદાર દોસ્તાર કોઈ નથી.”

કનકે પોત્રીસ અમલદારોની આ મુસ્કેલી પ્રત્યે દિલસોજી બતાવી.

“પન મી. ડેસાઈ,” મિ. ભૂતકઢાએ સ્નેહાળ દ્વિધર દર્શાવી:

“ટમુને સું થઈ ગિયું ચ ! આય ટમે આમ ઠાકેલા-પાકેલા કાંચ ડીસોચ ! ”

કનકે માયાભર્યું આશ્ચર્ય અતાવ્યું. “ હું થાકેલો પાકેલો ? નહિ રે, મને તો કંઈ થયું નથી. ”

“ ટારે ટે બાબટમાં ટમે ટમારા ડોસ્ટ મી. વેલ્ચયંડથી જૂડા પડેચ ? ” ભૂતકદા તેને મુખારકખાદી આપતો હોય તેમ બોલ્યો.

“ એમ ! ”

“ હાજી. મી. વેલ્ચયંડ ટમારી જરૂર અંડખાઈ કરસે એ રાવન-પુરીઓ બોલેલો નથી, પન ટેના પગ કહિંબી ચગડાયેલા છે ખરા. ”

કનકે કશો જવાબ વાળ્યો નહિ.

“ જીવેની, ” ભૂતકદા ચલાવતો રહ્યો : “ મી. વેલ્ચયંડને કેટલીક હકિકતો મુંઝવે છે. એની સાંભે જખરો કેસ છે. હું ટમુને તે ટૂંકમાં દેહવસ. ”

“ પણ મને શા માટે ? ” કનકે વિરોધ અતાવ્યો : “ વેલ્ચયંડને શા માટે કહેતા નથી ? એ પોતાની સંભાળ લઈ શકે તેમ છે. ”

“ મેં ટેને કેહવાનું ઘનું બી કરિયું. પન ટેવન ટો ગનકારટા બી નહી. વળી ટમારે માટે બી ટેમાં કંઈ ઈન્તરેસ્ત છે. જી, જો મને કેહવા ડો ટો—”

“ જરૂર, જરૂર. કહેા. ”

“ જીવેની બાબટ આમ છે. ” ભૂતકદા પેન હલાવતાં બોલ્યો : “ આજે સવારે રાધવાશરમની બાઠરમમાં ટપ નીચે મને મી. વેલ્ચયંડનું વીઝીટીંગ કાર્ડ મલી આવ્યું. નંબર ૩૭ મા રમની બાઠરમમાં તેને કાઈએ બેવડ વાલિયું હુકું ને ટેનો એક કકટો કપાઈ ગિયો હુટો. તેના ઉપર સીસપેનથી મી. વેલ્ચયંડે આયે મકાનનો સ્તીરીત નંબર અને ટેલીફોન નંબર નોંઢિયો હુટો. એ રમ ખૂન થયા પછી ખાત્રી

પરિચોત્ર એટલે તે દિવસે કાઠના પગથી તે કાડ બાહરમાં ઠેલાઈ ગિયું હોવું જોઈ એ. સમજાવ્યા ને ?

“ શું ? ”

“ આય કાડ બાહરમાંથી મલિયું એ બે બાજુ સાબીટ કરેય. કાંટો મારનારને પહેલાં કાઠ વેળા આય કાડ તેવણે આપિયું હોસે, અથવા ટો મી. વેલચંડ તે રાટે જરા વહેલા એ કાડ તાંહ નાખી ડીઢું હોસે. જો ટેમ હોય તો મી. હરખચંડે તેવનને એ ઓરડામાં બોલાવી મંગાવિયા તે પહેલાં તે પડી ગિયું હોવું જોઈએ. કારનકે તે વખટે તો ટેવન બાહરમાં કે ટેની નજીક કેથે બી ગયલા નહિ હુટા. ”

“ હાં—હીક. ” આ ખુત્રાસામાં કનકે બતાવેલો રસ ભૂતકદાને ખૂબ સંતોષ આપી રહ્યો હતો.

ભૂતકદા આગળ ધર્યા.

“ હવે આય આસરમની એક ઘાટન ખૂનની રાંટે ૧૦. ૨૭ વાગે ૩૭ મા નંબરના રૂમમાં બાનાના ઉલાળા પર હાથ રાખી ઉભેલા માણસ તરીકે મી. વેલચંડને ઓત્રખાવે ચ. વળી તે તાંહ પરટીમા બાના ઓરડામાંથી બહાર આવિયા હોસે કે અંડર દાખલ થવાની ટઈયારી કરતા હોસે. આગલ ધસોજી—મી. વેલચંડના જેવોજ એક આડમી એક મિનિટ પછી લિફ્ટમાં બેસવાની ના પારી નીચે ગયો એમ લિફ્ટમેન ચપરાસી કહેય. એ બટાવેય કે આયે નીચે ગયો એમ લિફ્ટવારો ચપરાસી કે હ ચ. એ બટાવે ચ કે આય આડમી ચાત્રમાં રસળતો હુટો અને સાડતીસમા રૂમમાં પાછો ડેખાયા વિના દાખલ થવાનો લાગ શોટ્ટો હુટો. આયે ઢગલાખંધ પુરાવો થઈ ગિયો; સાહેબ. ”

“ કંઈ એવું જ લાગે છે. બસ ? ”

“ આય ટમારો સવાલ બારી પરે ટેવો છે. ” ભૂતકદા બોલ્યાઃ
“ પન હજૂબી બસ નથી થયું. મારે હવે ટમુને એક સવાલ પૂછવો

છે. ટમે પોટે સોમવારે રાટે ૧૦-૨૦ થી ૧૦-૫૦ લગન પારટીમાંથી કાંઠ ઉપડી ગયા હુટા ? ”

આ સવાલથી કનકને આશ્ચર્ય થયું અને તે દેખાઈ આવ્યા વિના ન રહ્યું. “ કેમ ? ” તે બોલ્યો.

“ જી, ગુસ્સે થવા કારન નથી. ” પોલીસ અમલદારે મિત્રતાભાવે કહ્યું: “ ટમે મને નહિ કહો. ટો પ્રોસિક્યુટિંગ એટરનીને કહેવું જ પરસે. ટમે મને કેલસો ને મને સંટોસ થસે ટો હું એ સવાલ પૂછવા નહિ દઉં. ”

“ પણ એ પૂછવાથી શો ફાયદો થવાનો છે ? ”

“ કારનકે આય કિસ્સા સાથે સંબંધ ઢરાવટા હરેક આસામીની હિલચાત—” મિ. ભૂતકઢાએ આગળ કહેવા માંડ્યું: “ અને ટમુને મરનારે ટેલીફોન કરેલો. તેથી ટમારો આમાં સમાસ થઈ જાય છે. અમારે આય લકિકટ જનવી જ પરસે. ટે રાટે ટમે ક્યાંદિ બીજે નહિ ટો જરૂર એ ખૂનવાલા ઓડામાં જ હોવા જોઈએ. ”

“ ખરેખર ? ”

“ નહિ ટો બીજે કાંઠ હુટા ટે સાબીટ કરો. ”

કનક પોતાને માથે હાથ મૂકી વાળમાં આંગળીઓ પરોવીને વિચાર કરતો ટેબલ પર ટીકી ટીકીને જોવા લાગ્યો. તેના ગાલ રાતાચોળ થઈ ગયા.

“ જૂઓ મિ. ભૂતકઢા, ” તેણે એક દિલ્લોખન હોસ્તને વિનંતિ કરતો હોય તેમ કહ્યું: “ હું કહું તો તે વાત તમે ગમે તેમ કરી છૂપી રખાવશો ખરા કે ?—તમને સંતોષ થાય તો ? ”

“ એક ભલા આદમીના કોલ ઉપર. ” ભૂતકઢા બોલ્યા.

કનકના ગાલની લાલી કિરમજી થવા માંડી.

“ એક ઓરતનું નામ સંડોવાયેલું છે—એક આગરદાર ઓરત. ”

“ ભલે. પ્રોસિક્યુટિંગ એટરની માફે કહેલું માનસે. ”

“ ગમે તે સંજોગોમાં ? ”

“ હા. માનસે—જર માનસે. ”

કનકે હવે કહ્યા વિના ચાલે તેમ નહોતું.

“ એમાં એવકુશીમરી છે. જો સાવચેત ન રહેવાય તો તેમાંથી કશું પરિણામ નિષ્કળે તેમ છે. આ ઓરત મારી સંબંધી છે. તે હોંશિયાર, સુંદર છે. મને તે ઘણી જ ગમે છે. કંઈ અજબ રીતે તેનો ઘણી મારી અદેખાઈ કરે છે. ચાક્રસ બનાવતે ધ્યાનમાં રાખી તે તેના ઉપર નકામો વહેમ લાવે છે. આ બાઈની એક બીજી સ્ત્રીદોસ્ત—જે મારી પણ ઓળખાણવાળી છે તેણે મને ફોન કરી લગભગ ૧૦-૨૦ મિનિટ બોલાવેલા હતા. તે મને ચેતાવવા માગતી હતી કે મારે અને પેલી ઓરતે હમણાં થોડા વખત માટે હળવા મળવાનું બંધ રાખવું અને મને એ બીજે કોઈ વખતે મળી શકે તેમ હતી નહિ. હું ત્યાં હતો, અને ત્રીજા મજાને તથા આ જગ્યાને ઘણું છેદું હતું. ”

બગાસું ખાતાં ભૂતકદા બોલ્યો: “ વા—આ—આ—ર. ”

“ કેમ ? ” કનક બોલ્યો: “ તમને તેથી સંતોષ ન થયો ? તમે આમાં શંકા ઉઠાવવા હિંમત કરો છો ? ”

“ નહિ રે સાહેબ. ” ભૂતકદા બોલ્યો: “ અત્રગટ હું એ મંજુર રાખું છું. મને જરાયી શક નથી. હું ટો ફકટ વિચારેલો હું—એક જ સરખા પરસંગો વિષે. ”

કનક તેને સવાલો પૂછવાનું શરૂ કર્યું.

“ મને નથી સમજાતું કે વેલચંદ સામેનો તમારો કેસ આટલો મજબૂત છે છતાં તમે મારી પાસે શામાટે આવ્યા છો ? નકામો વખત શામાટે ગાળો છો ? ”

“ પત મારો કેસ મજબૂત નહી. અતરવેર લાલટ આમ છે—કાં ટો વેલચંડ ખૂની છે અગર કાલો ખૂરખો પેહરેલી બાઈ ખૂની છે. ”

કનક હસ્યો ને બોલ્યો: “ તમે એ ઓરતની હકિકતને વળગી રહ્યા છો શા માટે ? એ બાઇને કોઇએ ગુંગળાવી મારી નાખી હતી. મરદના બળ વિના, ચીસ પાડ્યા વિના એ ઠી રીતે ખૂન થઈ શકે ? ”

“ કોઈબી કસરટબાજ ઓરટથી ટે બની શકે-સહેલાઈથી. ”

કનકને હિન્દુ જીમખાનામાં પૂર્ણિમાની સર્વિસથી પોતાનાં કાંડાં ખડી ગયાં હોય તેવું લાગ્યું હતું તે યાદ આવ્યું. તેણે તે ખ્યાલ મગજમાંથી બહાર કાઢી નાખવા પ્રયત્ન કર્યો કે એ કાંડાં ખેડવવા કેટલું બળ જોઈએ તે તેના મનમાં આવ્યું.

“ આજે જ સવારના મેં મી. વેલચંદને કીધું, ” ભૂતકદા બોલ્યો: “ કે આય ટમારા અને પેલી ઓરટના વચ્ચે ચરસાચરસીની વાટ છે. મને નીલકંઠ મહેટા મને કે હું તેનો નિકાલ લાવસ. મી. કેસાઈ, ટેણી કોન છે ? કંઈ મને મડડ કરી સકસો ? ”

કનકે પટાનો દાવ બેલ્યો. “ મને લાગે છે કે આ બાબતમાં તમે જગતમાં બધાંની મદદ માગી રહ્યા પછી મને પૂછો તો હીક. ”

“ બહુ ડિલગીરીની વાટ છે. ” ભૂતકદા બોલ્યો: “ આય કિરસામાં ધન્નાં જ બેડી પાટ્ટોરો સંડોવાયાં છે. કોઈ બી જખમાઈ જવાનું. ”

આ શબ્દોમાં કનકના હૃદયમાં ફિકર કે બચની લાગણી ઉત્પન્ન કરવા પૂરતી ધમકી હતી. તેણે પોતાનો હેતુ સાધવા અટકળો કરવા માંડી.

“ વેલચંદ શું કહે છે ? તમને તેના તરફથી સંતોષ નહિ મળ્યો હોય, નહિતર તમે મારી પાસે ન આવો. ”

“ વેલચંડ બી એક વિચિટર ભેજું છે. ટેવન ટો વલી બિલકુલ વિચિટર મટ ઉપર આવેલા છે કે પોલીસનું અપમાન કરવાથી પોલીસ ચૂપ થઈ જાય છે. જારે જારે હું એવનની પાસ જાઉં છ તારે તારે એવન માંડે અપમાન કરે ચ. ” ભૂતકદાએ આનંદથી જવાબ આપ્યો.

“ પણ તેનું કાર્ડ પ્રતિમાની બાથરૂમમાંથી મળ્યું તે વિષે એ શું કહે છે ? ”

“ એ કાર્ડ બનાવટી કહેય. ”

“ અને ઘાટણની ઓળખાણ ? ”

“ હડહડતું જૂઠાણું. ”

કનકે કહ્યું: “ છતાં મને સમજતું નથી, કે તમે મારી મુલાકાત શામાટે લીધી છે ? ”

ભૂતકદા ઉપર ધૂપા અગર ખટપટી હેતુનો આરોપ મૂકાય તે તેનાથી સહન થઈ શક્યું નહિ. તે આશ્ચર્યચકિત દેખાયો.

“ એવન મારી સાઠે ડિલ ખોલી વાટ કરે અગર ટો કોઈ ચખરાક વકીલને રાખી લે એવી ટેવનને ભલામન કરો જી ! આય બીંડીબજારની બાસામાં કે હું સરકારી મેમાન નહિ થવું હોય ટો — ”

કનકની આંખમાં તીવ્રતા ભરાઈ. પોલાદ જેવા અવાજે તે બોલ્યો: “ તમને એવી તો આશા નહોતી ને કે એક ત્રીમ જ પક્ષને અળગો રાખવા માટે હું વેલચંદને વધારે સંડોવવામાં તમને મદદરૂપ થઈશ ? ”

ભૂતકદા ચેતી ગયો હતો. “ ટમુને એવું ડિમેય ? ”

“ તમને એમ લાગે ચ ? ”

“ બિદકુત્ર નહિ. ”

કનક હસી પડ્યો ને બોલ્યો: “ ગમે તેમ હોય પણ હું વેલચંદને કંઈ કહું તેમ નથી. તે હંમેશાં પોતાની મરજી મુજબ વર્તે છે. ”

ભૂતકદાએ હાઠ મરડ્યો.

“ બલે. તે મામલો પોતાના જ હાથે બગાડી રહ્યો છે. ”

ભૂતકદા તાડુક્યો: “ અને હું વઢારામાં કેહું ચ કે મિસ પૂરનીમા બી એમજ કહે ચ ! એવન કાન છે ટે કહેવાની ના પાડીને એ પોતાને માથે બય ખેંચી લેય છે. ”

“ ક્ષી રીતે ? ” કનક બોલ્યો.

“ કારન કે ” ભૂતકદાએ જવાબ આપ્યો: “ હું સેવટે સોધી ઠવાનો ટો ખરો જ, ટેમાં ટો સક જ નથી. ”

કનકને ફરી હસવું આવ્યું. “ હાજી પેલી અગોચર બૈરી ? ”

“ એવી અગોચર નથી—સાહેબ. ” ભૂતકદા બોલ્યો: “ સોમવારે ૧ ટેની કાલામાઠાની માનવી હુટી. પરટિમાની પછાડી ટે હોટેલમાં ૧ખત થઈ. તેને ઉપલે મજલે બીજીવારે તે દેખાઈ હુટી. તે કંઈ પારા કામ માટે તાંહ નહિ આવી હોસે. નહિ તો ટે આગત સા માટે આવે ? વલી પેલો રમાલ—”

“ કયો રમાલ ? ”

“ મરનારની ટરંકમાં બીજી ચીજો ઉપર ચોળાયેલો પડેલો હુટો. તે ટરંક જેણે ઉથલપાથલ કરી તેણે એમને એમ નાખી ડીઢેલો. તેના એક ખુના ઉપર નામ બી હુટું. ”

“ કોનું નામ ? ”

પોતાની આંખ પેન ઉપર રાખી જવાબ માટે વિચાર કર્યા પછી ભૂતકદા બોલ્યો: “ હું ડિલગીર છેઉં મી. ડેસાઈ, કે હું ટમુને તે કોઈ કારનસર કહી નથી સકતો, જી—હાલ તરટ તો નહિ જ. પન તમુને તે નામ સિવાય રમાલ બટાવી દેઉં. ”

પોતાની છાતી પાસેના ખિસ્સામાંથી તેણે તેલીયા કાગળમાં ટેલું એક પાકીટ કાઢ્યું. રેશમનો કકડો બોલી તેણે ત્રીણી ફીતવાળો એક બારીક રમાલ કનક સામે ધર્યો અને અંગુઠાવતી નામમુદ્રા ટેકી દીધી.

નજરમાં અર્થ ભરી તેણે પૂછ્યું: “ ઓળખી સકો ચ ? ”

કનકે આગળ નમી તે રમાલનો એક છેડો ઝાલ્યો. એક આછી તૌરબ તેના નાકમાં આવી. તેના મનમાં પોતાનો અંગોડો સમે

કરતી એક બાઈ સામે ખડી થઈ. કાંડા ઉપરના મોતીથી ભરેલા બટવાનાં મોતીપર પ્રકાશછાયા પડતી હતી. સભાખંડમાં તેના પ્રવેશ સાથે તેને અપરિચિત અને ભાગ્યે જ ગોચર સૌરભ પણ પ્રવેશ પામી ચૂકી હતી. આ રમાલમાં પણ પૂર્ણિમા ન હોય ત્યારે કદિ ક્યાંયે નહિ જણાતી એવી સૌરભ ભરી હતી.

તે પાછો પડ્યો અને રમાલ ઉપર વિચાર કરવો પડશે એવું બતાવવા હાથ હલાવ્યો.

“ અલબત્ત, ” તે બોલ્યો: “ આની મને કંઈ ખબર નથી. ”

ભૂતકલાએ રમાલને સંકેલી રેશમમાં વીંટ્યો. પછી તે બોલ્યો: “ તમે ભૂલો ચ. ” તેણે રમાલ ખિસ્સામાં મૂક્યો. “ જે એરટને તમે અગોચર કહો ચ તેના સામે બી મજબૂત કેસ છે. તે ઉપરાંત બીજી બાજુએ મી. વેલચંડ સાંમે બી કેસ છે તે હું વિસરી જઈ નથી. જુઓ, હું તેના ઉપર પરકાસ પાડું ચ. ”

આટલું કહી ભૂતકલા ખુલાસો આપવા લાગ્યો:

“ તેનું બાથરૂમમાંથી મલો આવેલું ટારડ, ઘાટને આંપેલી એલખાન, સવાલ પૂછતાં ટેનીની ચૂપકીદી; પરદિમાએ મરન અગાઉ તેને કાઢેલો ટેલીફોન અને ખૂન થયું તેવારે તેણીની પાર્ટીમાંની ગેરહાજરી. ”

“ આ ગેરહાજરી બાબતમાં એ શું કહે છે ? ” કનકે તરત સૂચક સવાલ કર્યો.

ભૂતકલા કનકને ઉશ્કેરતો હોય તેમ હસ્યો ને બોલ્યો: “ એ ટો હું બી કેહી રહ્યો છું, મારા સાહેબ. તેનો ખુલાસો તમારા ખુલાસાને હરફે હરફ, લફઝે લફઝ મલટો આવે ચ. ”

વિલાસરાયને જંગલે

૫૬૧ રતનશી ઠાકરશાને સહુ મુંબઈમાં રતુભા કહેતા. સુશીલાઠાકીને તેણે ધીમે રહીને કહ્યું: “કાકી, આ ખેરાજ મેહરાહલીની સાથે વાત કરે છે તે કોણ છે?”

“રતુભા, તમને ખબર નથી?” કાકીએ પૂછ્યું: “એ મારી મહેમાન પૂર્ણિમા. તમને એ મળી નથી?”

“હું જો એને મળ્યો હોઉં તો આમ ભૂતી જાઉં!” રતુભાએ પોતાની મોટી મૂંઝે આમળતાં કહ્યું: “કાકી, એ છોકરીને તમે ક્યાંથી લઈ આવ્યાં? ગ્રીષ્મના વહેતા સમીરમાં લાંબી દાંડીપર નીચું નમતું જાણે ગુલાબ! પવનપાવડીપર ચડી ઉભેલી વિજયશ્રી!”

વિલાસરાયને ત્યાં આજે ધામધૂમ હતી. રામસિંહને ત્યાં કુમાર અવતર્યો હતો, તેનો આનંદોત્સવ અહીં ઉજવાતો હતો. અને પૂર્ણિમા મુંબઈની સૃષ્ટિના આકાશમાં પૂર્ણકળાથી ખીલી આજે વિરાજ રહી હતી. તેણે અગ્નિજ્વાળાના રંગની સોનેરી ડોર-છેડાવાળી સાડી પહેરી હતી. પ્રસિદ્ધ પુરૂષો અને સુંદર શણગારેલી સ્ત્રીઓ નક્ષત્રમંડળ વચ્ચે એ પૂર્ણચન્દ્ર શી શોભતી હતી.

ખીજાં અનેક મોટાં સંસ્થાનોના વફીલ મંડળો મુંબઈમાં હતાં, પણ વિલાસરાયનાં સંમેલનો કંઈ અપૂર્વ હતાં. સુશીલાકાકી ફક્ત હિન્દી રાજસ્થાનોના વફીલ મંડળમાં જ જાણીતાં ન હોતાં. એ પતિપત્ની પોતાની સંસ્કારિતાથી સરકારી અમલદાર વર્ગ, મુંબઈના ધનપતિઓ, કોરપોરેશન તથા ધારાસભાના સભ્યો સાથે વર્તમાન-પત્રકારો, વાડમયવિધાતાઓ, કલાસર્જકોને પણ આકર્ષતાં હતાં. એનાં સંમેલનોનું વિધાન એટલે સ્વર્ગની પ્રભાનું સૌમ્યસર્જન.

આમાં પૂર્ણિમા વૈજયન્તિની પુષ્પ ગુચ્છ સમાન શોભી રહી. સ્ત્રીઓ તેની અદેખાઈ કરવા માંડી; પુરૂષો તેનો પરિચય શોધવા માંડ્યા. આ પ્રશંસાથી તેના રૂપ-ગર્વમાં વધારો ન થયો, પણ તેના સૌન્દર્યપુંજમાં એથી અનેરી સૌરભવાળાં પુષ્પો ઉમેરાયાં.

અને એનું સૌન્દર્ય એકલું જ શિરોમણી થઈ વિરાજી રહ્યું નહોતું. એની વાતચીતથી અનુભવસિદ્ધ સાહિત્યસૃષ્ટાઓ, રાજતંત્ર-નાવિકો અને ખીજાઓનાં નેત્રોમાં આશ્ચર્યના ચમકારાઓ થઈ રહ્યા હતા. સહુ કહેવા લાગ્યાં: “ જોટલો દેહ સુંદર છે તેટલી જ પ્રતિભા તેજસ્વિની છે. ”

રતુભાએ માવાનું ગુલાબજાંબુ મોંમાં મૂકતાં કહ્યું: “ દર દશેક વર્ષને આંતરે મુંબઈમાં આવી ગુલગકાવલી દર્શન દે છે ! આ તમારી મહેમાન જોટલી સુંદર છે એટલી જ જરૂર ચતુર લાગે છે. ”

આ સંમેલનગૃહ ખંગલાના પાછળના ભાગમાં હતું. મધરાતના વખતે પૂર્ણિમા તેની પાછળ ભમતી કેટલીક કન્યકાઓ અને યુવાનોને છોડીને હસતી હસતી ઉપલે માળે ચડી, મોટા બેઠકખંડમાં ગઈ. ત્યાં જરા વિરામ લઈ, તેને ડાબી બાજુ પર મૂકી, હાલની તે બાજુના બારણા પાસે થાંભી, એનો આગળિયો ફેરવતાં પહેલાં તેણે ખૂબ વિચાર કર્યો. જાણે કેમ, તે કાંઈ અત્યંત ભારે કામ કરવાની તૈયારી કરતી હોય !

પછી તરત જ આરણું ઉઘાડી વિલાસરાય સામાન્ય ઑફિસ તરીકે વાપરતા હતા તે નાનકડા ખંડમાં તે દાખલ થઈ સંપૂર્ણ પોષાકમાં સજ્જ થયેલો હરખચંદ ઉભો થઈ આગળ આવ્યો. પૂર્ણિમાએ ખારની ચાવી દીધી અને ત્યાં જ થોડી ક્ષણ બોલ્યા વિના ઉભી રહી.

“ આ હા— ” હરખચંદથી બોલી જવાયું.

એ ઓરડાની મધ્યમાં એક ગોળ ટેબલ હતું. તેની બીજી બાજુ પર એ હતો. પૂર્ણિમા સહેજ ફિક્કી દેખાતી હતી. પણ તે આગળ આવી. હવે ટેબલ જ ફક્ત બંનેની વચ્ચે રહ્યું હતું. આ વખતે તેના હોઠ ઉપર ઉદ્દીપક, સત્કારક સ્મિત ફરકી રહ્યું હતું. હરખચંદ વિલાડીની ચપળતાથી તેના પ્રતિ જોઈ રહ્યો હતો.

“ તમે ઠીક આવ્યા; ઉપકાર થયો. ” તે બોલી: “ તમને અંદર આવવામાં હરકત તો નહોતી પડી ને ? ”

તેના ગળાની ઢીલો ચામડી નીચેનો તેનો નળગોટાઉ પર નીચે થતો હતો અને તે જાણે કાંઈ વાગોળવા યત્ન કરતો હોય તેમ જણાતું હતું. તેનો અવાજ આવેશથી બોખરો થવા પામ્યો હતો. પૂર્ણિમા એમવા માટે આંખુઆંખુ જોવા લાગી.

“ માફ કરજો. ” તેણે વિવેક બતાવ્યો અને પોતાને લાંબે હાથે એક ખુરશી ઉંચકી તે ઉભી હતી ત્યાં મૂકી.

તે બેઠી, હરખચંદ પણ બેઠો. ટેબલનો થોડોક ઘેરાવ જ બંનેના સ્થાન વચ્ચે અંતર પાડી રહ્યો હતો. ખબ્બા સુધીના સાવ ખુલ્લા પોતાના હાથ પૂર્ણિમાએ ટેબલ ઉપર ટેકવ્યા અને ખુરશી પર શિથિલતાથી બેસી તેના પ્રત્યે જોઈ ફરી હાસ્ય કર્યું.

એક ક્ષણ તેની નજર પરવશ બની; પછી પૂર્ણિમાના ખુલ્લા હાથ ઉપર ઠરી.

આ જોઈને તે સત્વર બોલી ઉઠી: “ મારે તમને એક કામ સોંપવું છે, હરખચંદ. ”

જાણે તેને ખબર જ હોય કે એ કામ શું છે, તેમ તે મોં ફાડી જોઈ રહ્યો ને દાંત કાઢવા લાગ્યો.

“ હારતો. ” તે બબકથો: “ નીકર વળી તમે મને અહીં નોતરું નહિ છતાં શાનાં બોલાવો ? ”

પૂર્ણિમાનાં નેત્રો ઢાળેલાં પોપચાંમાંથી ક્ષણભર તેને નિહાળી રહ્યાં.

“ ગરાબર. ” તેણે મીઠાશથી કહ્યું: “ અહીં આવવામાં તમે મોટી મહેરબાની કરી છે. ”

સમાજની શિરોમણિતાથી તે હજી ઉદ્વિગ્ન હતી. તેનું વક્ષઃસ્થળ ઉપમનું-દયાતું હતું. તેની આસપાસ કંઈક-નજરની અતિ સાવધાન ચપળતા અથવા મટમટતી પાંપણ તેને લાગેલો પરિશ્રમ સૂચવતું હતું. એ કાંતો હિંમતથી છૂપાવી રાખેલાં ભય અને ઘુણા, એ સ્ત્રીત્વની સહજ ચંચળવૃત્તિ હોય. ગમે તે હોય, પણ હરખચંદનું લોહી તો એથી ધગકારામંધ ફરવા લાગ્યું.

પૂર્ણિમાએ પોતાને જમણે હાથે લમણાપરની લટને સમી કરી, અને માથે ઓઢેલી સાડીની નીચે પોતાની આંગળીઓ પરોવી. આ ચેષ્ટાથી હરખચંદને તેના જાનરમાન સ્વરૂપનું ઉલટું વધારે જ્ઞાન થયું. એ પછી કનકે અનુભવેલી આછી, અપૂર્વ સુમંધ એક જલ-તરંગ પેઠે તેની નાસિકાએ પહોંચી. તેની નજર ફરી તેના ઉઘાડા હાથ ઉપર, પછી તેના આરસ જેવા ગળા અને ગરદન ઉપર ફરી.

હરખચંદના દાંતથી અળગા પડી નીચે લટકતા જડા નીચત્રા હોઠ પર એકાએક લાળની ચીકાશ જમી.

“ તમારે શું કામ છે ? ” બાટલીમાંથી બુચ એકદમ ખેંચાતાં ઉઠે તેમ આ પ્રશ્ન તેના મુખમાંથી ઉડ્યો.

એ પોતાની ખુરશીમાં વધારે સરખી રીતે ગોઠવાઈ બેઠી—જાણે કેમ સરળ પરિચય બતાવતી ન હોય.

“ તમે મને ગઈકાલે સવારે કહ્યું હતું, ” પૂર્ણિમાએ યાદ આપ્યું, “ કે રાવણપુરને જ્યારે જ્યારે બની શકશે ત્યારે ત્યારે હું મદદ કરીશ.”

“ જ્યારે જ્યારે ” તેણે સુધારે કયો: “ તમે મને તક બતાવશો ત્યારે.”

“ હા, હું તક બતાવી શકું છું.”

તેણે હથેળી ઉપર રહે તેવી રીતે પોતાનો હાથ ટેબલ પર ફેરવ્યો; પછી તેની આંખોમાં જોયું; પછી પોતાના હાથ સામે જોયું. પૂર્ણિમાની નજરમાં સૂચિત નિમંત્રણની છાયા હતી.

હરખચંદના હાથ તેના પગ ઉપર ચડાવેલા પગ પર બીડેલા હતા. તે ધૂટા થઈ પાછા આંચકો આવ્યો હોય તેમ બીડાયા.

“ જો તમારી કાંઈ પણ સેવા કરવાની હોય તો મારો બોલ કાલ જોવો છે.” તે બોલ્યો.

પૂર્ણિમાએ સંતોષનો શ્વાસ ખેંચ્યો.

હરખચંદની જવાબામુખી જેવી નજર નીચે તેનાં નેત્રો ઝાંખ પામ્યાં. “ એ મારી જ સેવા છે.” તેણે કબૂલ્યું: “ પણ એ બહુ મોટી વાત છે—બહુ મુશ્કેલ કામ છે. કહું ? ”

“ તેનું કંઈ નહિ.” તે લાળ ગળતો બોલ્યો: “ બની શકે તેવું તો છે ને ? ”

“ પ્રભુ જાણે.” તે બોલી.

તેના ધીમા પ્રત્યુત્તરમાં પ્રશ્ન હતો.

પુરશીની રેખાને અનુસરતી તેની દેહલતાનો પરિચય આપતી શિથિલતા; તેની સામે પ્રસરેલો તેનો ખુલ્લો હાથ, તેના મુખના ખુણાનો નીચો વળેલો વળાંક, તેની આંખ સાથે મળતી આંખોમાં ભરેલી ભીરૂ પૂછપરછ—પૂર્ણિમાની સારીય સન્નિધિ તેને નિમંત્રી રહી હતી.

હરખચંદનો હાથ ટેબલ સુધી ઉપડ્યો, અટક્યો, અને તેના પગ ઉપર પાછો પડ્યો. આ નહિ મનાય એવો લાભ, પૂર્ણિમાની મહેરમાની—એ સ્વપ્ન તો નહોતું ને ?

તેની લાંબી ડોકમાંથી તેનું માથું આગળ નમ્યું. ખોખરે અવાજે તે બોલ્યો: “ મને કહો. ”

“ વેલચંદભાઈ પાસે—” તેણે સહેજ ધીમા, સહેજ સાણોસરા અવાજે કહ્યું: “ એક કાગળ છે એ મારે જોઈએ...કાગળ એની તિજોરીમાં છે...એના ઉપર મારો હક્ક છે છતાં તે મને જોવા દેતા નથી. એ રાવણપુર માટે છે; રાવણપુરની આખી જનતા માટે છે. ”

તે અટકી. એ જડ જેવો બેઠો હતો. એનો એક હાથ લાંબાયેલો હતો. એની આંખો વાસનાથી પૂર્ણ થઈ હતી.

“ આ કાગળ જો ક્યાંય પણ હોય તો ” તેણે વાક્ય પુરું કર્યું: “ તરીની ફાઈલિના કવરમાં હશે. એમાંના બધા કાગળો—આ કાગળ પણ સંકેતભાષામાં છે. તમે તે ઉકેલવાનું કરશો તોપણ નહિ ફાવી શકો. મારે જોઈતો કાગળ સફેદ કવરમાં છે અને તેના ઉપર પાકી સીસપેને “ હૂં-કાં ” એમ લખ્યું છે. આ આખું પાકીટ તિજોરીની ઉપલી ઓળમાં ડાબી તરફથી બીજા ખાનામાં છે. ઉપર લાખની મહોર છે. એના ઉપર મારો હક્ક છે. ખરેખર એ માફ છે; એ મેળવવા ઉપર માફ ભાવિ અવલંબી રહ્યું છે. એ મને લાવી આપશો ? ”

તેણે પોતાની જીભ પોતાના લટકતા હોઠને અડકાડી. તેનો હાથ ટેબલ સુધી ઉપડ્યો. તેની વાંકી વળેલી આંગળીઓએ ટેબલની કોર

પકડી. પૂર્ણિમાએ ફરી પોતાની નજર એની આંખો પરથી પોતાના ખુલ્લા હાથ પર અને ત્યાંથી એની આંખો પર ઠેરવી.

હરખચંદે પૂર્ણિમાના હાથ ઉપર પોતાનો સ્વેદભીનો, કંપતો હાથ મૂક્યો, ત્યાં તો ગળામાંથી ખોંખારો નીકળી ગયો. તેનો લાંબો, ચોખ્ખીઆ ચહેરો મડદા જેવો ધોળો થઈ ગયો. તેનાં ખાપ જેવાં જડખાં અંદર ચૂસાઈ જતાં લાગ્યાં.

ફડફડતી ધારણે પૂર્ણિમાએ તેને પૂછ્યું: “ તમે મને એ લાવી આપશો ? ”

તેની આંગળીઓ પૂર્ણિમાના હાથ ઉપર કઠોરતાથી ભીડાઈ; અને કોમળપણ પુરૂષની આંખમાં કદિ નહિ દીઠેલો ચમકારો તેની આંખમાં દેખાયો. પૂર્ણિમાના લલાટ ઉપર મનોવેગ કરતાં પણ વેગવાન ગુસ્સાની કરચલી ઝખઝીને ઉડી ગઈ.

“ તમારે હાટુ લાવી આપું ! ” તે બોલ્યો.

તેનું ગળું એટલું રૂંધાઈ ગયું હતું કે તેનું બોલવું ભાગ્યે જ સાંભળી શકાતું હતું. “ તમને તેનો આવડો બધો ખપ હોય તો હું તે લાવી આપીશ. એમાં તમારા જીવને કળ વળતી— ”

“ ક્યારે ? ” પૂર્ણિમાએ પૂછ્યું અને ધીમેથી, દૃઢતાથી પોતાનો હાથ ખેંચી લીધો.

“ તમારે જોઈ એ ક્યારે ? ”

“ કાલે—આજે બંને તો આજે. પણ અત્યારે મધરાત વીતી ગઈ છે: આ તો ગુરુવારનું સવાર થયું. ”

તે વિચાર કરવા લાગ્યો: કતેહ મેળવવાનો લાગ શોધવા લાગ્યો. તેણે ટેબલ પર પડેલા પોતાના ખાલી હાથ સામે દૃષ્ટિ કરી જોયું.

“ આજ નહિ તો કાલ જરૂર— ” હરખચંદે હાંફતાં હાંફતાં

વચન આપ્યું: “ મારે લાગ સાધવો પડશે; તાળો મેળવવો પડશે. એણે મને કળનો તાળો કદિ પણ બતાવ્યો નથી. ”

“ પણ તે તમારાથી લાવી શકાશે ? ! ” તેણે તેને ઉત્તેજ્યે ને એક નિશ્વાસ મૂક્યો. તે થાકી ગયેલી દેખાતી હતી: “ એમાં તો કાંઈ સદેહ નથી ને ? ”

“ તમને મારો કોત્ર છે: આપના બોલ હોતો પાળીશ. તમે મને આગળ વધારો ત્યાં હું કેમ ન જીતું. એનું ઈનામ તમારી દયા. ” હરખચંદના વાક્યમાં બડાઈ ભરેલી દેખાઈ.

તેણે પોતાનો હાથ વંખાવી પૂર્ણિમાનો હાથ પકડ્યો. ખુરશી પરથી ઉઠી તેણે પોતાના હાથ ટેબલ પર ટેકવ્યા. આગળ અદેશતાં તેનું મુખ પૂર્ણિમાના મુખની અત્યંત પાસે આવ્યું.

“ હ હ ” તે તીવ્રતાથી બોલી ઉઠી અને જલ્દીથી કાંટું ફેરવી તેણે પોતાનો હાથ તેના હાથમાંથી છૂટા કર્યો. પછી તે પાછી હતી. “ તમે જરા ઉતાવળા થતા નથી ? ” તે હસી. એના હાસ્યમાં હળવી મસ્કરી ભરી હતી, એથી તિરસ્કારની ધાર જરા ખુટી થઈ ગઈ.

“ આટલી નાની સેવાની આવડી મોટી આશા ? ”

“ પણ—તમે માણસને ગાંડોતૂર કરી મૂકો છો. ” તેણે કાણુ ખોઈ કહ્યું: “ તમે—તમે— ”

એ સાંભળી પૂર્ણિમા હસતી હસતી ઉભી થઈ.

હરખચંદ ચમકીને પાછળ હઠ્યો અને અકુત્ત ઉભો રહ્યો.

“ ખમો. ” તેણે આજ્ઞા કરી અને પુનઃ હસી. તેના હોઠ અકડાઈ ગયા હતા. “ પહેલાં એ મહોરખંધ કવર લાવો ! અને યાદ રાખજો કે આકીના કાગળોમાં જરાપણ ફેરફાર ન થાય, એટલે વેલચંદભાઈ તિજેરી ઉઘાડે તો ખાસ આ પાકીટ ન તપાસે ત્યાં-મુધી તેને કશો વહેમ ન આવે, એવી રીતે. સમજ્યા, હરખચંદ ? ”

“ હા, પણ તમે ધારો છો તે કાગળ કવરમાં ન હોય તો ? ”
તેનો ચહેરો જાણે અદસુરતીથી ફુલી ગયો હોય તેવો દેખાવા લાગ્યો.
પૂર્ણિમાએ ઉઝડો આવે એવી મનોમાન્યતા તેમાં નિહાળી.

“ શરમ છે. ” બોલી તે બારણા તરફ જવા લાગી. જતાં જતાં
પોતાના ખબ્બા ઉપર મોં ફેરવી તેના તરફ સ્મીત કર્યું : “ નિષ્ફળ
જવાની બહીકે આગળથી જ અધું નક્કી કરી લેવું છે ? ”

એ પોતે પણ સહેજ ફિક્કી પડી ગઈ હતી. તેના કપોલ પર
જવર ચડી આવ્યો હોય તેમ અળબળતા અંગાર જેવા ડાઘ દેખાતા
હતા. તેણે ચાવી ઉઘાડી અને તેની સામે જોઈ ગંભીરતાથી બોલી :
“ તમે મને લાવી આપશો—ખરું તે—જરૂર ! ”

તે આગળ આવ્યો. તેનો ચહેરો ફરી ગયો હતો. પણ પૂર્ણિમાએ
અંતર ખરાખર માધું હતું. તે નજીક આવી પહોંચે તે પહેલાં તો એ
બારણું ઉઘાડી ચાલી ગઈ હતી.

દશ મિનિટ પછી તેજસ્વિની, હાસ્યથી નીતરતી એ નીચે ગઈ.
બારણામાં જ કનક સામે મળ્યો. તેના ચહેરા ઉપર વેલચંદની
ઑફિસના લીલા ગ્લોબવાળા દીવાના અજવાળામાં જે ફિક્કરની
કરચોળી અને શોષ તેણે જોયાં હતાં, તે હજી તેના નેત્રપટ પરથી
ખસ્યાં નહોતાં.

“ એમ ! ” બીજા અતિથિઓ પ્રત્યે જે ભાવ તેણે દર્શાવ્યો
હતો તે જ ભાવથી બોલી : “ તમે અહીં આવી પહોંચ્યા છો ? ”

કનક, તેઓના મિત્રના વખતનો ફેરફાર જોઈ લીધો હતો.
તેના હાસ્યમાં હસવું નહોતું. છતાં તેની પ્રખળ ઈચ્છાશક્તિ તેને હસાવી
રહી હતી, એ પણ તેણે યથોચિત જોયું હતું.

“ હા. ” તેણે તેને એક બાજુએ બોલાવી તેની આસપાસ બમર
પેઠે ટોળે વળતા યુવાનોથી અળગી પાડી. “ મારે આવવું નહોતું,

પણ સુશીલાકાકીને માફ લાગશે એમ ધારી આવ્યો. બાપી તો શામાટે ન આવું? ચાલો, એક ટેબલ પર બેસી કાંઈક સાંભળીએ.”

“કેમ નહિ?” તેણે ટેબલ શોધી કાઢ્યું.

“સ્તાળુવાળા વિષે શું ક્યું?”

“હા,” તેણે દૃઢ-શાંત સ્વરે કહ્યું: “આજે સવારે તમે કાગળિયાં મોકલ્યાં કે તરત જ, તેને પાંચ દિવસ ધારાપુરીમાં રાખશે.”

“અને ચોકલાંડ? એ જલ્દી કરશે?”

“હું હજી એને તો મળ્યો પણ નથી. કાલે મળવાનો ટાઈમ ફક્ત નક્કી કરી શક્યો છું. એ ખુલ્લું કામવાળો માણસ છે. ગમે તેમ પણ મને નથી લાગતું કે સોમવાર પહેલાં એ કાંઈ પણ કરે. રાજકોટથી રિપોર્ટ આવે અને તેના હાથ મજબૂત ન થાય ત્યાં સુધી એ કંઈ નહિ કરે. તેમાં તેનો વાંક નથી.”

“પેલી મસાલ” તેણે પોતાનું મુખ કનકના કાન પાસે ઢાળી આસ્તેથી કહ્યું: “આજે પેલો અરીસો—કાંઈ આવે તો તે જોઈ લેવા માટે—તમને તો તેમાં લાંબા કાળનો અનુભવ લાગ્યો હશે, ખરું?”

“તે પેલા માણસનું કામ હતું.” તે બોલ્યો. તેના અવાજમાં નિઃસંદેહ શ્રદ્ધા ભરી હતી, એ તો જોતાંની સાથે જ પારખી કાઢ્યું હતું. તેણે અંતિમ નિર્ણય જણાવતાં કહ્યું:

“કાં તો તમે જગતમાં સહુથી એપરવા શ્રદ્ધાવાન માણસ છો; અથવા મનુષ્યસ્વભાવના અત્યંત ઉદારવૃત્ત ચિકિત્સક છો.”

પૂર્ણિમાના મોહક સ્મિતમાં ઉખાળાંઓ ભર્યા હતાં.

પ્રકરણ ૧૬ મું

આપણે ભૂટકાર્મ ગયા

રૂ ર થિયોડોર ઓક્રાંડ મુંબઈ સરકારના પોલિટિકલ સેક્રેટરી હતા. તે વખતે અધાં રાજસ્થાનો દિલ્લી નીચે મૂકાયાં નહોતાં.

સેક્રેટરિયટમાં તેની ઓફિસના સુંદર અને ભવ્ય ઉપસ્કારવાળા ખંડમાં એ સવારની ટપાલ વાંચતો અને કોઈપણ રીતે તેને છોડીને નહિ જતા એક યુવાનને નિહાળતો બેઠો હતો. ઉવનશિયરમાં પોતાનાં ઢોર સંભાળતાં, શિકાર કરતાં, એ સનદી તોફરીની પરીક્ષામાં પાસ થયા હતા અને રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં પહેલાં રાજાઓના શિક્ષક, પછી સગીર રાજાઓના સંસ્થાનોના પ્રરાજ થઈ તેણે અનુભવ મેળવ્યો હતો.

“ના ” તે બોલ્યો. અને પોતાનો પહોળો રકાખી જેવો હાથ પોતાની સમક્ષ પડેલા કાગળના થોકડા ઉપર ઢાંક્યો: “ડેસાઈ, મને રાજકોટથી નિવેદન ન મળે ત્યાં સુધી હું કોઈ પણ નહિ કરું. તું એ જાણે છે.”

કનકે એક વધારે દલીલ કરી: “પણ તમને તો ખબર છે ને કે એ રિપોર્ટમાં શું આવવાનું છે. પછી આપણે શા માટે રાહ જોઈ વાર લગાડવી?”

સર ધિયોડોર પોતાની ફરતી ખુરશીમાં ગોળ ચક્કર ફરી, ખુરશીના લાથા ઉપર પોતાના હાથ મૂકી કનક સામે ખરા ખીજવાટથી જોઈ રહ્યા.

“જ્યારે આપણે આ જાતનું કામ કરવા નીકળીએ,” તેણે ખુલાસો કર્યો: “ત્યારે આપણે દરેક ચીજ સાખીત કરવી પડે. આપણો માણસ હૃદય બંધ પડવાથી મરી ગયો અને રિપોર્ટ ન આવ્યો તો? આપણને કોઈ સવાલ પૂછે તો આપણે હકિકતો બતાવવી જોઈએ. બધી ગામત ઉપર મહુ કોઈ હું કહું તે સાચું જ માની લે એવા સિદ્ધાંત પર આ ધમિરત ન રચાય.”

“અને આ નિવેદન સોમવારે જ મળશે? તેથી વહેંચું નહિ મળે?”

“કદાચ, રવિવારે સવારે; પણ મને આશા નથી. સોમવારે હું તને કહેવડાવીશ અને તું તૈયાર રહેજે. આજે ગુરુવાર છે, તારે વધારે વાટ જોવાની નથી.”

સર ધિયોડોરે એક મોટી કાળી સિગાર પોતાના જમકીટના ખિસ્સામાંથી કાઢી, કડાકા સાથે તેનો છોડા કરડ્યો અને ડાબી બ્રમર તરફ ઉલાળી મોંમાં મૂકી.

“પણ દેસાઈ, જોજો—” રૂવાબથી વિનતિ કરતા ઓકલાંડ સાહેબ બોલ્યા: “કંઈ પણ વગ વિનાનું કરી બેસતો નહિ. હમણું હમણું તને શું થયું છે તે મને સમજાતું નથી. આપણે તો બાજુ બરાબર જોઈએ; અને જીંદગીમાં પહેલી જ વાર હું તને ગભરાયેલો અને ફિકરમાં પડેલો દેખું છું. તું ભૂતની પેઠે મને વળગ્યો છે. જલ્દી

કરો, જલ્દી કરો—જાણે મારે મૂરખ બનવાનું હોય તેમ. તારા ચહેરા પર પણ ફિકર છે. ”

તેણે પોતાની ટપાલ તરફ હાથ લંબાવ્યો અને કનક ઉઠ્યો.

“ અત્યારે તમે મારા ડાકટર બની શકો તેમ છે; ” દેસાઈએ પોતાના ખીજવાટને ધૂપાવ્યા વિના કહ્યું: “ અને તમે આ હઠ લીધી તો ભલે લીધી. પણ આ ઠીલના પરિણામે કંઈ આડુંતેડું થઈ જશે તો મને કહેતા નહિ કે તેં ચેતવણી પણ નહોતી આપી.”

“ ચેતવ તારા—” ઓકલાંડ સાહેબ ધુરકયા: “ તું જઈશ હવે ? મારી ઉપર ભરંસો રાખ, સોમવાર—”

*

કનક સેક્રેટરિયેટમાંથી બહાર નીકળી એસ્પેનેડરોડ ઉપર આવ્યો, અને યુનિવર્સિટી બિલ્ડીંગ તરફ ચાલવા લાગ્યો. તેની જમણી બાજુએ વિશ્વવિદ્યાલયનું સુંદર ઉદ્યાન ગ્રીન્નમાં પણ લીલુંછમ શોભી રહ્યું હતું. ડાબી બાજુએ નવા વૈશાખના સવારમાં સ્વગામિત ગાડીઓ—ઓટો-મોબીલો તીવ્ર માફક સુસવાટ કરતી દોડી જતી હતી. બાગમાં લીલી દરો ઉપર આયાઓ બાગીકાને રમાડતી હતી. અત્યારે પણ બાંકડા ઉપર કેટલાંક માણસો નિરાંતે બેઠેલા હતાં. મુંબઈ વિજ્ઞાન, પ્રકાશ, રંગ, રાગ, સૌન્દર્ય, નવરાશ—પરપોટા જેવું રંગબેરંગી પ્રકાશમાન દેખાતું હતું.

“ મુંબઈ અરે મુંબઈ ” તેણે મનમાં જ વિચાર્યું: “ ઉપરથી લીસું, જવલંત, લાવણ્યવંતું અને ભીતરમાં જુગારનો જવર, તૃણાનો સન્નિપાત, આત્મત્વના અને માનઆપણનાં લીલાંઉ, ઉપરથી દેખાતા કુબેરના ભંડાર, છતાં અંદરમાં નર્કીગારનું દારિદ્ર્ય ! ”

તે આગળ ચાલ્યો, એટલામાંથી મેદાન તરફની ગલ્લીમાંથી એક ટેકસી વળી આવી ને તેને નજરમાં રાખી ધીમે ધીમે સરવા લાગી. તે છેક હોર્નબીરોડ, ચર્ચગેટસ્ટ્રોટ, વગેરે રસ્તાઓ મળે છે ત્યાં સુધી ચાલ્યો. અને સ્ટેશન તરફ જવાના વિચારથી ચર્ચગેટ તરફ

વળી રસ્તો ઓળંગી તાર ઑફિસનાં પગથીયાં પર ચડ્યો, અને અટક્યો. એ ટેક્સી તેની પાછળ વીશેક યાર્ડ ઉપર રોકાઈ ગઈ હતી. તેણે તેને જોઈ અને પછી ઝડપથી. ગાડી ચૂકી જવાય નહિ એ માટેની સાવધાની અને ઉતાવળથી તેણે પગ ઉપાડ્યા.

બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. રેલ્વેની ઑફિસ સુધી પહોંચી તે એકાએક પગથિયાં પરથી ઉતરી પેલી ટેક્સી વળાંક લે તે પહેલાં તેના રસ્તામાં ઉભા રહી તેને અચાનક અટકાવી.

ટેક્સીવાળાએ એકનો ઉપયોગ કર્યો કે તરત જ તે તેની જમણી બાજુ પર ગયો અને કંઈ પણ બોલ્યા વિના દરવાજો ખોલી નાખ્યો. અંદર હરખચંદ બેઠો હતો. તે આશ્ચર્યથી સડક થઈ ગયો.

“હું ધારતો જ હતો.” કનક ગુસ્સાથી બોલ્યો: “મારી પાછળ પડીને તમે લોકોએ શું ધાર્યું છે?”

“પાછળ પડીને, કનકભાઈ?” તે સાંભળેલું માનતાં ન હોય તેમ બોલ્યો: “એ ખ્યાલ ક્યાંથી આવ્યો? આ તો આપણે અકસ્માત ભૂટકાઈ ગયા.”

કનકને દરવાજો અડાડીને બંધ કર્યો, અને સ્ટેશને જઈ લોકલ પકડી.

*

તે લેમિંગ્ટન રોડ પર આવ્યો ત્યારે હરખચંદનો શેઠ ઑફિસમાં એકલો હતો. “ઓહો!” વેલચંદે કનક કંઈ ફરિયાદ કરે તે પહેલાં જ કહ્યું: “તારા ચહેરા ઉપર લખ્યું છે કે ઓફલાંડ સાહેબ ના પાડે છે.”

કનકનો ચહેરો રાતોચોળ થઈ ગયો હતો. તે મેજના ખૂણા પાસે બેસી ગયો. તે બોલ્યો: “સાચી વાત. પણ ખરી વાત બીજી જ છે.”

“તેં મારો બોલ પડતાં ઝીલ્યો.” વેલચંદ પોતાનો ગુસ્સો મુશ્કેલીથી દાખતો ત્યારે જે લીસે સ્વરે બોલતો તેવી રીતે બોલ્યો, “મારે પણ ઘણું ય કહેવાનું છે. આજે મને સુરતથી તાર મળ્યો છે કે પ્રતિમા રામસિંહની સહુથી વિશ્વાસુ કાર્યકર્ત્રી હતી.”

કનક વાતનો મુદ્દો સમજી ન શકવાથી ચક્તિ બન્યો. “હા. છી ?” તે બોલ્યો. તેના મોં પર અધિરાઈની છાયા દેખાઈ.

“જો એમ હોય—તે એમજ હોવું જોઈ એ; તાર કરનાર કદિ માટે પડ્યો નથી, એ સાચું છે. એટલે સગરામસિંહની સહુથી ધારે વિશ્વાસુ કાર્યકર્તા પૂર્ણિમાને કંઈ નહિ તો પ્રતિમાના મૃત્યુની ઇચ્છા હોય તેવું નીકળે છે.”

કનક ઉછળ્યો. “અગર તમારી પણ ઇચ્છા એવી હોઈ શકે.”

વેલચંદ્રે ખબ્બા મરડયા ને બોલ્યો:—

“બરાબર, મારી કે તારી કે રાઈવાળાની કે અનુમલની. આપણે મેં તે એક. એજ દુઃખ છે ને ! ગુંદ અને ગુગળ લઈ પાછળ માગેલા હોંશિયાર મી. ભૂતકદાની તો ખાત્રી જ થઈ જશે કે આપણે મારી કે આ ખૂન કર્યું છે—જો તે હકિકત બળે તો.”

“બીજા કોઈને આ બાબતની ખબર છે ?”

“ના, જ્યાંસુધી હું જાણું છું ત્યાંસુધી તો નહિ.”

“ત્યારે એમાં કંઈ ફિકર કરવા જેવું નથી.” કનક પાછો રસ્સે થઈ બોલ્યો: “પણ આમાં ભેદ છે. તમારો મહેતો મારી પાછળ પાછળ પાછળ ફરી માં પગે રે છે.”

વેલચંદ્ર એકદમ આંભો બની ગયો.

“તારે પગે કાઢે છે !”

“હા, માં.” કહી કનકે સવારનો કિસ્સો તેની પાસે કહી દીધો.

“મને તો આ બાબતમાં કશી ખબર જ નથી.” વેલચંદ્રે જાણું ફેંદી નાખતાં કહ્યું: “તેણે આજે સવારે થોડીક રજા લીધી. ખાનગી કામ માટે, ગમે તેમ હોય; મને કોઈ સારો માણસ મેં કે એને પાણીયું પકડાવવાનો છું. એ મારી તિજોરી પણ જુથવા લાગ્યો છે.”

કનક દંગ અનેલો દેખાયો.

“ હરખચંદ ! ” તેણે સંદેહથી કહ્યું: “ હરખચંદનું જ નામ શા માટે ? ”

“ તેના અંગુઠાથી. ” કર્કશતાથી હસી વેલચંદ બોલ્યો: “ તું એમ તો નથી ધારતો ને કે તેના અંગુઠાની છાપ લીધા વિના હું મારા મહેતાને બધું કામ સોંપું છું ! ”

તેણે હાથ લંબાવી ખાનામાંથી એક પાંછી અને ભૂકીનો ડબ્બો લઈ બતાવ્યાં. “ આનાથી અંગુઠા છપાઈ જાય છે. તિજેરીના ખારણા પર, કળના તાળાની ચપટી બાજુ પર બધે અંગૂઠો વેરાયેલો પડ્યો છે. એને તિજેરી સાથે લેવા દેવા નથી. એમાં જે કંઈ છે તે તેને સોંપવામાં આવ્યું નથી. એને એમાંનું કશું ઉકલે તેમ નથી. કામના બધા કાગળ સંકેતભાષામાં છે, ને એનો દાદો આવે તોપણ તે સમજી શકે તેમ નથી. પણ એ નાની બાબત છે. આ—”

તેને કાને ડોઈ અવાજ અથડાયો. દોડમાં ડોઈનાં પગલાંનો પગરવ પણ ઉપસ્થિત થયો હતો.

“ અનુમત્રણ અને રાઈવાળા છે. હું તેમને પણ આ વાત કહું. ચાલ ઉપર જઈએ. ”

તેઓ ઉપરની ચાલીમાં ગયા.

રાઈવાળાએ શરૂ કર્યું: “ ગોળ ને ધાના. હું સાચ્યો જ હતો. પેલી ડાકન ભૂતકઢાની સોજતણ છે. મને તેના ધાટીએ કહ્યું. સા—ને એક મિલ ખરીદવા જેટલી તો હું લાંચ આપી ચૂકો ચ. આય છેલ્લા ચાર દિવસમાં ભૂતકઢો એણીની પાસે બેવાર જઈ આવ્યો ચ.”

પોતાનો ગુસ્સો દાબી રાખવાથી વેલચંદ એટલો તૂટી ગયો હતો કે તેનો અવાજ વિચિત્ર રીતે કઠોર થઈ ગયો હતો.

“ તમને કહ્યું નહોતું કે તમે તેનાથી છોટા જ રહેજો ! ”

“ વેલચંડી, હું સરદ માંચું જો ટેનીની નજીકથી ગયો હોઉં
ટો—એ મને બંદુક મારે ટોળી હું ટેનીને હાથે શરાબ ન પીયું.”

વેલચંદ સોદા પર બેસી ગયો અને બોલ્યો: “ પણ આજે
મારે તમારી સહુની સલાહ જોઈએ છે. હું કબુલ કરું છું કે આખો
મામલો ધાર્યા કરતાં વધારે ફિકર કરાવનારો થઈ પડ્યો છે. મેં
હમણા જ કનકને કહ્યું કે મારો પોતાનો મહેતો ફૂટેલો છે. મેં
રાજકોટ તથા રાવણપુર તાર કરેલા તેના જવાબ પણ મને ચિંતા ઉપજાવે
છે. મેં ત્યાં પ્રતિમા વિષે પૂછપરછ કરાવી હતી. સલાયાથી કંઈ બાઈ આ
તરફ આવી; તેની પાછળ કોઈ હતું કે કેમ વગેરે વિગતો—”

“ હા, બોક્ષોની પન—” રાધવાળા બોલ્યો: “ જવાબ
સું આપો ? ”

અનુમલ તરફ જરફ જેવી ઠરેલી નજરે જોઈ વેલચંદ બોલ્યો:
“ જવાબથી મને સંતોષ થયો નથી. એમાં ઘણી વિગતો છે—અટ-
કળો છે, પણ તે વાંચતાં મન ઠરતું નથી. મને લાગે છે કે કોઈએ
વચમાંથી એ ફેડેલા છે. ત્યાં જ—”

અનુમલ આરામખુરશીમાં બેઠો હતો તે હસવા લાગ્યો. “ કાણ
ફેડવાનો છે ? એ તો ધૂપી ભાષામાં હતા ને ! એમ કાણ કરી શકે ! ”

“ બની શકે. ” વેલચંદે કબુલ કર્યું: “ મેં તમને કહ્યું કે
મારે સલાહ જોઈએ છે. વખતે હું બહુ જ વહેમી હોઈશ. પણ આવી
બાબતમાં ચોક્કસ રહ્યા વિના કેમ ચાલે ? અને પૂર્ણિમા કુંચી બતા-
વવાની સાફ ના પાડી બેઠી છે. આવા સંજોગોમાં આવા પ્રસંગોનો
વિચાર કરવો પડે,—ખાસ કરીને. વળી તે પકડાઈ જાય એવી હરપળે
ધારતી રહે છે. એટલે—”

રાધવાળાએ કનકના જેવો જ સવાલ કર્યો: “ એમ શા ઉપરથી
કહેવો ચ ? ”

“ હું ચોક્કસ કહું છું. ” વેલચંદે જવાબ આપ્યો: “ ભૂતકાંડના

સવાલ મસાલ જેવા છે. મને મુંઝવવાનો તો તે દાવ રમે છે. હું કાંઈ કહું ને એ તેની વિરુદ્ધ તેનો ઉપયોગ કરી શકે તો ઠીક એવા ઇરાદાથી. આ એની આજી છે.”

પોતાના કોટના ખિસ્સામાં હાથ નાખી કનક અત્યારસુધી ઉભો હતો. તે સીધો થઈ બોલ્યો: “આ બધું કઈ દિશા તરફ જાય છે?”

“પોલીસ અને પોતા વચ્ચે જેટલો અને તેટલો, અત્યારે વખત છે તે દરમ્યાનમાં અંતર નાખવા પૂર્ણિમા મુંબઈ છોડી જાય તો ઠીક એવી મારી ચોક્કસ માન્યતા તરફ. તે લોકો તેની ખોળ કરે દરમ્યાનમાં એ ક્યાં છે તેની આપણને ખબર હોય તો અને એ શહેર બહાર હોય તો આપણું કામ થઈ જાય.” વેલચંદ્ર ધુરકચો: “એને બહાર ગયા વિના ચાલે તેમ નથી.”

“સાચો.” અનુમલ બોલ્યો: “એમાં કંઈક મગજનો ખરચો થયો છે.”

“તે બહાર ઉપડી ગયાં છે.” કનક શુષ્કતાથી હસ્યો ને સોપારીનો કકડો મોંમાં મૂકતાં કહ્યું.

“ઉપડી ગયો છે?” વેલચંદ્રે કઠોર પડઘો પાડ્યો: “ક્યાં?”

“એ ખબર હોય તો શું જોઈએ? આજે સવારે દશેક વાગે કોટમાંથી મેં વિલાસરાયને બંગલે ફોન કર્યો અને તેને બોલાવ્યાં, પણ વીશ મિનિટ પહેલાં તે કાઠિયાવાડ એક્સપ્રેસમાં ઉપડી ગયાં છે, એમ જવાબ મળ્યો.”

“અને એની મા?”

“તે પણ સાથે જ ગયાં છે.”

મિ. ભૂતકદાની દિલસોજી

૧૭ નિવારે સવારે આઠ વાગે પૂર્ણિમા તેની મા સાથે મુંબઈ વિલાસરાયને બંગલે ગુજરાત મેલમાં પાછી ફરી. દશ વાગે સુશીલાકાકી અને પૂર્ણિમા આનંદથી વાતો કરતાં હતાં. એટલામાં ભૂતકદાની નામપત્રિકા તેની આગળ આવી પહોંચી.

અત્યારે બંગલાના મોટા બેઠકના ભવ્ય ઓરડાનો ઉજ્જડ જેવો દેખાવ હતો, અને આ પોલીસવાળાના પોતાના અભ્યાસના મિજાજને અનુકૂળ આવતું હતું. એના ચહેરા પર પણ ભારેસદ્દા માંભીર્ય અને પ્રતાપ ચડી બેઠાં હતાં. જે યુવતીને તે મળવા આવ્યો હતો તેની સાથે દિલસોજી બતાવવા પ્રયત્ન કરતો હોય તેવી તેની વર્તણૂંક દેખાતી હતી. છૂપી દિલગીરીની કંઈકે છાયા ધરાવતી શોકજન્ય માયાળુતા તેના મુખ અને ચેષ્ટાઓમાં સ્પષ્ટ દર્શન દેતી હતી.

પૂર્ણિમા તેના સ્મશાનયાત્રાપર જતા માણસની ચેષ્ટાઓને અનુકૂળ ન બની. પહેલાંની માફક જ તેના સુંદર, કુલીનતા નીતરતા ચહેરા પર નિર્દોષતા હતી. તેનાં નયનોમાં ઉદાસીનતા હતી. તેણે બારણા પાસેની ઉભી પીઠની ખુરશી બેસવા માટે પસંદ કરી.

તેમની બંને વચ્ચે થોડા ફિટ જગ્યા રહે અને તેની બરાબર સામે પોતે જોઈ શકે તેવી રીતે એક ખુરશી ખેંચી લઈ ભૂતકદા બેઠો, અને રડતા સૂરે પોતાની વાત શરૂ કરી. જાણે કેમ પૂર્ણિમાને એ ઉપદેશ દઈ રહ્યો હોય !

“ હું આજે તમેને મુંઝવવા આવ્યો નહીં—તમારા મિત્ર તરીકે આવ્યો છું. મારે અત્યંત તમેને થોડા સલાહો પૂછવાના છે; પણ ખરેખર તો આજે મારું કામ તમને સલાહ આપવાનું છેજી. તમે મને ખુલ્લા દિલે બહી વાટ કહી દો. મારી પાસે એવી હકિકતો પરીચ કે તમે ના કહેશો તો તે ધનું જ નુકશાનકારક, નહિ તો ધનું ઉતાવ-લીયું કહી સકાસે. હું તો તમારી સેવા કરવા માગુંચ અને તે સાથે કાયદાનું પાલન કરવા બી માગું છઉં. ”

આ બાપણ પૂર્ણિમા સાંભળી રહી હતી, ત્યારે તેના હોઠ પર પહેલાંની પેઠે આછી અને ગુંચવણ ભરેલી રેખા રમી રહી હતી.

ભૂતકદા પોતાની શોકજન્ય દિલસોજીમાંથી નિર્ણય શોધવાનો યત્ન કરી રહ્યો હતો કે આ રેખા મળકની હતી કે કંટાળાની ?

“ તમારે શું જોઈએ ? ” પૂર્ણિમાએ શાંતપણે પૂછ્યું.

મનમાં બધી હકિકતો ગોઠવતો ભૂતકદા દિલસોજીબર્યા અફ-સોસમાં વધારે ગાઢ અટવાયો.

“ જૂઓની, પૂરનીમાબાઈ, એમ ઠારો કે હું પહેલ્લે ટમુને જે કહી ગિયો છઉં તે જરા વઢારે વિગટથી કેહું. આ માસની અગ્યાર તારીખના એક બાઈ સલાયાથી મુંબઈ આવવા નીકલી. વેરાવલના બંડર પર એણીને એક બુઝોર્ગ બાઈ મલી. એને એણીએ પોતાની મા ઠેરવી. પછી એવન બંને મુંબઈ આવિયાં, ને અહીં આ રાવન-પુરના બંગલામાં રહેવા લાગિયાં. આય મને વેરાવલ, સલાયા અને કાઈ બીજે તીજે ઠેકાને દાર કરવાથી પટો લાગિયોચ એમ ટમુને જનાવું ટો ટમુને અચર જ લાગસે ? ”

પૂર્ણિમાએ અચરજનો કશી નિશાની ચહેરાપર બતાવી નહિ.

“ મને અચરજ લાગવી જોઈએ, મા. ભૂતકઢા ? ” તેણે પૂછ્યું.

“ હવે હું ટમુને કેહુંચ કે એ માયડીકરી મુંબઈમાં વિલાસ-રાયના પૂનાવાસી મેમાન તરીકે ઓલખાયાં અને એ જીવાન છોકરી સલાયાથી નીકલી અહીં લગન આવી પુગી. ટેનીનું નામ સલાયામાં, રાજકોટમાં બઢેય પૂરનીમાયાઈ ટરીકે જનીટું હુટું.”

પૂર્ણિમાના હોઠ પર મતની છાયા ફરકવા લાગી. “ હા કેહું કે ના ? ” તેણે પૂછ્યું: “ શું કેહું ? બોલો. ”

હજી તેની શોકજન્ય દિલસોજી સાચવી રાખી ભૂતકઢા આગળ આધ્યા, કે “ આ માસની દશમી તારીખે રાવનપુરથી મુંબઈ આવવા રેલ્વે રસ્તે એક બીજી બાઈ નીકલી અને સુરટ પુગી. એણીનું નામ પરદિયા જેરાજની હતું. ટમારે માટે એ નવા સમાચાર છે ? ”

“ હાસ્તો. ”

“ હવે હું ટમુને એ પૂછુંચ: ટમો આય મે માસની તેવીસમીને ડીને સુરટ ગિયાં હુટાં ? ”

જો તેની મુખમુદ્રા પર ફેરફાર થયો હોત તો તે કંટાળાના રૂપમાં હતો.

“ તમને તેની ખબર મળી નથી ? ”

“ બંગલાના નોકરો તથા મહેતાઓ કે’ચ કે ટમો લોકને મેલે-રિયા લાગુ પરિયો હોવાથી ઘરેમાં જ રહ્યાં હુટાં. પન મને પાકકે પાચે ખબર મલિયા ચ કે ટમો ભેંસપટવારની સાંજના તથા આખો સુકર-વાર સુરટમાં જ હુટા ? ”

“ એમ ! ”

“ હા, ટમો મને નહિ કેહવો ? ”

“ અંગલાના નોકરો તથા મહેતાઓને હું ખોટા કેમ પાડી શકું ? ”
તેના સ્હેજ ઉપહાસક સ્વરમાં પ્રકોક્ષિત હતી.

મિ. ભૂતકદાએ પૂછ્યું: “ બસ, બીજું કશું કહેવાનું નથી ? ”

“ આટલું બસ નથી ? ”

“ ટમે પરિમાને સુરતમાં મલિયાં હટાં ? ”

“ હું સુરત ગઈતી ખરી ? ”

“ ટમે સલાયા જવા ઉપરિયાં ટે આગમચ ટેણીની સાથે
કંઈ વાટચીટ થઈ હતી ? ”

“ તમે જ મને તેની છત્રી બતાવી ચોલખાણ પાડી હતી ને ? ”

“ આ શહેરમાં એ સા માટે આવેલી ટેનો ટમુને કંઈ બી
ખિયાલ નથી ? ”

“ કેવી રીતે હોય ? ”

“ મને સું ખબર ? હું ટમુને પૂછુંચ. ”

“ નહિ. ”

“ ટમુને એ નથી સૂઝકું કે ટમે લોક રાવનપુરથી એકેઠક ડિન
પછી ટરટ જ નીકલિયાં. ટમે બંને સુરતથી પાછાં આવિયાં કે
ટેણીનું ખૂન હતું અને ખૂન હયા પહેલ્લાં ટેણીએ ટમારા બંને
ડોસ્ટો મી. ડેસાઈ અને મી. વેલચંડને ફોન કરિયા. મી. વેલચંડ
તો ટમારા બહુ જરીપુરાના ડોસ્ટ છે. ”

તેની પાંપણો ધીમેથી અત્યંત આશ્ચર્ય બતાવતી હોય
તેમ ઉધડી.

“ હું પૂનાની રહીશ છું. ” તેણે યાદ આપ્યું: “ ૨૪ મી મેના
છાપાં જીઓ. રાવણપુરના અંગલાનાં મેમાન નીચે— ”

ભૂતકદાનો દિલસોજનો ઝબ્બો ધસાઈ ચીંથરા થઈ ગયો.

“ તાહરે ટમુ આય જીદ પકરી રાખો ચ કે ? ”

આ માણસના નિષ્ફળ દુરાગ્રહથી થાકી પૂર્ણિમાએ એક નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

“છાપાંમાં છપાયેલી અક્ષર હકિંતોને ખોટી ઠરાવનાર હું તે કેણુ?”

“ચક્ષો, જરા વિચાર કરો. ટમુને એ અજ્ઞયખી ભરેલું નથી લાગતું કે આય મરનાર બાઈએ ટમારા જ બે ડોસ્ટોને ખૂન થયા આગમય ફેન કરિયા અને—”

“હું તમને વારે વારે કહી રહી છું કે આ બાઈ અગર તેના કામકાજ વિષે હું કશું જાણતી નથી. હવે એના વિશે મને કશું ન પૂછશો.”

તેણે હુમલાની દિશા બદલી. “આજે સવારે તમે મુસાફરી કરી પાછાં આયાં ટેનું સું?”

તે ચૂપ રહી. સહેજ પાંપણ ઉઘાડી, તે સ્પષ્ટતાથી વિચારી રહી હતી:—“આ તે કેવો જંગલી માણસ છે!”

“પૂરનીમાબાઈ, આય બાબટમાં ટમારે કંઈ બી કહેવાનું નથી, એમ કે?” તેનાં ભવાં પર અકળામણ ફરકવા લાગી.

“કહેવાનું હોય શું?”

“ઠીક ત્યારે.” તેના અવાજમાં બળ પૂરાયું: “હવે આને માટે તો કાંઈક કહેસો ને?”

ભૂતકઢાએ પોતાની છાતી પાસેના ખિસ્સામાંથી એક લાંબું કવર કાઢી તેમાંથી તેલ પાચેલું રેશમ કાઢી લઈ પૂર્ણિમાના નિરીક્ષણ માટે અક્ષરવાળો એક રમાલ હાથમાં ઉંચકી બતાવ્યો.

એ રમાલથી તેને કંઈ ઉતકંઠા થઈ કે નહિ તે મિ. ભૂતકઢા જોઈ શક્યા નહિ. તેની નજર એક નિમિષ માત્ર તેના ઉપર રહી અને પછી ભૂતકઢા તરફ ફરી.

“ આ અક્ષર ” તેણે રમાલ બતાવી કહ્યું: “ પૂ ” છે અને આ રમાલ મને પરટિયાબાઈની ટ્રંકમાંથી મળ્યો. ટ્રંકમાં બીજી કશી વસ્તુ ઉપર અક્ષર સરખોય નહોતો, એટલે ટ્રંક ઉઘડ્યા પછી કોઈ બહારથી આવનારે આય રમાલ અંદર ભૂલથી રાખ્યો હોય તેવું અનુમાન થાય છે. ”

“ સાચેસાચ ! ”

હવે પૂર્ણિમાને ખરેખર કંટાળો આવતો હતો. તેણે બારણા તરફ જોયું. તેનું સૂચન ફક્ત એજ હોઈ શકે કે તમે ગુંદરિયા પેઠે બહુ વાર બેઠા-હવે પધારો.

ભૂતકદાએ એ સૂચનને ગણકાર્યું નહિ. તેનું થર્મામિટર ચડતું હતું.

“ હું ટમુને પૂછું ચ ” શુદ્ધ ગુજરાતીમાંથી પારસી ગુજરાતીમાં અને દંતી વ્યંજનોમાંથી તાત્ત્વ્યમાં સરી જતો ભૂતકદા બોલ્યો: “ આયે રમાલ ટમારો છે. સાફ સીઢો જવાબ દેઓ. ”

“ ના. ”

ભૂતકદાએ એ રમાલને પોતાના ખિસ્સામાં પાછો મૂકતાં થોડી-વાર લગાડી. પછી તેણે પોતાનો હાથ બતાવ્યો.

“ પૂરનીમાબાઈ, મરનારનું ખૂન ઠિયું ટે વારે ટમો રાધવાસરમ-માં હુટાં ? ”

પૂર્ણિમા નિરુત્તર રહી. ભૂતકદા સમજી ન શકે એવી કોઈ અત્યંત સૂક્ષ્મ રીતે તેનું પોતાના કંટાળાનું સૂચન વધ્યું.

“ ટમો ટે રાટે સવાડસ વાગે રાધવાસરમને ચોરે મજલે જ હુટાં. ” તેણે કહેવાનું ચાલુ રાખ્યું: “ ટમે ચાલી ટરફની ખુલ્લી બારી પાસેથી પસાર ઠિયાં ટે વખટે પવનથી ટમારી કાળા સાડીનો પાલવ ટમારા માઠા ઉપરથી ખીસી ઉડી ગયો હોય. ટે વખટે એક આડમીએ ટમુને ચાલમાં જોયાં હુટાં. એ આડમીએ ટમારો ફોતોઆફ

બી આઘદેન્તીકાઈ કરિયોચ, કે એ સાડીનો પાલવ ઉડી જતાં જે ચહેરો ટેવનને ડિસિયો ટે આય જ હુટો. ” તેને આ દાવ મારતાં મળ પડી. “ એય ફોતોગ્રાફ મેની રજ મી તારીખનાં છાપાંમાં બી છપાયો હુટો. ”

“ છાપાંમાં છપાયેલા ફોટોગ્રાફ ભાગ્યે જ આગેહુજ હોય છે, નહિ વાર ? ” પૂર્ણિમા બોલી.

“ ટમે એમ કહેવા માગો ચ કે આય આડમીએ એલખાનની સાહેડી આપી ચ ટે યરોગર નહી ? ”

પૂર્ણિમાના કપાળ ઉપર એક અત્યંત આજી ક્રોધની રેખા દેખાઈ. “ મિ. ભૂતકઢા, મેં તમને એકવાર કહ્યું છે ને કે મારી રૂબરૂ કાઈ મોટેથી બોલે એ મને પસંદ નથી. ”

તેણે મોં મરડયું અને કહ્યું: “ સાહે, સાહે—ટમે આય એલખાનનો ઈન્કાર કરો ચ કે હા કેહવો ચ ? ”

“ અલખત, હું ઈન્કાર કહે છું. ” તે જરા ગરમ થઈ બોલી.

“ આય ટમારો રૂવાળ-બુવાળ બઢો હીક છે. ” તે બોલ્યો: “ પન એમ કંઈ લ્હાસામાં લોટાઈ જવાનું નથી. બા ! જૂઓ, સાંભળો—”

પૂર્ણિમા કમાન માફક તેની પાસેથી હટીને જરા છોટે બેસી ગઈ અને બારણા તરફ નજર કરવા લાગી.

ભૂતકઢાએ કડક થઈ કહ્યું: “ આય ટમે સલાયાથી મુંબઈ વેર આવિયાં એ ટો સાબીટ થયેલી બાબટ છે. ટેની આસપાસ ટમેએ આય અંધારપછેડો વીંટાલિયો ચ ! વળી ડીવળંડરમાં આય બુઝોર્ગ બાઈ જે ટમારી માય થતી હોસે કે નહિ બી થતી હોસે. પન તમારાં સમ્રલાં કામ છૂપાવવા માટે સોખટન ટરીકે તેને સાહમાં લીઢી. એ ઉપરાંટ ટમે પરદિમા પાછલ સુરટ બી જઈ આયાં, પાછાં મુંબઈ આયાં; એવન અહીં આવી પુગટાં ટેની પાછલ ટેની રહેડી

હુટી ટે આસરમમાં રાટનાં જઈ પુમાં, એનીતું ખૂન ઠયું ટેવારે
ટમે તહિ જ હુટાં-તાંહ-ટેવનના ઓડામાં. આય બહા પુરાવા સાંભે
ટમે સું કેહી સકવાનાં હુટાં ? ”

તે હસી. એ હાસ્ય બાણે પરાણે ઉભરાઈ નીકળ્યું હોય-દાખ્યું
દખાઈ રહ્યું ન હોય તેવું હતું.

“ હા, ” તેના હોઠ હજી મળકમાં મરડાયેલા જ હતા. “ તમે
આ બધું સાખીત કરી શકશો તો. ”

“ ટે સાખીટ ટો ઠવાનું જ. ” તે ચાખૂકના કડાકા પેઠે બબકા
ઉઠ્યો. “ અને ટમે આખી સાંજવેર ઠિયેટરમાં હુટાં એવું કહીને
ટમારો કેસ બગારી મૂકા ચ. ”

તેની નજરમાં પહેલી જ વાર ભૂતકઠાની વાત પર લક્ષ દેવાતું
દેખાયું.

“ અલ્પત, ” તે બોલી: “ તમારી પાસે મારી સામે પૂરેપૂરો
કેસ હોય તો તમે ફક્ત તેવા સમાચાર આપવા જ અહીં ન આવો.
મારી સામેનું આ બધું પુરાણ મારા હિતમાં કહી જવામાં તમારો
શો હેતુ છે ? ”

“ મેં ટમુને નહિ કીદું કે, ” તે ચમક્યો, હઠીલાઈથી બોલ્યો:
“ ટમારા જ કાયદા માટે. ટમેની ખાટરી કરી આપવા માગું ચ કે
જેટલું સાચું કેહસો તેટલું ટમારે માટે સાંઝે છે. ”

પૂર્ણિમાનાં નેત્રો ઝીણવાયાં.

“ એટલે કે મારી પાસે ગુન્હો કબુલ કરાવવા તમે મને સમ
જાવી રહ્યા છો ! એ ન બને તો મારે હાથે કોઈ બીજાને ગુન્હેમાર
ઠરાવવા તમે કળીભૂત થશો એવી તમને આશા છે. જેવી રાવણપુરી
ખટપટની તમારી વાત બેહુદી છે, એવીજ આ તમારી બેવકુફીભરી
આશા છે. ”

તે ઉભી થઈ. તેને રજ આપવાનો તેણે સ્પષ્ટ નિર્ણય કર્યો હતો. “હું તો આ છોકરમતથી થાકી. ફરીવાર તમારી નામપત્રિકા સામે પણ નહિ જોઉં.”

મિ. ભૂતકદા હજી પણ પોતાની વાતને જ વળગી રહ્યો.

“એમ છે !” તે અપમાનકારક રીતે તાડુક્યો. તેના ક્રોધની જવાબા નિરંકુશ ભભૂકી ઉઠી. “ટો સાંભલો—ટમો હમણાં જ નરમ-રસ ન ઠઈ જતાં.” તેણે એક ઝટકાથી ઘડિયાળ ઉંચું કરી જોયું. ‘હવડાં શનિવારની સવારના સવા ડસ ઠિયા ચ. કાલરાટના આઠ થાગે હું એક જનને પકરવાનો છું. એવનની ઉપર હું પરદિમાના ખૂનનું ટહોમટ મૂકનાર છું. અને ટમો અગર કોઈ બીજું મારા બ્યાલોમાં ફેરફાર નહિ કરે ટો એ પરહેજ થનારનું નામ પૂરનિમા-માઈ વાધે હોસે—રાવનપુરના વકીલ વિલાસરાયનાં પુત્રેગર મહેમાન. સમજ્યાં !”

પૂર્ણિમાના મુખ પર તે આ ઓરડામાં આવી ત્યારે જે તટસ્થતા હતી, જે રસનો અભાવ હતો, તે જ તટસ્થતા, તેજ રસનો અભાવ પ્રસરી રહ્યો. ભૂતકદાને લાગ્યું કે તેના ચહેરા ઉપર જે કાંઈ ફેરફારો થયા હતા તે પોતાનો આશય સાધવા, તેને ભૂલાવામાં નાખવા પૂરતા જ આવેશોના આભાસમાત્ર હતા.

તેણે દિવાલ પાસે જઈ આંગળી એક બટન ઉપર દાબી.

તે ચીડાઈ ને બોલ્યો: “બોલો, ટમો આય બઢાનું સું કેહ-વોચ—ટમો એમ નહિ ધારતાં કે હું આય ટમુને બલક કહે ચ! એવું કંઈ બી ટમારા ડીલમાં—”

ઘાટીનાં પગલાં બારણામાં સંભળાયાં.

“રામા,” પૂર્ણિમાએ ધીમા પણ સ્પષ્ટ સ્વરે કહ્યું: “યાલા હરવાજ દાખવ જરા.”

પ્રકરણ ૧૮ મું

નીલકંઠ મહેતા વાંચે છે

બપ્યાર થઈ ગયા હતા. પોણો બળ્યો હતો. શનિવાર હતો. ઘોળાં વસ્ત્રવાળા, નિરવ પગવાળી પરિચારિકાએ પોતાના દરદીનો ભોજનથાળ લઈ લીધો હતો. અગિયાર વાગ્યાની ગાડીમાં આવેલું આજનું ટાઈમ્સ તેને વાંચવા આપી તે નીચે ગઈ. સેનેટોરિયમની ખારી મહારાષ્ટ્રની પર્વતપાદ ઉપર દૂર સુધી નજરને પહોંચાડી શકતી હતી. નીલકંઠરાય મહેતા તકિયા ઉપર પડ્યા અને છાપા ઉપર આંખ ફેરવવા લાગ્યા.

મહેતાનું માથું મોટું હતું. ભ્રમર અને પાંપણો વદ્દ હતાં. હોઠ ઉપર પાતળા, કઠોર જિજ્ઞાસાની રેખાઓ હતી. પેટનાદમાં એ મકાનો તથા ખેતરના લેણવેચાણ કરવાના દલાલ હતા.

એ હંમેશાં છાપાં ન વાંચતા, વાંચતા ત્યારે પણ બહિરખખરોમાં તેમને જોડો રસ પડતો તેટલો સમાચારની કટારોમાં ન પડતો. ગયા મંગળવારે સવારમાં ટ્રેનમાંથી દવાખાનામાં આવ્યા પછી છાપું તેના હાથમાં તેણે પહેલી જ વાર લીધું હતું. નાસિકમાં એક સોદો કરવા જતાં રસ્તામાં તેને એકાએક તાવ ચડી આવ્યો હતો. અને દેવલાલીમાં તેને ઉતારી લેવામાં આવ્યા હતા. આ ચાર દિવસના

મંદવાડથી તેને નળનાઈ આવી ગઈ હતી અને દુનિયાની દરકાર જરા ઓછી થઈ ગઈ હતી.

છાપાના બીજા પાનાની પહેલા કટારના મથાળે ‘ પેલું રાધવા-શ્રમનું ખૂન ’ મોટે અક્ષરે છપાયેલું તેની નજરે પડ્યું. તેમાં લખનારે જણાવ્યું હતું કે છેલ્લા થોડા કલાકો થયાં કાંઈ ઝાઝી બીના બની નહોતી. ‘ એક શખસ સામે નિલકંઠ મહેતા ’ તેમાં આગળ લખ્યું હતું—‘ મુંબઈની પોલીસની નજરમાં બહુ અગત્યનો સાક્ષી ગણાય છે. કમનસિમે એ ગૃહસ્થ, જે પેટલાદના રહેવાસી છે તે એકાએક ગુમ થઈ ગયેલા જણાય છે.’

વાંચનાર પર વીજળી પડી હોય તેવી અસર થઈ. તેણે છાપું પાંગથે ફેંકી દીધું, અને ઓશિકે આવેલું ઘંટડીનું બટન જ્યાંસુધી તેની પરિચારિકા અંદર આવી ત્યાંસુધી દાખ્યે જ રાખ્યું.

“ કેટલા વાગ્યા છે, કુસુમબહેન ? ” તેણે ટટાર બેઠા થઈ, ઉશ્કેરાઈ પૂછ્યું.

“ એકમાં દશ મિનિટ. ” બહુ જ નરમ અવાજે દરદીનો ગભરાટ જરાપણ સમજ્યા વિના તેણે જવાબ દીધો.

ઓશિકા નીચેથી મહેતાએ પોતાનું ઘડિયાળ કાઢ્યું.

“ બરાબર, પોણાબે વાગ્યાની ગાડીમાં નીકળી શકાય તો સાંજના મુંબઈ પહોંચાય.”

કુસુમ આશ્ચર્યથી તેને નિહાળી રહી.

“ શું છે, મિ. મહેતા ? ”

“ મારે માટે નહાવાનું પાણી કઢાવો અને પછી માંડે બીલ લાવો.” તેણે આજ્ઞા આપી: “ મારે મુંબઈ જવાનું છે. એક કલાકમાં તો મારે ઉપડવું છે.”

“ પણ ડૉ. ધવળેએ આજે જ સવારે કહ્યું છે કે આવતી કાલ સવાર પહેલાં તમારે હાલવું ચાલવું કે ખાટલામાંથી ઉઠવું નહિ.”

આ બળવાખોર દરદીએ નિશ્ચય કર્યો: કાઠને પણ વાત તો કરવી જ પડશે—તો કુસુમને જ શામાટે નહિ.

“ જૂઓ, કુસુમબહેન, તમે આ મુંબઈના ખૂન વિષે વાંચ્યો છો ને ? ”

“ હારતો, છાપામાં હમણા તો રોજ એની જ વાત હોય છે.”

“ તો હું તમને કહું કે એ ખૂન વિષે બીજા કોઈ જીવતા માણસના કરતાં મને વધારે ખબર છે. તો તમે મને તીર માફક મુંબઈ પહોંચાડવામાં આનાકાની નહિ કરો, ખરું ? ”

ખૂનમાં કુસુમને રસ હતો પણ ડૉ. ધવળે, આશ્રમના ‘ગૃહવૈદ’ માટે તેને વધારે કાળજી હતી.

“ પણ અહીંથી મુંબઈ ફોન થઈ શકશે, અથવા અપોરની ગાડીમાં કાગળ જશે. એક રાત તમારી શક્તિ પાછી આવે ત્યાંસુધી ખમો, કાલે જાઓ.”

“ નહિ, નહિ, મારે આજે જ જવું જોઈએ. મેં એ ખૂન કરતાં બે માણસને જોયાં છે—ખૂન પછી એક મિનિટ.”

કુસુમની ડૉ. ધવળે માટેની કાળજી નહાસી ગઈ.

“ બે જણે ખૂન કર્યું ? ”

“ તો તમને કહું છું કે મેં તેમને નજરે જોયાં છે.” તેનો હાથ ખારીના કાચ ઉપર ધ્રુજતો પડ્યો હતો. “ પહેલાં આગ નીકળી જવાનાં છગ્ગાં ઉપર મરનારની ખારી પાસે મરદ ઉભો હતો. મેં એક એરોપ્લેન ઉડતું હતું તેનું સર્ચલાઈટ જોવા મારી ખારીમાંથી માથું બહાર કાઢ્યું હતું. અમારી બંનેની ખારી એક જ છગ્ગામાં પડતી હતી. એક મિનિટ પછી હું સ્ટેશને જવા મારા રૂમની બહાર

નીકળ્યો કે તરત જ મરનારના ઓરડામાંથી એક બાઇ બારણું ઉઘાડી બહાર આવી, અને ચાલી ગઈ. મને શી ખબર કે આ ખૂન થયું હશે ! ત્રણ મિનિટ પછી તો હું બોરીબંદર જવા વિક્ટોરિયામાં ઉપડી ગયો.”

“ એ માણસનું શું થયું ? ”

“ પ્રભુ જાણે. હું તો ત્યાં ઉભો જ નહોતો રહ્યો ને ? મને લાગ્યું કે એ પણ એરોપ્લેન જેતો હશે.”

કુસુમ છાપામાં આવેલી હકિકતોનો એક બીજા સાથે સખંધ બેસાડવા લાગી.

“ પણ એ બાઇએ કાળી સાડી પહેરી હતી અને માથે આધું ઓઢેલું હતું—ખુરખા પેડે.”

“ હા.” મહેતાએ કબૂલ કર્યું : “ તેની ઓળખાણ ખરાબર કરાવવી પડશે. હું તો ફક્ત એ કહી શકું કે જ્યારે આ ખૂન થયું ત્યારે તે મરનારના ઓરડામાં હતી. પણ એ માણસને તો હું ખરાબર ઓળખું છું.”

તેણે ખાટલામાંથી નીચે ઉતરવા માટે સોઢણ પકડ્યું.

“ તો મારો આંકડો લાવો, કુસુમજી.” તેણે પોતાની અસલ ઉતાવળથી આજીજી કરી : “ અને ન્હાવા પાણી મૂકાવો.”

કુસુમને ડોક્ટર યાદ આવ્યા.

“ મારે ધવળે સાહેબને પૂછવું પડશે.”

“ તો પૂછી લ્યો, અને તમે પૂછો ત્યાં સુધીમાં હું તૈયાર થઈ જાઉં. ધવળે સાહેબ ગમે તે કહે—આવો ત્યારે મારું બીલ સાથે લેતાં આવજો.” તે અધિરાઈથી બોલ્યો : “ ગાડીનાં પૈડાં આજે મને તેમનાથી બને તેટલી ઝડપથી મુંબઈ લઈ જઈને મૂકવાનાં છે એ ચોક્કસ વાત છે.”

રાવણપુરને ખંગલે ભોજન પૂરું થયું હતું. પૂર્ણિમા, વિલાસરાય અને સુશીલાકાકી સોફા ઉપર સોપારી એલચી ચાવતાં બેઠાં હતાં. પૂર્ણિમાની મા મુસાફરીથી થાકેલી પોતાના ખંડમાં હતી.

વિલાસરાય સંસ્થાનોની વકિલાતના કાંટા ખીલા અને પોતાની મુશ્કેલીની કેટલીક હકિકતો વર્ણવતા હતા.

“ છતાંય ” પૂર્ણિમાએ કહ્યું: “ એના જેવું બીજું વધારે આશ્ચર્યકારક જીવન નથી. વકિલાત અને મુત્સદ્દીગીરી એટલે બીજા-એના હેતુઓ, ઉદ્દેશો, વૃત્તિઓ વગેરેની ચોરી કરવી. આનાથી બીજું શું વધારે મોહક હોઈ શકે ? ”

“ એ ધંધામાં આટલાનો જ સમાવેશ થતો નથી. ” વિલાસરાયે કહ્યું: “ દાખલા તરીકે મારે કાલનો આખો દિવસ અને આજની સવાર એક માણસને જેલમાંથી છોડાવવામાં જ ગાળવો પડશે. ”

“ પણ દેશી રાજ્યનો કેઈ માણસ અહીં જેલમાં જાય જ શું કરવા ? ”

“ આપણા જ રાજ્યનો માણસ આ પ્રમાણે એક વાર હેરાન થયો હતો. ”

“ આપણા જ રાજ્યનો ? મને તો તમે એ કહ્યું પણ નહોતું ? ” સુશીલાકાકી બોલ્યાં.

“ હું એજ કહી રહ્યો છું. ” તેણે સ્નેહાળુતાથી કહ્યું: “ ઘણી જ અજબ જેવી વાત છે. મારા જીવનમાં તો એવા કિસ્સા બહુ થોડા બન્યા છે. આ માણસ મુંઝઈ આવતો હતો તેટલામાં તેને પકડીને થાણાની જેલમાં બેસાડી દીધો અને કેદ રાખ્યો. ”

પૂર્ણિમાએ એવી સુંદર ઉદાસીનતા જાળવી કે વાત નહિ.

વિલાસરાયના મનમાં એમ ન થાય કે પૂર્ણિમા એની વાત

સાંભળતી નથી, એટલા પૂરતા રસથી તે બોલી: “ પણ તેના ઉપર તહોમત શું હતું ? ”

“ મેં એ તો ધિ એન. મી. ધારશી માવજતી મારફત સેક્રેટરિયેટને પૂછાવ્યું, ” વિલાસરાયે કહ્યું: “ મેં તેની મદદ માગી ત્યારે તેણે પણ પહેલો સવાલ એ કર્યો. મારે પણ એજ જવાબું હતું. ”

“ પણ મને તો અટકળ પણ સૂઝતી નથી. ”

“ અમને પણ નહોતી સૂઝતી. ” વિલાસરાય ગુસ્સાથી બોલ્યા: “ રાવણપુરના આ વતનીને એ લોકોએ છૂપા તહોમતો પર કેદ કર્યો હતો. ”

પૂર્ણિમાની આંખો જરા સતેજ, જરા કઠોર થઈ.

“ છૂપાં તહોમતો ! ”

“ હા, અને ધારાસભાને પણ તેઓ એ જણાવવા માગતા નથી. ધારશીભાઈની કેટલી વગ છે તે તો તમને ખબર છે. એ પણ માથું ફૂટી મરી ગયા, પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. ”

“ પણ એ પકડાયો ક્યારે ? ” પૂર્ણિમાએ પૂછ્યું.

“ ગુરૂવારે સવારે. કાલે સવારે મને ખબર મોકલવા તેને રજા મળી. મને ખબર મળી કે તરત જ મેં ધારશીભાઈ અને અબ્દુલ્લા-ખાનની મદદ માગી. કાલે સવારે સાડાદશ વાગે અમે સેક્રેટરિયેટમાં ભેળા થયા. એ—”

જાણે વિલાસરાયે વાક્ય પુરું કર્યું હોય તેમ પૂર્ણિમા વચમાં જ બોલી ઉઠી: “ એનું નામ ? ”

“ કંચન રતાળુવાળા. કાલે સાંજે આંખો દિવસ માથાફૂટ કરાવ્યા પછી મને તેના ઉપરનું તહોમતનામું અતાવ્યું. પૂર્ણિમા, અટકળ કર જોઈએ. ”

“ મારાથી તો કાંઈ થતી નથી. ” સુશીલાકાકી બોલ્યાં.

પૂર્ણિમા વિલાસરાયની સામે વિચારશીલ નજરથી જોઈ રહી.

“ એ સગરામસિંહનો માણસ હતો ? ” તે જાણે અટકળ કરી બોલતી હોય તેમ થોડીવાર રહીને બોલી.

“ નારે ના. એવું કંઈ નહિ. તહોમતનામું લાંબું હતું. હું કોઈને પણ નથી ઓળખતો એવા માણસોના સોગંદનામા પર અને લાંબાણુ વિગતોથી તહોમત ઘડાયું હતું કે એ બંગાળાનો એનાર્કીસ્ટ હતો.”

પૂર્ણિમાએ પોતાને ત્રાસ થતો હોય તેવું બતાવ્યું તેનું શરીર કંપ્યું.

“ પછી થાણાના એક વકીલને રોકીને અરજી લીધી ને તરત જ તહોમતનામું પાછું ખેંચી તેને છોડી મૂકવાનો હુકમ થયો. એ માણસે રાવણપુરમાં કંઈક તકલીફ આપી છે. પણ બંગાળાનો એનાર્કીસ્ટ—” તેણે માથું ધ્રુણાવ્યું; “ અજબ વાતો છે. ”

પૂર્ણિમાનો રસ ઓછો થયો.

“ સાવ કારસ ! ” તે બોલી: “ પછી તે બિચારાનું શું થયું ? ”

“ આજ સાંજે એ મુંઝઈ આવી પહોંચશે: આઠ કે નવ બજે લોકલમાં આવશે. ”

૬૬ આણુચિંતવ્યું કહેવું ચ, મી. ડેસાઈ, આય બંને—
મિસ પૂરનિમા અને મી. વેલચંડ આખાડ
સપડાયાં ચ—આયે પરિમાના ખૂનમાં. બંને એકબીજાનું કંઈક જાનેચ
ને બંનેને અરુપરસ બ્હીક લાગે ચ કે કોઈ બી કંઈ ભખી ડેસે.
આય ટમારા પેલા મારવાડીના ચ્હેરા પર એનું નાખ પસરી આવે ચ
ને ટેમ આયે વાટ બી નકસા પર લાલરંગની સહેનસાહટ માફક
લખાઈ ચ. ”

ભૂતકઢા પોતાની પારસી પાત્રડી હાથમાં રાખી હજાવતા હતા. તેમણે
પાત્રડી એક ખુરશીમાં નાખી બીજીમાં પોતાનું શરીર નાખ્યું. કનકની
ચ્હેરા પર અચરજનો ભાવ હતો તે ભૂતકઢા ઘુંટડા ભરી ભરી પીતો હતો.

પેશોતન કાલો વાવડીવાળાને જે સ્થળે તે મળ્યો હતો, તે જ
સ્થળે, તે જ ખારીમાં, તે જ ખુરશીમાં આજે કનક બેઠો હતો. સાંજનો
સમય થતો હતો, ત્યાં કોઈ પરાયું નહોતું.

મિ. ભૂતકઢાને કનકની મદદ જોઈતી હતી. તેથી આજે તેણે તેને
થોડો ઘણો વિશ્વાસમાં લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.

“ હું નહિ સમજ્યો કે આપરે બંને આય ઘોટાલામાં કાંય
પરિયા ? ” તે બોલ્યો અને જાણે પોતાની મુખાઈ ઉપર બહુ
પસ્તાવો થતો હોય—ઉપહાસ ઉપજતો હોય—બંને એક જ કામમાં
ભાગીદાર હોય તેવું બતાવતો તે આગળ વધ્યો: “ ટમુને હવે
સમજાય ચ ને ? ”

કનકે ના પાડવા ખૂબ માથું ધુણાવ્યું.

“ નહિ, નથી સમજતું. ”

તેમ છતાં મનમાં તેને લાગતું હતું કે ભૂતકદાનાં અનુમાનો વાજખી હતાં. વેલચંદ, રાઘવાળા, અનુમલ તથા પોતાની સમક્ષ ગુરુવારે સવારે કહ્યું હતું કે આ પોલીસવાળો પૂર્ણિમા સામે પુરાવો શોધવા માટે જ વેલચંદને પંજવતો હતો, તે યાદ આવ્યું. આ પ્રમાણે ભૂતકદાના કહેવા ઉપરથી વેલચંદ બોલ્યો હતો કે પોતાની જાણમાં એવો પુરાવો છે અને જરૂર પડે તો તેનો ઉપયોગ કરી શકાય એવા ભાનને લીધે બોલ્યો હતો ? પૂર્ણિમાએ તિબેરી પાસે ઉભાં રહી કહ્યું હતું : “ હકિકતમાં, ચોક્કસ સંજોગોમાં મારા પકડાવાથી વેલચંદને રક્ષણ મળે ” એ તેને બરાબર યાદ હતું.

એ જ ગુન્હાસર તેને બદલે પૂર્ણિમા પકડાય તો જ વેલચંદને રક્ષણ મળે.

વળી જો પૂર્ણિમાને અને વેલચંદને બંનેને ખબર હોય કે એના પકડાવાથી વેલચંદને રક્ષણ મળે તો બંને એકબીજા વિષે બંને સપડાય તેવું કંઈક જાણતાં હોવાં જોઈએ.

તેણે આ બધી વાતો મનમાંથી કાઢી નાખી. તેનો ઉકેલ નિરાંતે થઈ શકે ત્યારે કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

ભૂતકદાએ વધારે વિસ્તારથી ખુલાસો કરવા માંડ્યો. તે દિવસે રામાની સંગાથમાં બેઆબરૂ કરી અભિમાની પૂર્ણિમાએ તેને કાઢી મૂક્યો હતો તે વખતના ભૂતકદા કરતાં અત્યારનો ભૂતકદા બદલાઈ ગયો હતો. તે શું કહેતો હતો તેનું તેને અત્યારે બરાબર ભાન હતું અને તે એ બતાવી રહ્યો હતો.

“ તમે બીજું શું કહી શકો, મી. ડેસાઈ. તેણે દલીલ કરતાં કહ્યું : “ હું ટમુને બઠી હકિકત કહું. મરનારની લાસ ટપાસવા ટેને બોલાવિયા પહેલ્લે થોડીવારે વેલચંદ તેના ઓઠામાં હુટો. મેં ટમુને

એ સધલી ગાખટ ટો કહી બટાવી ચ. પૂરનીમાખાઈ બી ખૂન હયું
ટે આગમચ અગર ટે જ વખટે ટે ઓડામાં હુટાં. ટમુને ટે હરફવાલા
રમાલની કંઈ અગટ નહિ ડેખાઈ, પન એ આય ગાખટ સાખીટ
કરેચ. ને વલી મારા કખ્ખનમાં સોગંડનામું છે કે સવાડસ બને ટેની
આય ઓડાની નજડીક હુટી.”

કાળી સાડી પહેરેલી ગાઈ તરીકે છાપાના ફોટોગ્રાફથી તેની
પુરવાર થયેલી ઓળખાણ વિષે તેણે કહી બતાવ્યું.

એકદમ કનકે તે વિષે શક ઉઠાવ્યો.

“ પણ છાપાનો ફોટોગ્રાફ શા માટે ” તેણે પૂછ્યું: “ બંનેને
સામસામા રૂબરૂ કરી દો. ”

“ હવડેજ ટે બની સંકે ટેમ નહી, ” ભૂતકદા બોલ્યો: “ અગાડી
એ કરસું. મને ટો જરી બી સક નહી. ”

“ પણ પૂર્ણિમા બહેન તો થિયેટરમાં હતાં. તેની પાસે ટીકીટોના
કટકા છે, સાહેદીયો છે. ”

ભૂતકદાના સ્મિતમાં મુરખબીવટ હતી. “ એમ કે ? ”

“ હા. અને વેલચંદ તો ત્યાં હતો જ નહિ. બલે મારી અને
તેની વાત મળતી આવે. તમે મારી વાત માની લ્યો છો. ”

“ પન હું મી. વેલચંડનું કેહવું માનટો નહી. મેં ટેવનને
પૂછિયું કે ટે બાઈનું નામ આપો ટો ટેવન કેહ ચ કે ખુલ્લી અડા-
લટમાં કેહવસ, પન છુપું નહિ કેહું. ટમુએ મને નામ કહી ડીહું
ટેમ જ કેહે ટો એ બાઈનું નામ બી છુપું રેહ ને એવનની ટકલીફ
બી ઓછી હાય. સમજ્યા ? એ બધો ડોલ છે. ટેમાં કોઈ ઓરટ-
ઓરટ નહી. ”

કનકને સંતોષ ન થયો.

“ તમારો પાયો મજબૂત નથી. બીજું કંઈ વધારે છે ? ”

“ હા, કાલ સવારના મી. વેલચંડ મને મલિયા હુટા. તેને પહેલ્લીજ વાર કંઈ છૂટથી મારી સાઠે વાટચીટ કરી. એવન બોલિયા ટો બહુ થોડું અને ટે બી પોટાની જ બાજી ખેલવા માટે, પન મેં ટમુને કહ્યું એ એનાઠી પુરવાર ઠાય ચ. ”

“ કેવી રીતે ? ”

“ એવન મારી આગલ પૂરનિમાને નિરડોસ ઠેરાવવા જીગરગ્ગનથી મઠટા હુટા. કોઈને બી કીઠા વગર એવન ગુરવારના મુંબઈ બાહર ચાલી ગિયાં ટે મિલકુલ વાજબી હુટું. ”

મિ. ભૂતકઢાએ પોતાની મોટી ફાઉન્ટન પેન કાઢી અને તેવડે હવામાં પોતાના કથનને વજન દેતા ચાંચ પેઠે ખોતરવા માંડ્યા.

“ ટમુએ કહ્યોએ બી એક સકદાર આદમીને બીજીનો બચાવ કરટો સાંભલિયો ચ ? એવી રીટે સામાન્ય રીટે કોઈના બી મગજમાં ખિયાલ ભરાઈ જટો દેખિયો ચ ? ટમારા મગજમાં એ પોટાનો ખિયાલ ઠેસવવા માટે જ વાટ કરી રેહ ચ એવું ઢારિયું ચ ? એવન બીજો આડમી બહારઠી નિરડોસ ડેખાય પન અંડરઠી પાક્કો ગુન્હે-ગાર છે. એવી ટમારા મન પર છાપ મારવા જ એ બઠી વાટો કરે ચ એવું ટમોએ કહી મનમાં નકકી કરિયું ચ ? ”

કનકને તિરસ્કાર છૂટયો. “ તમે એમ કહેવા માગો છો કે વેલચંદે પૂર્ણિમાના સંબંધમાં આવી હલકાઈ કરી છે ? ”

“ હા. ”

“ પણ તમે તેનું કહેવું બરાબર નહિ સમજ્યા હો. ”

ભૂતકઢા હસ્યો. “ મને પગાર મળે ચ તે લોકોને નહિ સમજવા માટે નહીં મલટો. ખાસ કરીને જ્યારે બઠી હકિકત વારંવાર મોઢા હરફે લખાઈને સાંભે આવે ચ તાહરે. જરા બીજું—માફ કરજો મિસ પૂરનિમાબાઈ તરફથી—”

કનકે વરિયાળીનો ફાકડો ભર્યો.

“ એવન જાહરે કંઈ નહી કેહવા માંગતાં તાહરે ટેના ઓઠ ઉઘડતા જ નહી. કંઈ કહેય તાહરે કે બસ એક એક હરફમાં આખી કેટાબ ભરેલી હોયે ચ. હું ટેને અટરવેર ધનીવાર ધના કલાકો વેર મલી ચુક્યો, પન એવને ફકટ એકજ ગાખટ નોંઠ કરવા લાયક મને કીઠી ચ. ”

“ તે કંઈ ? ”

“ એવન કહે ચ, મિ. ભૂતકદા, મને ખીવડાવી—ગભડાવી એવું કંઈ ટો કહેવડાવવા નહી માગતા ને, જેહી કરી કોઈ બીજો આય તોહમતમાં સપડાઈ જાય ? ”

“ કેમ, એ સાચું નથી ? ”

“ અલખટાં નહિ. ”

“ પણ તમે ગને બુધવારે બપોરના વેલચંદ માટે સવાલો પૂછી રહ્યા હતા ત્યારે એવો જ ખ્યાલ મને પણ પેદા થયો હતો. તમને યાદ હોય તો મેં તમને પૂછ્યું પણ હતું કે તમે એમ તો આશા નથી રાખતા ને કે કોઈ બીજને બચાવવા ખાતર હું વેલચંદ પર આળ ચડાવું ? ”

“ હા, મને યાડ છે. ” તેણે કબૂલ્યું, “ હું મિસ પૂરનિમાને એવી રીતે કોઈ બી ગાખટ પર ડોરી જટો નહોટો. એહી ટો એવન-નું કેહેવું મને ધન્ટું જ અગટનું લાગે ચ—એ ટો બિલકુલ એવનના પોટાના જ ડિલમાંહી ઊગી નીકલિયું હુકું. ”

કનકે આના ઉપર વિચાર કરવા માંડ્યો.

“ હું એમ કહેવા માગું ચ કે એવનના મનમાં વેલચંડ પર તોહોમટ ચરાવી સકાય ટેવું. કંઈ હુકું એટલે એવન મારો કેહેવાનો મકસદ જૂડો જ સમજાયાં. જે એવનના મનમાં આય રટન નહિ હોટે કે ‘ મારે માટે આય તોહોમટ ન ચડે એટલે જ ડરજો વેલચંડ

પર બી નહિ ચડવું જોઈએ. ' ટો એવન કડી બી ધારે નહિ કે હું એવનને બ્હીવડાવી કંઈ બી કબૂલાવવા માગું ચ. એવનનો ગુન્હો સાબિત કરવા ટરફ મેં એટલું ધિયાન આપિયું ચ કે આય બાબતની મને પાકડી ખાટરી છે—ટમુને ટેના બોલવાનો સાફ માયનો નહી લાગે ? ”

“ એટલે કે ” કનકે કહ્યું: “ તમારી કલ્પના તેના કહેવા ઉપર જે રંગ ચડાવે તેના ઉપર બધો આધાર રહે છે, ખરું ? ”

મિ. ભૂતકઢા શાંત બેસી રહ્યા. પછી તેણે કહ્યું: “ ગમે તેમ હો, મારી ટો પાકડી ખાટરી થઈ ગઈ ચ કે વેલચંડ અને પૂરનિમાનો આય ખૂનમાં બરોબર હાથ છે, અને એવનમાંથી કોઈ બી એક બીજાને સંડોવી સકે ચ. હવે હું આંહી ટમારી કને સુકામ આવિયો ચ ટે બટાવું. ટમે મને આયે કામમાં ઘની મડડ કરી ચ ને હું ટમારો બહુ જ આભારી છેઉં. ટો હું માફ કામ બી આગલ ચલાવવા માગું ચ ને સાહે સાહે ટમુને બી કંઈ થોડો બદલો દેવા માગું ચ. પરવાનગી છે ? ”

“ જરૂર. ” કનકે તેની પ્રામાણિકતા પરબી કહ્યું.

“ મેં આજ સવારે જ મિસ પૂરનિમાને કહ્યું કે એવન મારા ખિયાલોમાં ફેરફાર નહિ કરે ટો કાલ રાતના આઠ વાગે હું એવનને પરહેજ કરસ. ” મિ. ભૂતકઢાએ કહ્યું.

કનકના ચહેરા પરથી રંગ નીતરીને ઉડી ગયો. “ તમે તેને આમ કહ્યું ? ”

“ હા. ” જરાપણ તાણુબી બતાવ્યા વિના મિ. ભૂતકઢા બોલ્યો: “ મારે કોઈનેબી પકરિયા વગર ચાલે તેમ નહી. મને પાકી ખાટરી છે કે કાં ટો મિ. વેલચંડે અગર ટો મિસ પૂરનિમાએ આય ખૂન કરિયું ચ, અગર ખૂન વિષે માહિતી ‘ સાપરાઢ ’ છૂપાવી રાખ ચ, કે જેને લીઢે એવન ભોગ ગુન્હો બન્યા પછી એબેટર્સ બને ચ. હું એવન બંનેને પકરવાનો છું. ”

કનક શાંત થતો હતો. તેના મુખ ઉપર પાછું થોડી ચડયું. સોપારીનો કટકો ઉઠાવતાં હાથમાં ફકત નહિ જેવો કંપ હતો.

“ તમે કહ્યું કે તમારે કાંઈને પકડ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. ”
તેણે પૂછ્યું: “ શા માટે ? ”

“ પોલીસ કમિશનરે મને હુકમ આપ્યો ચ. આય તમારા છાપાંવાડાઓએ એવનને પબ્લીક તરફથી હુકમ આપ્યો ચ. મુંબાઈમાં આય જાટનાં ખૂન ડસગાર સાલમાં એકાડી વેક્ષા ઠાય ચ. પન જાહેરે ખી એવું કંઈ બને ચ કે લોગો દુશ્મ હોય ચ. બસ છત્તીસ કલાક આગમચ ટો ગુન્હેગાર પકરાઈ કેડમાં પૂરાઈ જવો જોઈએ. તમે છાપાંમાં અમો પરની ટીકા વાંચો ચ કે ? આય અઠવાડિયું ઠયાં હમો લોગ કંઈ ખી કરી સક્યા નહીં ટેથી તમારા કાઉન્સીલ હમો લોગોપર ટપાસ કમિસન બેસારવા માંગે ચ. ”

“ પણ એ તો બહુ ખોટું. ”

“ છતાં પણ ઇલાજ શું ? ” તે દબતાથી બોલ્યો: “ અને સાહેબ ખી સાચ્યા છે. બે જનાં સાંભે હાઠમાંથી છલકાઈ જટા પુરાવા છટાં ખી હમો લોગ નહિ પકરિયે ટો પબ્લીક હમુને સામાટે છોડી કે ચ. ”

કનકનું સ્મિત એકપક્ષી હતું.

“ તમે મને બદલો આપવાની વાત કરી. તમારું આ અણચિંતવ્યું ઔદાર્ય, મારા બે મિત્રોને કાલે સાંજે પકડવાનો દરાવ કરવામાં જ સમાઈ જાય છે ? ”

“ હું ટે વાટ પર જ આવું ચ ને, મારા સાહેબ. આય બાબટમાં હું જરા ખી ભૂલ કરવા માગટો નહીં. જો આય બંનેમાંના એકને હું ખોટી રીટ પકડું ટો મારી ટો પાયમાલી જ સમજજો. આય કેસ ટોકિયોઠી સાનક્રાંસિરકો સુઢી ચરચાય ચ, અને જેવનને હું પકરવા ચાહું ચ એ લોગ કંઈ નાહાલ્લાં સૂનાં લોગ નથી એટલે હું ટમુને બચાવવાની ટક આપું ચ—તમારા મિત્રને ! ”

“ કેવી રીતે ? ”

“ તમે ટેનીની પાસ જાઓ ને કહેા કે મેં જે કહ્યું ચ ટે

પરમાને જ હું કરસ. આય કાંઈ બલક નથી. જો એવન બચી સકે
ટો બચી જાય. જો એક નિરડોસ આડમીની ધનજટ તે બચાવી
સકટી હોય ટો દયા કરીને બચાવે. જો પોટાની નિરડોસતા સાબિટ
કરી ખરા ગુન્હેગારને તે બટાવી દાચે ટો તેનીની કાલ સાંજના આગ-
મય તેમ કરવાની ફરજ છે, એવું તેણીને સમજાવો. ”

કનકે પોતાનો સ્વર સ્થિર રાખવા ધીમો રાખ્યો.

“ ત્યારે ” કનકે પોતાનો હાથ ભૂતકઢાના હાથ ઉપર મૂકી પૂછ્યું:
“ તમે માનો છો કે તે બચી શકે તેમ છે ? જો તે ચહાય તો ?—”

“ ના. ” ભૂતકઢાએ કહ્યું: “ હું ચોક્કસ નહીં માનટો, હું ફક્ત
આશા રાખું ચ—એવનની ખાતર. ”

કનકે પોતાનો હાથ લઈ લીધો અને ખુરશી પાછળ હટાવી.

“ અને વેલચંદ ? મારે એને પણ કહેવું પડશે, સમજો છો ને ?
એને ન કહું તો એ વાજખી ન ગણાય. ”

“ ખસુસ કહો. હું માગું ચ કે તમે એવનને બી કહો. એવનને
બી એનીના જેટલી જ ટક હોવાનો હક્ક છે. ”

“ પણ તે નહાસી જશે તો ? ”

પોતાનો ખુલ્લો હાથ આગળ હલાવી ભૂતકઢા બોલ્યો: “ ક્યાં જવાનો
છે ? જઈ જઈ ને કેટલેવેર જઈ સકે—પન નહિ, એ નહાસી નહિ જાય. ”

“ અને તે છતાં પૂર્ણિમાબહેન ગુરુવારે કોઈને પણ ખબર
પડ્યા વિના ચાલ્યાં ગયાં. ” કનકે ખારી શોધી.

ભૂતકઢાને ‘ દાંત ’ આવ્યા.

“ હા— ” પછી ઉમેર્યું: “ અલખટ, વેલચંડને ખબર નહિ
પડી; એનીએ એવનને ટો ખૂબ ગભરાટમાં નાખ્યાં...સખખ કાંચ ? ”

કનકે દાવ ઝીલ્યો. “ હાં—મને પણ એજ તાણુબી લાગે છે. ”

વચનનું પાલન

 પૂર્ણિમા આ શનિવારને પોતાના જીવનમાં ઘણીવાર અત્યંત દુઃખદ અને શ્રમકર ગણી અવલોકતી હતી.

આવતી કાલ સાંજે ભૂતકલા પોતાને પકડવાના છે એ ભાનના ભાર તળે તેણે આરંભ કર્યો. ઓકલાંડે જે વખતે પોતાનો દાવ ખેલવાનું નક્કી કર્યું હતું તે પહેલાં છત્રીસ કલાક વહેલો કંચન રતાળુવાળો રાવણપુર માટેની પોતાની ચણેલી ઈમારત ચૂંથી નાખવા આવી પહોંચશે, એટલી ખખર જમતી વેળાએ વિલાસરાયે તેને આપી. એ હિંમતવાન હતી, છતાં તેણે જોઈ લીધું કે પોતાની બુદ્ધિની તમામ સિદ્ધિઓનો ઉપયોગ કરવાનો વખત આવી લાગ્યો છે.

આવી મનોદશામાં તેને હરખચંદને મળવું પડ્યું. એ સવારે ખંગલે આવ્યો હતો. તેને કહેવામાં આવ્યું કે તે બહાર ગઈ છે એટલે એણે ચીઠ્ઠી લખી મૂકી હતી કે હું પાછો આવીશ અને જ્યાં-સુધી તમે મળશો નહિ ત્યાં સુધી આવ્યા કરીશ. આ ચીઠ્ઠીથી તેને કશી અસર થઈ નહોતી, પણ પૂર્ણિમાને લાગતું હતું કે તેને મુલાકાતનો હક્ક છે.

વેલચંદની તિજેરીમાંથી મહોરખંધ કવર લાવવાનું જે ખંડમાં તેણે હરખચંદ પાસેથી વચન લીધું હતું, તે જ ઓરડામાં તેને મળવા બોલાવ્યો. તે અંદર આવ્યો. ત્યારે તે મેજની બારણાથી સામી બાજુએ બેઠી હતી.

પરસ્પર કશા વિવેકના શબ્દો ઉચ્ચારાયા નહિ.

તે મેજની બીજી બાજુ પર આવ્યો અને ઘડીભર લાલસા અને દૃઢતા ભરેલી નજર તેના દેહ પર નાખી ઉભો રહ્યો. પૂર્ણિમાને અણચિંતવ્યો ભય લાગ્યો.

“ હ્યો, હું આ આવ્યો. ” તેણે જણાવ્યું. તેના અવાજમાં આજીવ અને હઠ બંને હતાં.

પોતાની પીઠ પાછળની ઓરડાની એક જ બારી પશ્ચિમ તરફ પડતી હતી અને સાંજના સૂરજના અજવાળાથી તેના ચહેરાની ઝીણામાં ઝીણી રેખાઓ દેખી શકાતી હતી. એ ચહેરા ઉપર તેણે કદિ નહિ જોયેલી શક્તિ દેખાતી હતી—જાણે જરાપણ અંકુશમાં રાખવાની ઇચ્છા ન હોવાથી છૂટી થયેલી લાગણીવાળા આ પુરૂષમાંથી કોઈ રાક્ષસી પાશવતા નીતરી રહી ન હોય !

વિલાસરાય દિવાનખાનાની પેલી બાજુના ખંડમાં હતા, એ ભાનથી પૂર્ણિમાને નિરાંત વળી.

“ હા. ” તેણે જવાબ આપ્યો, “ હું દિલગીર છું. મેં તમને લખ્યું હતું કે તમારે આવવાની જરૂર નથી. મેં તમને ગુરૂવારે જ વહેલા ખબર આપ્યા હતા. ”

તેણે આનો જવાબ ટેબલની જમણી બાજુએ બેસતાં આપ્યો.

ગઈરાત માફક તેમની વચ્ચે ફક્ત મેજની ગોળ કોરણ જ રહી હતી. તેણે ખુરશી લીધી અને પૂર્ણિમાના મુખ ઉપરથી નજર લઈ લીધા વિના તે સરખી મૂકી.

“ હું આવ્યો—આવ્યા વિના રહી શકાણું નહિ.”

તેની જીભનું ટેરવું ક્ષણભર તેના નીચલા હોઠને સ્પર્શી રહ્યું.

“ રહી શકાણું નહિ ? ” પૂર્ણિમાએ શંકા પડતી રીતે તેના પડધો પાડ્યો.

જાણે તે માલીક હોય તેમ બોલ્યો: “ તમારાથી વિખૂટો રહી ન શક્યો. મને બુધવારની રાત સાંભરી ને આપણે બે કેવાં પાસેનાં સગાં જેવાં લાગતાં હતાં તે યાદ આવ્યું. ”

પરાણે દુખાવેલી ધુળરી જેવો સૂક્ષ્મ કંપ પૂર્ણિમાના આખા દેહમાં પ્રસરી રહ્યો. તેણે અત્યંત શાંતિથી કહ્યું: “ એમાં ભૂલ થતી હતી.”

તેની હઠ ઓછી થઈ નહિ. તે માનતો ન હોય એવી રીતે હસ્યો, અને નિશ્ચિંત સગપણનો સ્વર ધારણ કરી બોલ્યો: “ બુધવારે રાતે તમે તમારે માટે અને રાવણપુર ખાતર કાઢ કરી શકે નહિ એવું કામ કરવા આ ઓરડામાં મને કહ્યું હતું, અને એ કામ મેં કર્યું પણ ખરું. પણ તે તમારે માટે—સમજ્યાં ? હવે તમે જ મને અહીં આવવા ના પાડો છો. ”

તેની આંખ કંટાળો ઉપજાવે તેવી રીતે ચમકવા માંડી. તેને તેના પોતાના સાદની અસર થતી હતી. જાણે કે તેની સાથે સગપણ સંબંધ સ્થાપી હવે વધારે નિકટનો પરિચય સાધવા તૈયાર રહ્યો હોય !

“ મને સમજ પડતી નથી, ” એ અત્યંત શાંતિથી બોલી: “ કે તમને મેં ગુરવારે વહેલા ખબર આપ્યા કે મેં તમને જે કામ કરવાનું કહ્યું હતું તેની હવે જરૂર રહી નથી. તમને એમ પણ લખ્યું હતું કે તમે તે કરશો તોપણ તેનો ઉપયોગ હું નહિ કરું. ”

હરખચંદ એવી રીતે હસ્યો કે તેને કંઈ વિચિત્ર પ્રકારની ધૂણા ઉપજી.

“ પણ એ વખતે તો મેં એ કામ કરી લીધું હતું. ”

તે એ માની શકતી નહોતી. “ તે સાથે મારે કંઈ લેવાદેવા નથી. ”

હરખચંદે ખુરશી જરા નજીક ખેંચીને કહ્યું: “ મેં તે વખતે એ કામ કરી લીધું હતું. કારણકે મારે તો તમને ખુશી કરવાં હતાં. મને ખબર હતી કે તેથી તમારી મહેરબાની મળશે. ” તેના શબ્દોનો અર્થ સ્પષ્ટ હતો.

“ ઓહો ! ” એ પોતે નહિ બતાવવા ધારેલા તિરસ્કારથી બોલી: “ હું તમારી માફી ચાહું છું—તમને હું ખુલાસો કરું. ”

જરાપણ દમ ખાધા વિના, ઉતાવળથી તે બોલવા લાગી: “ તે કવરમાં જે સમાચાર હતા, તેની મારે જરૂર હતી. જે મને તે ન મળે તો ઘણા માણસોને નુકશાન થાય: રાવણપુરને જખરો ધા લાગે. દરેક હક્કથી એ સમાચાર મારા હતા. મારે તેની અત્યંત જરૂર હતી. મને લાગ્યું કે તે સમાચાર ગમે તે રીતે મેળવવામાં ન્યાય જ હતો. એટલે મને તમારી મદદ માગવાનું મન થયું અને હું એ સંકલ્પને વશ થઈ તમે ગયા પછી મને લાગ્યું કે તેમાં મારી ભૂલ થઈ હતી. મારી મુખ્ય ભૂલ તો તમને ભૂલાવામાં નાખવાની થતી હતી—મારા વિષે. હરખ-ચંદભાંઈ, મારાથી એ ન બની શકે. એટલે મેં એ પડતું મૂકવાનો નિર્ણય કર્યો. એટલે વળતે દિ સવારે નવ વાગતામાં તો મેં તમને ચીઠ્ઠી લખી મોકલી કે આ બાબતમાં તમારે કંઈ કરવું નહિ. હું બહુ દિલગીર છું. ”

તેનામાં જવાબામુખી ધીખી રહ્યો; ક્રોધથી નહિ પણ અતૂટ વિષયલાલસાથી. તેનો ચહેરો પર્વત શિખર માફક ચીરાડવાળો થઈ ગયો.

“ અને તમે એમ માનો છો કે આટલાથી બધું પતી ગયું ? ” તેણે પૂછ્યું. તેનો અવાજ ધીમે હતો. તેની લાગણી પર તે લગામ ચડાવવા ઇચ્છતો નહોતો.

તેની હડપચી ઉત્તર થઈ તે પાછી હટી જઈને બોલી: “ હાસ્તો. કાંઈપણ સદ્ગૃહસ્થ માટે એ બસ છે.”

બેડોળ કટાક્ષ સહિત તે બોલ્યો: “ હા, બરાબર. કાંઈ બૈરી પોતાનું કામ કઢાવવા કાંઈ મરદને બોલાવે, તેની લાગણીઓ ઉશ્કેરે, તેને આગળ ધકેલે, એની મરજી પડે તેવા ખ્યાલો બાંધવા દે અને એવા પ્રસંગો વધારે મળી શકશે એવી છાપ પાડી તેને કામ કરવા મોકલે તો કાંઈ પણ સદ્ગૃહસ્થ એમ માને કે આટલાથી બસ. અને એ બૈરીની ઈચ્છા મુજબ કામ કરી પછી તે વાંચે કે કાંઈ બીજા મારફત કામ કરાવી લીધું છે અને હવે એ બૈરીની નજીક જવાની તેને જરાપણ જરૂર નથી, એટલે પણ એને સંતોષ થઈ જાય—હું ! ”

પૂર્ણિમાની નજરમાં અપાર તિરસ્કાર ભર્યો હતો.

“ ત્યારે આ વાત લંબાવવામાં સાર નથી.”

તેણે દાંત કચકચાવી જવાબ આપ્યો:

“ તમે એક ઘોળું, લાખની મ્હોરવાળું અને પાકી સીસાપેનની દુબ-કાં ની નિશાનીવાળું કવર લાવવા કહ્યું. તમે મને આગળથી સાદું કરવા વિષે મેણું માર્યું. ઠીક આ—” તેણે ખિસ્સામાંથી એક ઘોળું કવર કાઢી ટેબલ ઉપર પછાડ્યું અને મ્હોર દેખાય તેવી રીતે મૂક્યું: “ આ તમારું કવર અને મેં આગળથી કાંઈ માગ્યું નહોતું. હું—”

તેણે ખુરશીમાંથી ઉંચા થઈને તેનો હાથ પકડ્યો. તે સાવધાન થઈ જાય એ પહેલાં હરખચંદ બોલ્યો: “ આટલા થોડા માટે આવડું મોટું ઈનામ એમ તમે કહ્યું હતું તે યાદ છે ? મેં કેટલું બધું કર્યું છે, અને મને આશા છે—”

પૂર્ણિમાએ તેનો હાથ તરછોડી નાખ્યો અને છત્રાંગ મારી ઉભી થઈ ગઈ. શ્વાસ લેવા મથતી તે પોતાની છાતી ઉપર એક

હાથ મૂકી ખારી પાસેની દિવાલને અઢેલી ઉભી રહી. તે તેની સમક્ષ ઉભો હતો, સહેજ નીચો નમ્યો હતો. તેના જમણા હાથની આંગળીઓ એને પકડવા તૈયાર થઈ હોય તેમ હજી વળેલી હતી. તેની લાલધૂમ આંખો તેને ભોગવી રહી હતી.

“તમને કનકરાય પાસેથી એ ખજર મળ્યા.” તેની તૃણામાં ધ્વિંતું તેજ હોમાયું.

“નહિ,” તે ચિત્કારથી બોલી: “નહિ.”

એને મોળ આવવા લાગી હતી. ઘૂણાથી એ અરધી બેભાન જેવી થઈ ગઈ હતી. તેના પગ જાણે ભાંગી ગયા ન હોય. તે ત્યાંથી ચાલવાનો યત્ન કરવા જેટલી પણ હિંમત કરી શકતી નહોતી. આવા માણસ સાથે તેને કદિ પ્રસંગ પડ્યો નહોતો.

એ પુરૂષ તો પોતાનું ભાન ભૂલી ગયો હતો.

“મને ખજર છે.” તેણે જનાવરની લઠથી કહ્યું. તેની નજર પૂર્ણિમા ઉપર હતી. એ ચસે તો તેના ઉપર જૂલમ ગુજરવા પણ એ તૈયાર હતો. તેનો ચહેરો સફેદ પૂણી જેવો બની ગયો હતો. “કનકરાય શું કરી રહ્યા છે તેની મને ખરાબર ખજર છે. મેં તેની ખરોબર તપાસ રાખી છે. પણ એ બાબતમાં મારો પણ કંઈ લક્ક રહે છે.” તેને કદનો ગળફો આવ્યો. તે ગળી જતો બોલ્યો; “મેં તમને કહ્યું હતું કે તમે મને ગાંડો બનાવ્યો છો. તમે મારી સાથે આટલે જ ચાલી ને અટકી શકો તેમ નથી. મારી સાથે તો નહિ જ. તમે બંને તેમ કરી જૂઓ અને પછી જૂઓ કે શું—”

તેણે કહેવાનું ખાળ્યું અને જાજરજસ્ત મહેનતે પોતાના ગુસ્સાને કાણુમાં લીધો. તેનો ચહેરો લાલચોળ થઈ ગયો. તેના હાથ એટલા ધ્રુજતા હતા કે તેને અદ્ય વાળવી પડી. તેણે હસવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“પણ આપણે બંનેને કનિયો કરવો પાલવે તેમ નથી.” તેણે કહ્યું. તે ઓરડામાં આવ્યો ત્યારે તેના ઉપર જે અકુદરતી

મનોબળની છાપ દેખાઈ હતી તે જ પાછી ચડી આવી. “ તમને ન્યારે મદદ જોઈએ ત્યારે હું મદદ કરી શકીશ. અને તમને મદદની જરૂર પડશે. દુનિયામાં તમે મને જીવ સટોસટ છો. હું તમને ચાહું છું; હું તમારે માટે તલસું છું—એટલો તલસું છું—”

“ ચૂપ ! એક બોલ પણ વધારે નહિ બોલતો. ” પૂર્ણિમાએ તેને સખાઈથી અટકાવ્યો.

એનું આત્મબળ એનામાં પાછું આવ્યું. પોતાના હાથ ભીંત પર અઢેલી તે આગળ આવી હરખચંદ તરફ આવી.

“ સાંભળ. ” શરમ અને ક્રોધથી લાલચોળ થઈ તે આગળ વધી. “ તને આજે અત્યારે મળવાનું મેં કબુલ કર્યું. કારણ કે હું તને માહું લગાડ્યા વિના કહેવા ઈચ્છતી હતી કે તારો અને મારો પંથ ન્યારો છે. તે દિવસ તારો ઉપયોગ કરવા હું મારી કટોકટ જરૂરીઆતને વખતે લક્ષ્યાવવા જેટલી નીચે ઉતરી એથી હું લાજ મરતી હતી—આજેય લાજ મરું છું. મને ખબર હતી કે તે રીતે ઉપયોગ થઈ શકે તેવો માણસ તું છે. અને જે મહાન કાર્ય મારે સાધવાનું છે તે માટે ગમે તેવા ઉપાયો લઈ શકાય એવી માન્યતામાં હું તારો ઉપયોગ કરવા જેટલી નીચી ઉતરી. એ ભૂતભરેલી માન્યતાની ગંદવાડ તેં મને ખતાવી છે. મને લાગતું હતું કે હું તને ઓળખું છું, છતાં એ કરવું મારા ધાર્યા કરતાં પણ કઠણ નિવડ્યું. એ ખતી શકે તેમજ નહોતું.”

તે તેની એક બાજુ પર થઈ નીકળવા ગઈ. પણ તેણે તેનો હાથ પકડ્યો.

“ એમ ક્યાં જઈશ ? ” તે બોલ્યો: “ તું હવે મારા પંજામાં છે. તું તિજેરી ફેડે છે અગર બીજા પાસે ફેડાવે છે, તે તારે માટે કહેવડાવવું બહુ સારું નહિ લાગે. તેં મને છતર્યો છે. તું તારી સૂચક એજાઓથી જૂઠું બોલી છ—તારા નયનોથી: તારા શરીરથી—હવે મને મારો હક્ક જોઈએ છે. તેં મને જે રીતે અર્પણ થવા ધાર્યું હતું તે રીતે તને બો—”

તે તેનાથી છૂટી ગઈ, અને ખારણા તરફ દોડી ખારણું ઉઘાડી નાખ્યું.
હરખચંદ તેની પાછળ જ હતો.

ખારણા વચ્ચે ઉભી, હાથ હાથા ઉપર રાખી તે પાછી ફરી
અને તેને ચેતવણી આપી: “હવે એક પણ બોલ બોલ્યો છે તો
વિલાસકાકાને બોલાવીશ.”

તેણે ફરી તેનો હાથ પકડ્યો. તેણે દલીલ કરવા માંડી:
“જો તું—”

ઉંચે, સ્પષ્ટ અવાજે પૂર્ણિમા પોકારી ઉઠી: “વિલાસકાકા!”

દિવાનખાનાના સામેના ખારણા પાછળ એક મરદનાં પગલાં
સંભળાયાં. હરખચંદ તેનો હાથ છોડી દીધો, ને તેની આગળ થઈ
ખારણામાંથી નીકળી ગયો અને સીડીની દિશામાં જરાપણ ઉતાવળ
કર્યા વિના ચાલવા લાગ્યો.

વિલાસરાય સામેના ખારણામાં દેખાયા. તેણે પહેલાં પૂર્ણિમા
તરફ નજર નાખી, પછી સીડી નીચે અદૃશ્ય થઈ જતા હરખચંદને નિહાળ્યો.

“શું છે પૂર્ણિમા?” તેણે પૂછ્યું.

તેને બોલાવ્યા ન હોત તો ઠીક થાત, એવું શોચતી તે તેની
પાસે જઈને બોલી: “કંઈ નહિ, કંઈ નહિ કાકા. મને મનમાં થયું
કે તમારી થોડી સલાહ લઉં, પણ પછી કહ્યું કંઈ નહિ.”

તેનો હાથ પકડી તેને ફેરવી વિલાસરાય પોતાના ઓરડામાં
લઈ જતાં તે બોલી: “સાચી વાત તો એ છે કે મને હમણાં
બહુ જ સુંદર પાઠ શીખવા મળ્યો છે. દૂરનું લક્ષ્મિંદુ ગમે તેટલું સ્વચ્છ,
સ્ફાટિકશ્વેત, તેજસ્વી હોય તોપણ કાંઈ પણ આત્માભિમાની
સ્ત્રીને માટે કેટલીક વાતો તો તદ્દન વજર્ય છે, એવું હું આજે શીખી.”

વિલાસરાય સમજી ન શક્યા.

“ બેટા, કહે છે ને કે સ્ત્રીને તો કાયાનો પણ ભો ! ”
વિલાસરાય બોલ્યા.

*

અરધા કલાક પછી ગાડીની મુસાફરીથી થાકેલો છતાં સ્વયં-
સેવક પોલીસના ઉત્સાહથી ચમકતો નીલકંઠ મિ. મહેતા ભૂતકઢા
સાથે ક્રાફ્ટ મારફટ ઉપરની પોલીસ ઓફિસમાં ગુફતેગુ કરી રહ્યો
હતો. તેની વાતથી ભૂતકઢા આનંદમાં આવી ગયો હતો.

“ હવે કાલી સાડીવાળી ઓરડે ” તેણે પૂછ્યું: “ તમેને
ખાટરી છે, મી. મહેતા ! કે તમે તેની ઓલખાન સોગંડ પર નહિ
આપી સકો ? ”

“ મને તદ્દન ખાતરી છે. ” નીલકંઠે જવાબ આપ્યો.

ભૂતકઢાએ પોતાના ટેબલના ખાનામાંથી એકદમ એક છાપાની
કાપલી કાઢી તેની સામે ધરી.

“ આય ફોટા તેણીના જેવો નથી દેખાતો ? ”

નીલકંઠ મહેતા હસ્યા. “ કેમ કહી શકાય ? ” તેણે કહ્યું: “ તેને
માથે આઘી ઓઢેલી સાડી હતી અને મેં તેને દેખી ન હતી, એટલે
કે તેને ખબર નહોતી કે મેં તેને જોઈ છે. તે ખારણામાંથી ફરીને
નીકળતી હતી અને મારા તરફ પીઠ ફેરવતી હતી. હું મારા ખારણા-
માંથી બહાર નીકળ્યો ત્યારે તેનો હાથ ઉલાળા પર હતો. તે ચાલમાંથી
હું તેને જોતો હતો. તે જાણ્યા વિના તે એકદમ ચાલી ગઈ. ”

“ કમજાત ! ” ભૂતકઢા બબડ્યો: “ એ બી નસિબવંટી છે ટા !
તેની બસ કેટલીયવાર હાથમાંથી છટકી ગઈ ચ ! હમે ભોગો એજ એ
ઓરડે છે એમ સમજીને ગયા ગુફવારે અહીંથી નાલાસોપારા સુઠી
ને નાલાસોપારા સ્ટેશનથી તાંહની ખાડીવેર પીઠ પકરી ને છેવટ અમને
હંઠાં બનાવી એણી છટકી ગઈ. તેને સા—ને તે ધડીચે ઉપડેલા

મેાતરબોટમાં ચહરીને બસ ચાલી ગેઈ. યા નસીબ ! બસ એણી એના બુલંડ સિટારા પર ટો જીવી રહે ચ ! ”

નીલકંઠને હસવું આવ્યું. “ એનું જ નામ ચાલાકી. ”

બૂતકઢા ધુરકચો અને ખાનામાંથી ચાર ફોટોગ્રાફ કાઢ્યા.

“ ઠીક. ” વળી મળ્લમાં આવી જઈ તે બોલ્યો : “ આયે ચાર જનામાંથી તમુએ બારી પાસે છબ્બં પર ઉભેલો કોનને જોયલો ? તમે આના બારામાં તો સોગંડ ખાવા તૈયાર છેવોને ? ”

નીલકંઠે ફોટોગ્રાફ હાથમાં લીધા.

“ જરૂર. ” તેણે જવાબ આપ્યો : “ મેં તેને ઉપરના ઝુમ્મરના અજવાળામાં વીસ ફીટ કરતાં ઓછે છોટે જોયેલો. ”

એનો છેલ્લો આશરો

 નક તે સાંજે પૂર્ણિમાને મળવા ગયો. ભૂતકઠાની સૂચના મુજબ તે ચાલે તેવી તેને બહુ થોડી આશા હતી છતાં તેને માથે જે ભય ઝંઝૂમી રહેલો હતો તે તેને સમજાવવાની આ છેલ્લી તક તે જ્યાં દે તેમ નહોતો.

વિલાસરાયની પાટી પછી તે તેને મળ્યો નહોતો અને તે દિવસ પણ પાટી પુરી થવા આવી હતી ત્યારે તે દિવસ તેમની વાતચીતમાં પણ પૂર્ણિમાના સવાલોના તેણે જવાબ આપ્યા હતા અને પોતાના તરફ તેની કેવી વૃત્તિ છે એ તે ચોક્કસ પણ જોઈ શક્યો નહોતો. રાતના આઠ વાગ્યા પછી તે બંગલે ગયો ત્યારે તેને મળવાની ના પડવી હોત તો તે નવાઈ ન પામત.

પણ તે તેને મળવા આવી. તે તેને માટે બગીચા ઉપર પડતી બારીવાળા પહેલા માળના ખંડમાં રાહ જોતો હતો અને તેને જોયા પછી તે સમજી ગયો કે એ અંજત વાત કરવા માગતી નહોતી— કેવળ પોતાના કાર્યપૂરતા સવાલ જવાબોથી વધારે આગળ એ જાય તેમ નહોતી.

“આજે મારા આવવાથી તમને અચંબો થયો હશે,” તે માફી માગતો હોય તેમ બોલ્યો: “પણ મને આવવાની બહુ જરૂર લાગી. કેટલીક બહુ જ અગત્યની પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ છે, તે વિષે હું તમારો સાથે વાતો કરવા આવ્યો છું.”

કોઈપણ પરિચિત માણસ તરફ સ્મિત કરી શકાય તેવું સ્મિત તેના હોઠ પર ફરક્યું. તેને હજી ખબર પડી નહિ કે પોતાનો તેની સાથે સંબંધ શો હતો ?

“અલબત્ત, તમે આવ્યા તેથી હું બહુ જ રાજી થઈ છું.” તે બોલી: “એ બારી બંધ કરશો ?”

તેણે તેમ કર્યું અને પડદા ઉતારી નાખ્યા. એ સાંજે બહુ ગરમી થતી હતી અને વૈશાખના અંતમાં અગર જેઠની શરૂઆતમાં મુંબઈમાં જે જાતનો ધામ અને પવનનો અભાવ સાંજના વખતે જેવામાં આવે છે તેવી જ આ સાંજ હતી.

“કોઈ સાંભળે તેના કરતાં ધામ સહેવો સારો.” તે બોલ્યો.

“સાચું.”

તેણે બારીના પડદા સરખા કર્યા અને બીજી ખુરશી ખેંચી લીધી તેટલામાં તે બેસી ગઈ અને એક હાથીદાંતના હાથાવાળો મોરપિચ્છને પંખો લઈ વાયુ ઢાળવા લાગી.

તે તેને છેલ્લો મળ્યા પછી કેટલો બહુલાઈ ગયો હતો તેનો તે વિચાર કરતી હતી. તેના મુખ પર સૂક્ષ્મ પતળાઈનો દેખાવ હતો. તેના હોઠ વધારે દૃઢતાથી બીડાયેલા હતા. એક અઠવાડિયા પહેલાં એજ ઓરડામાં તેને મુંબઈ છોડી જવા વિનવવા આવેલા આનંદી, હસમુખા, યુવાન કરતાં કોઈ જૂદાજ-પ્રૌઢ, આઘેડ વયના માણસ જેવો એ દેખાતો હતો.

તેનામાં થયેલા આ ફેરફાર વિષે પૂર્ણિમાના ખ્યાલમાં ઠશી અતિ-

શયતા નહોતી. તે એકાએક બહાર મુસાફરી પર ગઈ હતી તેથી તેને બહુ ફિકર થઈ હતી. એ સરસરંજમનો મછવો શોધવા ગઈ હશે. એ જડ્યા પછી એના ઉપર અનેક ભયો ઝંઝૂમતા હશે, વગેરે ખ્યાલો તેના મનમાં ઉભા થયા હતા. મુંઝઈ એને અજીત ધિજ્જ ખેલનાર, સ્ત્રીઓના કહાન, સમાજ મંડળના કેન્દ્ર, મિત્રમંડળના આત્મા તરીકે ઓળખતું હતું. પણ વેલચંદ્ર રખેને પૂર્ણિમાને પ્રતિમાના ખૂનમાં સંડોવે એવો સંભવ, ભૂતકદાની તેની સામેની હિલચાલ, રાવણપુરી કાવત્રાં સાથે તેના સંબંધને લીધે ઉપજતા ભયમાંથી તેને છોડાવવાનો પોતાનો પ્રશ્ન—એ શંકા અને બહીકને લીધે કનક તદ્દન બદલાઈ ગયો હતો. તેના પ્રાણમાંથી હાસ્ય ઉડી ગયું હતું.

“ આજે સવારે મને ભૂતકદો મળ્યો હતો. ” તેણે ખુલાસો કરવા માંડ્યો: “ આવતી કાલે સાંજે તે તમને પકડવાનો છે, એમ મને કહેતો હતો. ”

તે તદ્દન સ્થિરચિત્ત હતી. આજા વાદળીરંગની રેશમી સાડીમાં એ અતિશય લાવણ્યશીલ, કળામૂર્તિ સમી સ્થીર બેઠી હતી.

“ હા. ” તે નિરાવેશ બોલી: “ તેણે મને પણ કહ્યું છે. ”

કનક બોલ્યો: “ તે મારી પાસે આવ્યો હતો. કારણ કે તેના માનવા મુજબ એ મારા આભાર નીચે છે, અને તમને મદદ રૂપ થવાની એ મને તક આપવા માગતો હતો. સાથેસાથે તે પોતાની બાજુ પણ ખેલતો હતો. ”

એક સ્મિતનો આભાસ માત્ર તેના હોઠને ધ્રુટો પાડી રહ્યો. તેના અવાજમાં વક્રોક્તિનો આભાસ હતો.

“ અલખત—અલખત. ” તે સમંત થઈ.

“ પણ આપણે વિચારવાનો મુદ્દો એ છે કે, ” તેણે બહુ વિચાર કરી કહ્યું: “ તમે પકડાવાથી બચી શકો તેમ છે. તમને જો ખબર હોય તો જે માણસ ગુન્હેગાર છે, તેનું નામ આપી દો. ”

“ એટલે વેલચંદનું નામ દઉં ? ”

“ હા. ” તેણે તેને આગળ પ્રેરણા કરી, “ વેલચંદનું નામ દો. ”

“ કનકભાઈ, ” તેણે હવે તેના જેટલા જ વિચારથી કહ્યું: “ એ બાઈનું ખૂન કાણે કર્યું તે જેટલું તમે જાણો છો. તેટલું જ હું જાણું છું. વેલચંદ સામે કે કાઈ સામે પુરાવો આપી હું મને ખચાવી શકું તેમ નથી. અને બીજી વાત. હું તમારી કે કાઈની મદદ મળતી હોય તો તે ન લઉં એવી બેવકુફ નથી. મને મદદની બહુ જરૂર છે. આપણે જે કાર્યમાં સંડોવાયેલાં છીએ એમાં ફતેહ પામવું હોય તો મારે ખાસ મદદની જરૂર છે. પણ મેં તમને અગાઉ કહ્યું તેમ તમે જ્યાંસુધી માત્ર આ કાર્ય ખાતર જ એ મદદ ન આપો—બિલકુલ બિનશરત-ત્યાં સુધી મારે એ મદદ ન સ્વીકારવાનાં કારણો છે. ”

અસહ્ય અધિરાઈથી તેણે તે વાત બાજુ પર હડસેલી દીધી.

“ તમે અત્યારનો મામલો બરાબર સમજો છો એ જોઈ હું રાજ થાઉં છું. ” તેણે જવાબ આપ્યો. તેના શબ્દો ધારવાળા, કાતિલ હતા. “ તમને ખબર છે તેના કરતાં મોટી આફતો સામે ઝઝૂમી રહી છે. તમારે મદદ લેવી જ પડશે. કાણ મદદ આપે છે તે ગણકાર્યા વિના મદદ નકારવાનો તમને હક્ક નથી. મારા તરફથી હું આટલું કહું: હું જે આપી શકું તેમ છું તે એવી શરતે કે તે તમને આપ્યા પછી તેના પરિણામ અગર બદલા રૂપે મને કાઈ જાતની અપેક્ષા કે આશા નથી. હું એ આપું છું તે એમ જાણીને કે એક અપાયા પછી હંમેશને માટે અપાયેલું રહે છે—ભવિષ્યમાં એની એક અભેદ દિવાલ ચણાઈ રહે છે—એ ગયેલું જ રહે છે—બૂલાઈ ગયેલું જ રહે છે. ”

પંખાના એક પિચ્છાને હોઠે અડકાડી તે આના ઉપર વિચાર કરવા લાગી.

“ મને કહો, ” તે છેવટે બોલી, “ હું મદદ ઉપર મદાર બાંધું કે તમે ફક્ત છેલ્લી ધડિયે કંઈ થઈ શકશે એવી આશાથી જ બોલી રહ્યા છો ? ”

તે સંભાળથી શબ્દો ચૂંટી ચૂંટી બોલ્યો: “ જો કાંઈ તમને મદદ કરી શકે તેમ હોય તો તે હું જ છું. ”

“ તો એવું બને તેમ છે કે હું ઇજારાના ફક્કા આપી દઉં અને થિયોડોર પગલાં ભરે ત્યારે સગરામસિંહને સંદેશો પહોંચાડી દઉં. તેટલો વખત મને મળે અને મારા પકડાવાની વાત સોમવારની સાંજ સુધી મુલતવી રહે ? ” આ સવાલ પૂછતાં ઉદાસીનતા તથા અંતરની જે છાયા તેના વર્તનમાં હમેશાં રહેતી હતી તે અદૃશ્ય થઈ. તેના ઉપર અવલંબતાં તેણે પોતાની ખરી વૃત્તિઓ છુપાવવા જરાપણુ યત્ન ન કર્યો, અને તેના અંદરના ઉપર તેની ચિન્તા અને ભય પ્રતિબિંબિત થતાં કનક જોઈ શક્યો કે તેને પણ આ કાર્યનો અત્યંત શ્રમ લાગ્યો હતો અને તેની દેહલતા તેની નીચે નંખાઈ ગઈ હતી. તેની આંખ નીચે જાણે કેમ પાંછી વડે ન ચીતર્યા હોય તેવા કાળા ડાઘા હતા.

“ હા, બને તેમ છે. ” તેણે તેને વિશ્વાસ આપ્યો: “ તમે મને ફક્ત ભૂતકલાને કહેવા જેવું કંઈક આપો તો. ”

“ એટલે કે વેલચંદ પર તહોમત ચડાવવા જેવું ? ”

તેણે ડોકું ધુણાવ્યું. “ હા, અગર તમે નિર્દોષ છો એવું સાબિત થાય તેવું. ”

“ હું નિર્દોષ છું તેવું?—મને વિચારવા દો. ”

બંને ચૂપ થયાં. તે તેના તરફથી ફરી ગઈ. હવે તે તેના ડાબા રકંધ ઉપરથી ફક્ત તેના મુખની થોડી રેખા જ જોઈ શકતો હતો. તે એવી રીતે ઉભી હતી કે કનક ફક્ત બંધ થઈ ગયેલા, એટલી મજબૂત રીતે પકડેલા કે તેની આંગળીઓ હાથીદાંત જેવી શ્વેત અને કઠણ દેખાતી હતી તેવા પંખાવાળો ફક્ત ડાબો હાથ જ દેખી શકે.

તેને એકાએક ખજર પડી કે પૂર્ણિમા અતિશય આવેશમાં આવી ગઈ હતી. તે પાછી ફરી ત્યારે તેના મુખ ઉપરથી રંગ માત્ર

હડી ગયો હતો. તે બોલી: “મને જરાપણ ખ્યાલ નહોતો કે તમે મારા પકડાવાનો સમય મુલતવી રખાવી શકશો.”

“હું એમ નથી કહેતો કે રખાવી શકીશ.” તે બોલ્યો; “પરંતુ જો કોઈપણ રખાવી શકે તો તે હું છું: હું તમારો છેલ્લો આશરો છું.”

તેનાં નયનો અત્યારે આછાં ભૂરાં, ઠંડાં, સંકુચિત ડોળાવાળા થઈ કનક સામે જોઈ રહ્યાં હતાં; અને તેની અતિ ચિંતાથી બ્રશ પૂછતી આંખોને એક સ્થિર રાખતાં હતાં.

“પેલો અક્ષરવાળો રૂમાલ છે ને?” તેણે યાદ આપ્યું.

“હા.” એ તેની વિચારધારા સમજી ન શક્યો.

“અને ખૂનને વખતે હું ચોથે મજલે હતી એવું સોગંદનામું.”

“હા.” તેણે કબૂલ કર્યું અને પછી ચમક્યો. “તમે અક્ષરવાળો રૂમાલ કહ્યું પણ એ તમારા નામાક્ષરનો હતો?”

તેનું મસ્તક ઉંચું થઈ પાછળ પડ્યું. “હા.” તે બોલી.

“પણ” કનકે સૂચવ્યું, “ભૂતકદા એની અંદરની આછી સૌરભ ઓળખી શક્યો નથી.”

“ના.”

ખુરશી પર જોરથી અઢેલી તે સીધો બેઠો. વિજળીના ચમકારા પેઠે તેના મનમાં શક ઝબુક્યો.

“એ રૂમાલ?” તેણે પૂછ્યું, “એ તમારો હતો?”

પૂર્ણિમાની મુખમુદ્રા ન બદલાઈ. “હા.” તે બોલી.

“અને એ સોગંદ પર ઓળખાણ. ચોથે મજલે તમે હતાં?”

“હા, હું હતી.” તેણે પાછી કબૂલાત આપી.

તે પોતાનું આશ્ચર્ય દબાવતાં ભ્રમર મરડી બોલ્યો: “ પણ એ કેમ બને ? તમે તો થિયેટરમાં હતાં. ”

તેણે બેપરવાડીથી હાથ હલાવ્યો—જાણે કે આ વાત બહુ નાની હોય.

“ મિ. ભૂતકદાએ અનુમાન બાંધ્યું. ” તે બોલી, “ મેં ગદ્ગદીને રસ્તે થિયેટર છોડ્યું અને ફિલ્મ પૂરી થયા પહેલાં હું પાછી આવી બેસી ગઈ. ”

તેની નજર તેનાં નયન પરથી નીચે પડી. તેને અસહ્ય ગરમી થવા માંડી અને તેણે યંત્ર માફક ખિરસામાંથી રૂમાલ કાઢી મેં પરનો પસીનો લૂછ્યો. તે સ્થિર બેસી કનકને જોતી રહી. ઉંચું જોતાં કનકને લાગ્યું કે તેની નજરમાં જાણે પોતાના શબ્દોથી તેના પર થયેલી અસર એ સાવધાનતાથી માપી રહી ન હોય તેવા ભાસ હતો.

તેણે વિચાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો. તેના કર્ણુમાં એક જાતનું ગર્જન હતું. તેની પોતાની નાડીઓના હથોડા માફક પછડાતા ધબકારા હતા. તેની આંખો સામે નાના શ્વેત ચમકારાઓ નાચી રહ્યા હતા. તેની બુદ્ધિના દરવાજા પાસે પૂર્ણિમાના ટૂંકા ટૂંકા વાદળો તેની મરજી વિરુદ્ધ ટોળેવળી બેળાં થયાં. તેમાંની હકિકતો તેની નજર સામે વ્યૂહ રચી ખડી થઈ અને તેની તથા એની વચ્ચે કાળાં વાદળાં માફક ટિંગાઈ રહી. જાણે કેમ કોઈ લશ્કર ફૂચ કરતું કરતું આવી તેને એકદમ ચોમેરથી ઘેરી લેતું હોય. તે ઘેરાઈ ગયો: સપડાયો. તેની બુદ્ધિના લોખંડી દરવાજા તેના વજાગ્રાતથી તૂટી ગયા.

તેણે આ સ્વપ્ન દૂર કરવા શરીર મરડ્યું અને જોઈ લીધું કે પોતાનો હાથ તેણે ગળા ઉપર મૂક્યો હતો; આંગળિયો તેના પસીને રેખજેખ થયેલા શરીર અને કોલર વચ્ચે પેસી ગઈ હતી. તેણે એક ઝટકાથી પોતાનો હાથ લઈ લીધો ને ખુરશીમાં દબાવી દીધો. પછી તેને

જોઈ શકાય તેટલું શરીર આગળ નમાવ્યું; તે એટલું નમ્યું કે માંડમાંડ આંખ ઉંચી કરતાં મુખ નિરખી શકાય. રૂપ અગર આકૃતિ વિના તમામ રેખાઓ ભેળા થઈ જતી હોય તેવું પૂર્ણિમાનું મુખ તેને કંઈ વિચિત્ર લાગ્યું. તેણે નજર ફેરવી, સ્થિર કરી, તેને સ્પષ્ટતાથી નિહાળવા મહાભારત યત્ન કર્યો અને તે ક્ષણે.

તે એક પૂતળાં જેવી સ્થિર, ચૂપ બેઠી હતી.

એક ક્ષણભરમાં સત્યની પ્રતિમા તેની નજર આગળ સ્પષ્ટ ખડી થઈ. અવયવે અવયવ, અંકોડે અંકોડા, કટકે કટકા આશ્ચર્ય-કારક ત્વરાથી તેની નજર સમક્ષ સંધાઈ ગયા. જાણે એ કોઈ માનસિક ચિત્રપટ ન બેતો હોય !

એ રૂમાલ એનો જ હતો ! એ આશ્રમમાં હતી ! ચોથે મળ્લે ! ખૂનવાળા ઓરડામાં ! તે ચિયેટરમાંથી છાનીમાની નીકળી ગઈ હતી ! પોતાનું કામ કરી લીધું હતું ? પાછી સરકી આવી હતી અને પોતે ગુન્હાના સ્થળ પર નહોતી તેનો પુરાવો ઉભો કર્યો હતો ! અહુ હોંશિયારીથી ઉભો કર્યો હતો ! અને આ બધી તેને ગુન્હેગાર ઠરાવતી હકિકત તે કબૂલી રહી હતી—શરમ કે મુંઝવણ વિના: શાંતિથી કબૂલી રહી હતી !

અનિવાર્ય શૂળ દયાવવા યત્ન કરતા માણસની પેઠે તે કષ્ટાયો, અને તેના તરફ જોયું. આ વખતે તે જે કંઈ જોઈ રહ્યો હતો તે તેની આંખ આરપાર પરખી રહી હતી. પૂર્ણિમાનાં નયનોમાં ભય પણ નહોતો, પીડા પણ નહોતી. એ ધૈર્ય, સહિષ્ણુતા, પ્રતિક્ષાનું મ્હોરું પહેરી બેઠી હતી. તેને આશ્ચર્ય ઉપજ્યું—પ્રતિક્ષા ? શાની પ્રતિક્ષા ?

તે બોલવા ગયો કે તરત તેનો હાથ તેના ગળા પર ઉંચકાયો. તેને લાગ્યું કે બોલવું અશક્ય છે. તેણે ફરી યત્ન કર્યો.

તેણે ધીમેથી કહ્યું, “ તમે—” તેનો હાથ નીચે પડ્યો. તેને સ્વર સ્પષ્ટ થયો. “ તમે તે રાતે પ્રતિમાના ઓરડામાં હતાં ? ”

“હા.” પૂર્ણિમાએ જવાબ આપ્યો. તેના સૂરમાં પણ તેના મુખ ઉપર દેખાતી પ્રતીક્ષાની છાયા હતી.

દારૂડિયા માફક તે ઉભો થયો. તેના ડાબા સ્કંધ ઉપર ભાર દઈ તેણે પોતાનો હાથ મૂક્યો. તેના ભાર નીચે તેની તળેનું ગરમ, નરમ માંસ ઘોચાચું તેમ છતાં તેણે તે હાથ ત્યાં જ રાખ્યો. એણે જરા એક બાજુ નીચે વળી તેના તરફ જોયું. શરીરમાં મંદવાડ ભરાય તેમ તેના મનમાં વહેમ ભરાયો—પૂર્ણિમા માટે વહેમ.

તે તેના ઉપર ઝમૂમી રહ્યો—જાણે કોઈ વિચિત્ર, અંધારી જગ્યા ઉપર કોઈ ટીંગાઈ ટીંગાઈ ને જુએ તેમ તે વધારે ઉંડો ઉંડો તેના ઉપર નજર કરતો ગયો. પૂર્ણિમાનો આંખો મોટી, ફટાર વિકસી રહી. કંઈક વાતને છૂપાવવા બીજું જ પ્રતિબિમ્બ પાડતા એ અરીસા, મોટા આરસા હોય એવો તેને ક્ષણભર ખ્યાલ આવ્યો.

એ ખ્યાલથી તે રીખાવા માંડ્યો. તેને લાગ્યું કે જવાળાઓ તેની કરોડને સળગાવી રહી છે. પોતાનાં મગજ અને નયન પાછળ તેની સહસ્ર ફણાઓ તેને ડંખી રહી છે. પોતાની દ્રષ્ટિને ગૂંચવતી આ ફણાઓને નિવારવા તેણે પોતાનો હાથ ઉઠાવ્યો. તરત જ એ આરસાઓને જે સત્યથી પ્રકાશ મળતો હતો તે સત્ય તેને દેખાઈ ગયું. તેના ભારથી નમેલી પૂર્ણિમાને હજી પણ પકડી રાખી નિહાળતો તે જોતો જ રહ્યો.

છેવટે અવર્ણનીય છૂટકારાથી તે બોલ્યો: “પણ તમે—તે—ખૂન તો નથી કર્યું ને?”

તેણે તેના સ્કંધ પરથી માથું હિંચકચું અને એક પગલું પાછું લીધું. એમ કરતાં તેના ગુડા એકદમ ગળી ગયેલા લાગ્યા ને તે ધ્રુજતો, ફિક્કો, હાંફતો ખુરશીમાં પડ્યો—દરેક દમ ખેંચતાં તેની છાતીના પડદા જાણે ચીરાતા ન હોય!

તે સીધી બેઠી. પોતાની લટો તેના સ્પર્શથી વીંખાઈ હતી તે સમી કરવા ખંને હાથમાં લીધી. પાંપણો ઉંચી કરીને તેને નિરખવા લાગી. તેની નજરમાં પ્રશ્નો ભર્યા હતા.

“ તમે કંઈ કહેતાં કેમ નથી ? ” તેણે પૂર્ણિમાને પૂછ્યું.

“ મેં એટલા માટે કંઈ કહ્યું નથી, ” તેણે જવાબ દીધો, “ કે ખરો ખુલાસો કર્યા વિના તમારી પોતાની મેળે જ હું નિર્દોષ છું એ તમારે જોઈ લેવું જોઈ એ, એવી અપેક્ષા રાખવાનો મારો હક્ક છે. ”

આવેશનું વાદળ તેના ઉપર જેટલી ત્વરાથી ચડી આવ્યું હતું તેટલી જ ત્વરાથી તેની છેલ્લી રેખાઓ તેના પરથી ઉતરી ગઈ. તેની હમેશથી સ્પષ્ટતાથી તેનું મગજ હવે કામ કરવા માંડ્યું. તેને હવે પૂર્ણિમાના નિર્દોષ હોવા વિષે જરા પણ સંદેહ રહ્યો નહોતો. પણ હજી સાવચેત રહેવાની જરૂર હતી. તેના હૃદયમાં ઘંટનાદ થઈ રહ્યો— “ સાવધાન ! ”

તેને કંઈ રીતે મદદ કરવી તેનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો. અસીલને કાઈ વકીલ જૂએ તેમ પૂર્ણિમાને તે જોવા માંડ્યો.

“ જો મારી મદદ કંઈ પરિણામ લાવવાની હોય તો તમારે મને વધારે હકિકત કહેવી પડશે. ”

“ તમારે શું જાણવું છે ? ”

એ પણ વકીલ પાસે અસીલ વર્તે તે માફક જ વર્તી રહી હતી. તેનો આત્મસંયમ માની ન શકાય તેવો અજબ હતો. પોતાને અત્યંત પ્રિય પોતે હાથમાં લીધેલું કામ કેમ પાર પડે એ જ એ જોઈ શકતી હતી. પોતે અત્યંત ભયમાં હતી એ વાત જાણે કે તે સાવ ભૂલી ગઈ હતી.

“ પહેલાં તો— ” કનકે પૂછ્યું, “ પ્રતિમાના ઓરડામાં તમે કેટલીક વાર હતાં ? ”

તેણે જરા પણ વાર લગાડ્યા વિના કહ્યું: “ મને લાગે છે કે હું બેત્રણ મિનિટ હોઈશ; ત્રણ તો બહુ. તેનું ખૂન થયા પછી—થયું કે તરત હું ત્યાં ગઈ હોઈશ. ”

તે પછીનો સવાલ પૂછવા માટે કનકે પોતનું મન અત્યંત કઠણ કર્યું: “ ત્યાં બીજું કોણ હતું ? ”

“ કોઈ નહિ. ”

“ તમે કોઈને જોયું નહિ ?—અને તમને કોઈ એ દેખ્યાં નહોતાં ? ”

“ સાચું ! ”

“ તમે ત્યાં કેમ ગયાં હતાં ? ”

તેનું હાસ્ય કણ હતું.

“ મારાથી તે કહેવાય તેમ નથી. ”

તેણે તેને જવાબ સૂઝાડવા યત્ન કર્યો: “ પણ તે અજાણતાં બન્યું હોય. તમે ભલતા જ ઓરડામાં જઈ પહોંચ્યાં હો ! ”

તેણે ડોકું ધુણાવ્યું. “ ના, તેમ નથી. હું ત્યાં જાણી જોઈને જ ગઈ હતી. ”

“ તમને તે મરી જાય તેવી ઇચ્છા હતી ? તેનું કાસળ નીકળે તો ઠીક એમ મનમાં થયું હતું ? ”

“ ના. ” તેણે ધસીને ના પાડી અને કહ્યું: “ પણ તેના મૃત્યુથી મને ક્ષાયદો થાય તેમ તો હતું જ—રાવણપુરને પણ ક્ષાયદો થાય તેમ હતું. ”

“ તમે પોતે એને ઓળખતાં હતાં ? ”

“ ના. ”

કંઈ સૂઝ પડતી નહોતી તેમ તેની બમર ગુંથાઈ. “ તમે બીજું વધારે શું કહી શકો અમ છો ? ”

“ મને નથી લાગતું કે બીજું કંઈ કહેવાનું હોય. ” તે વિચારવા લાગી. ને તેણે છેલ્લો જવાબ આપ્યો: “ હું દિલગીર છું, પણ આથી વધારે મારાથી કંઈ ને કંઈ કહી શકાય તેમ નથી. ”

“ પણ તમે સમજતાં નથી, ” તેણે દલીલ કરી, “ કે તમે મને વધારે કંઈ ન કહો તો પછી તમે કહેલું કશું ન કહ્યા બરાબર છે. હું ભૂતકલા પાસે જઈને કહું: ‘તમારું કહેવું સાચું છે. પૂર્ણિમાબાર્ષ થિયેટરમાંથી રાધવાશ્રમમાં ગયાં હતાં. એ જ પેલી ભેદી કાળી સાડીવાળી બેરી. એ રૂમાલ એનો જ હતો. તમારા સાક્ષીએ એને જ ખૂનના ઓરડા પાસે જોયાં હતાં. ખરેખર ખૂન થયા પછી બેત્રણ મિનિટ સુધી તે એ ઓરડામાં હતાં; પણ એ ગુનેહગાર નથી. એ પ્રતિમાને ઓળખતાં યે નહોતાં. અને હું બધું કહી રહું પછી એ જવાબ દેશે: ‘ હાં, જી એવન ત્યાં હતાં એ તો હું સાબિત કરી શકું તેમ છું. એવન પોતે ગુનેહગાર નથી એ સાબિત કરવા છો. ’

“ હું સમજી. ” તે કંટાળા સહિત બોલી: “ અને હું એ સાબિત કરી શકું તેમ નથી. ”

“ તો પછી ” તેણે દલીલ કરી: “ હવે છેવટની એક જ ચીઠી બાકી રહે છે—‘ તેરી બી ચૂપ, મેરી બી ચૂપ. ’ કંઈ કહેવાનું જ નહિ અને અત્યારે તથા કાલ રાતના આઠ વાગ્યા સુધીમાં શું થાય છે તે મને જોવા છો. ”

*

તેના ગયા પછી તે સામી ભીંત ઉપર સ્થિર નજર નાખી ધણીવાર બેસી રહી. પહેલાં તો તેના ચહેરા પર સ્થિર વિચાર સિવાય બીજું કશું જણાતું નહોતું. ધીરે ધીરે શોકછાયા તરવરતી દેખાઈ. તેમાં પરિતાપ મિશ્ર થતો જણાયો. જાણે કોઈ અદૃશ્ય પણ અનિવાર્ય આંગળીઓ તેનાં ગાત્રોને હાથમાં લઈ જુદા જુદા આકાર પાડતી ન હોય !

તેની આખી મુખમુદ્રા આખરે તેજહીન બની ગઈ. તેણે

પોતાના બંને હાથ મોં ઉપર ઢાંક્યા અને ધૂસકાં મૂકવા લાગી. તેની આંગળી સોંસરી આંસુની ધારા નીતરી રહી.

“ અરે ! તે માને છે ! ” તેણે વારંવાર પોતાના મનમાં કહેવા માંડ્યું : “ તે મારામાં માને છે. અરે ! શીદ એ મારામાં માને છે ! ”

અને પોતાના મનની કડવાશની એ પ્રસ્થાવલિ અર્થે તે ચોધાર આંસુ પાડી રોધ રહી.

*

દોઢ કલાક પછી પૂર્ણિમાનો ટેલીફોન આવ્યો. તેણે એકદમ કનકનો અવાજ ઓળખ્યો.

“ જરા ધ્યાન રાખીને સાંભળજો. ” તે બોલ્યો : “ જીવસંટોસટની વાત છે. તમને યાદ છે—આપણા એક મિત્રને સોમવાર સુધીમાં રાવણપુર વિષે કેટલાંક કાગળિયાં મળવાનાં હતાં. એ કાગળિયાં આવ્યા પછી તમારે ત્યાં સંદેશ મોકલવાનો હતો. ”

“ હા. ” તેણે જવાબ આપ્યો. કનકનો સ્વર ચિન્તા રહિત જણાતાં તે પણ ચિન્તા મુક્ત બની.

“ એ કાગળિયાં આવી ગયાં છે. આજે—અત્યારે આપણા મિત્રને તે મળી ગયાં છે; અને આપણે જે જોઈતું હતું તે જ થઈ રહ્યું છે. આપણે સહુ હમેશની જગ્યાએ કાલે અપોરે બાર વાગે મળવાના છીએ. ”

“ ઉપકાર થયો. ” તે બોલી. તેનું હૃદય સહેજ ધબકી રહ્યું.

“ પરમેશ્વરનો પાડ માનો. ”

એજ વખતે કંચન રતાળુવાળા બોરીબંદરને સ્ટેશને ગાડીમાંથી ઉતરી ટેકસીવાળાને રાધવાશ્રમ તરફ હંકારવાનું કહી રહ્યો હતો.

પ્રકરણ ૨૨ સું

અપમાન

લે મીંગટન રોડના મકાનની ઓશીસમાં રાષ્ટ્રવાળા, કનક અને વેલચંદ તેમના મહાન સાહસનો છેલ્લો અંક પૂરો થવાની રાહ જોતા બેઠા હતા.

“સેલું ને સુપરં” રાષ્ટ્રવાળા બોલ્યો. તે બધા કરતાં સ્થિરચિત્ત હતો. “સાલું એકડમ આવી લાગ્યું. ચાર મરદ ને એક ઓરટ આય રૂમમાં મલવાનાં ને એક કલાકમાં ટો મોટનાં હથિયાર, નાણાના ઢગલા લેધને બસ જહાજ રસ્તે પરવાનું ! દરિયાને તણિયે એક વાયક ઝમકવાનું ને હજારોની રોજી પાયમાલીના ઘાટ ઘડાઇ જવાના ! એક રાજા ભિખારી બનવાનો ! એક ભિખાર રાજો થવાનો — ને ભરાયલી ટેલીઓ મસમોટી ભરાવાની ! સું—સાલું ગંજવર—રાક્ષસી—”

વેલચંદે ઘડિયાળ જોઇ ખિસ્સામાં મૂકી. આજે તેની હમેશની અબોધ શાંતિ ક્યાંક અદૃશ્ય થઇ ગઈ હતી. તે આમથી તેમ ફરતો હતો—બીડી પર બીડી સળગાવ્યે જતો. બીજાઓ માફક તેણે પણ ડાટ ઉતારી ખુરશીની પીઠ ઉપર ટીંગાડ્યો હતો.

“ અનુમલ ક્યાં છે ? ” રાઈવાળાના ભબૂકા તરફ ધ્યાન ન આપતાં તેણે ગુસ્સાથી પૂછ્યું.

“ એવન હવડાંજ આવી પુગસે. ” રાઈવાળા બોલ્યો: “ એવનને સુરટ કોઈને ફેન કરવો હતો તેથી જરા પછાડી રેહી ગયા. ”

વેલચંદે બીડીના ધુમાડા કાઢવા માંડ્યા.

“ સવા અગિયાર થયા છે. ” તે અધિરાઈથી બોલ્યો: “ ક્યારે સાડાબાર થાય ને આ બધું પતી જાય ! ”

કનક હરખચંદની ખુરશીમાં પગ લટકતા રાખી બેઠો હતો. તેણે વેલચંદ સામે શુષ્કતાથી જોયું. પૂર્ણિમા તરફ તેની પ્રીતિ જેમ જેમ વધતી ગઈ હતી તેમ તેમ વેલચંદ તરફ તેને અણુગમે ઉપજતો હતો. ભૂતકદા તરફથી વેલચંદે પૂર્ણિમા ઉપર દૂપો હુમલો કર્યાના બખર મળ્યા પછી આ અણુગમે તેની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો હતો.

એ રાવણપુરી કનક તરફ ફર્યો ને બોલ્યો: “ કનક, બીજનું તો ગમે તેમ—તું તો જાણે બરફનો કટકો. ”

“ કેમ નહિ ! ” કનકે જવાબ દીધો. તે ખરેખર શાંત નહોતો. તેના તંતુએ તંતુ ધ્રુજ રહ્યા હતા—તલપતા હતા.

વેલચંદ કઠોરતાથી હસ્યો.

“ હાસ્તો—કેમ નહિ ? ને હું પણ કેમ શાંત ન રહું ? મને બખર પડતી નથી. બાજુ સાવ આપણા હાથમાં છે. ઓકલાંડ સાહેબે તને સગરામસિંહને મંજૂર રાખવાનું વચન આપ્યું છે. રાઈવાળા પાસે અહીં નાણાં તૈયાર છે. પૂર્ણિમા ઈજ્જરાના રૂકા લાવવાની છે. રસોઈ તૈયાર છે, ખાવા બેસવાની વાર છે. છતાં મને નીરાંત વળતી નથી. આ પ્રતિમાનું ખૂન કબાજમાં જગરી લડી થઈ પડી છે. ”

પોતે પીધેલી બીડીનું હુંકું રાખની રકાબીમાં દાબી, નવી બીડી સળગાવી તે બોલ્યો, “ મને પકડવાની તેની ધમકીથી હું બીતો નથી. એ તો નરી બેવકુફી છે. ” તેના હાસ્યમાં તિરસ્કારયુક્ત

હાંસી હતી. “ તેને ખબર છે કે તેની પાસે ઉભું રહેવા પુરતો પુરાવો જ નથી—એ ધડીવાર પણ ટકી શકે તેમ નથી. જો એ મને પકડશે તો— ” તેણે કુતકાર કર્યો— “ તેને ક્ષત તે માટે માફી માગવાનો લ્હાવો લેવો પડશે. ”

વેલચંદની આ ચિંતાથી કનક વિચારમાં પડ્યો: “ પોતાનો ભય દખાવવાને આ માણસ બોલબોલ કરે છે કે શું ? ”

તેણે સૌ સાંભળે તેમ કહ્યું: “ વેલચંદ, તમારી પેટે માફ પણ માનવું છે કે એ તેવું પગલું ભરી નહિ શકે. અમે ખંને આજે સાંજે ચાર વાગે આ બાગમાં મળવાના છીએ. ”

વેલચંદે ચપટી વગાડી. “ આ પૂર્ણિમાએ બેવકુફી નહિ કરી હોત તો આ ગોટાળામાં આપણે કંઈ સપડાત નહિ. ”

કનક ગુસ્સાથી ભભૂકી ઉઠ્યો. “ એમાં એ શું કરે ? ” તેણે સામે જવાબ દીધો. વેલચંદ ઉપર સીધી, ઠંડી ખરફ જેવી નજર નાખી.

“ નહિ ! ” વેલચંદ અપમાન લાગે તેવી રીતે તાકુક્યો: “ કનક, તારી પાસેથી અમે જે મદદની આશા રાખી હતી તે મદદ અમને છેલ્લા અઠવાડિયામાં મળી નથી. અને તેનું કારણ બીજું કંઈ નહિ પણ તારી પૂર્ણિમા વિષેની ઢિંકર. મારી સાથે કામ કરવાને બદલે તેં એના પગ ચાટવા સિવાય, એની સાડીના પાલવને ટીંગાઈ ઘસડાયા વિના બીજું કંઈ કર્યું છે ?—જાણે કેમ તેના પ્રેમપાશમાં પડ્યો ન હો ! ” તેના શબ્દ અને વર્તનમાં કનક પ્રત્યે ઠપકો નહોતો, પણ પૂર્ણિમા પ્રત્યે ગુસ્સો હતો. એ છેલ્લા છ દિવસમાં તેનાથી તદ્દન સ્વતંત્રરીતે કામ કરી રહી હતી તેથી ઉપજતો ક્રોધ ભારી રાખેલા અગ્નિ પેટે અત્યારે ભભૂકી નીકળ્યો હતો.

પોતાના પગ જમીન ઉપર ટેકવી કનકે ચેતવણી આપી: “ ફરી આવું નહિ બોલતા હો ! ”

વેલચંદે ખબ્બા મરડ્યા. “ નહિ બોલું ! ” તેણે સ્વાકાર્ય:

“ કારણ કે એના જેવી અજાન સ્નાના પ્રેમમાં પડવા જેવી મૂર્ખાઈ તું તો નહિ જ કરે. ”

કનક ઉભો થઈ ગયો. “ એના જેવી ! ” તે ફરી બોલતાં તેની આંખમાંથી અગ્નિના તણખા ઝરવા લાગ્યા.

રાધવાળા વચ્ચે પડી બોલ્યો: “ ધનંતરનો ધનુરો ! આય નિસાલિયાની દીવાલી જેવું સું કરવા લાગિયા ચ ! છાના મરો—આય મારા ખિરસામાં—”

“ ચૂપ, મિ. રાધવાળા. ” કનકે તેને અટકાવ્યો.

“ આ નાટકની કંઈ જરૂર નથી. ” વેલચંદ બેદરકારીથી હસીને બોલ્યો: “ કનક, તને ખબર ન હોય તો તારા હિત ખાતર તને હું આ વાત કહું છું. મને પૂરેપૂરા—પાકકા ખબર છે કે આ જ પૂર્ણિમાએ દોઢ વરસ પહેલાં સગરામસિંહની સેવા બળવી, શરતના મેદાનના રસ્તા પર તેને માટે ખાસ એક બંગલો રાખવામાં આવ્યો હતો, અને તેણે પલંગની નોકરી—”

“ પલંગની નોકરી—પલંગની ! ” કનક છરી જેવી કાતિલ નજરે વેલચંદ તરફ જોઈ બોલ્યો.

“ હા-હા—પલંગની. ” વેલચંદે પોલાદની તિજોરી ઉપર હાથ ટેકવી જવાબ દીધો.

“ બરાબર—દીવા જેવું. ”

“ તો ” કનક દાંત કચકચાવી બોલ્યો: “ એ દીવા બૂઝાવી નાખ ! ”

કનકે એક છત્રંગ મારી વેલચંદને ગળેથી પકડ્યો.

“ બાયલા—નામદ—કુ—”

પણ એ રાવણપુરનો મહાજન મુક્કામાજી કરી જાણતો નહોતો. કનકના ક્રોધની જવાબા આટલી બધી સખત કેમ બની હશે તે તેની સમજમાં ન આવ્યું.

કનકનો હાથ પોતાના હાથવતી છોડાવવા યત્ન કરતાં એ તેને સમજાવવા લાગ્યો: “એવકુદ્દ ન બન, કનક—”

કનકે તેને તિઝેરી ઉપર નમાવ્યો.

“એવકુદ્દ તો તું બનીશ—જે તારા એ હિચકારા જૂઠાણાનો એકે એક અક્ષર અત્યારે ને અત્યારે પાછો નહિ ખેંચી લે તો—” કનકે કહ્યું.

વેલચંદનો ચહેરો લાલચોળ થઈ ગયો. “હું પાછો નહિ ખેંચું.” તે માંડ માંડ બોલ્યો: “એ વાત અક્ષરે અક્ષર સાચી છે. તને તેની ખબર હોવી જોઈએ.”

રાધવાળાએ કનકનો જમણો હાથ વેલચંદને છોડાવવા માટે પકડી લીધો. કનકે જોરથી તેને દિવાલ તરફ ફેંટાવ્યો. પૂર્ણિમાનું અપમાન ફરીવાર બોલાતાં તે મગજ ખોઈ બેઠો હતો; અને એ રાવણપુરીને ગિલાડી ઉંદરને ધૂળવે તેમ ધૂળવી રહ્યો હતો.

પણ વેલચંદેય સાવ હિચકારો નહોતો. તેણે એક બાજુ ખેંચાઈ ડૂબકી મારી અને તે કનકના હાથમાંથી છટકી ગયો. પછી તેણે કનકના લમણા ઉપર એક તિરછો મુકકો લગાવ્યો. કનક તેને સામે મુકકો મારવા આંગળાં ઉપર ઉભો થયો. તેવામાં રાધવાળાએ ફરીથી તેનો હાથ પકડી લીધો.

આ ક્ષણે તેમણે બધાએ પૂર્ણિમાનો સાદ સાંભળ્યો. ઉઘાડા બારણા વચ્ચે પ્રવેશી તે બોલી: “ગૃહસ્થો, અંદર આવી શકું છું કે?”

તેના સામાન્ય વાતચીત જેવા અવાજથી ઉચ્ચારાયેલા શબ્દોથી સહુ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. ક્ષણભર ફરી ગયેલા હોય તેમ તેઓ જે સ્થિતિમાં હતા તે જ સ્થિતિમાં ઉભા રહ્યા: માથે ઝઝૂમતો મુકકો નિવારવા માટે ઉંચા કરેલા હાથ સહિત છલાંગ મારવા તૈયાર થતા વેલચંદ, ઉગામેલા મુક્કાવાળો કનક અને તેની કાણી પકડી તેને ખેંચતો—રોકતો રાધવાળા.

કનકે પોતાનો હાથ રાધવાળાના હાથમાંથી ખેંચી લીધો અને પૂર્ણિમાને નમન કર્યું. વેલચંદ્ર સ્વસ્થ થઈ ગયો. તેણે પોતાનો કાલર સમેા કર્યો, અને લીલા ઝેર જેવા ફિક્કા ચહેરે તેણે પણ તેને નમન કર્યું. રાધવાળા તેના તરફ ફરી તાકવા લાગ્યો.

“ મેં ઘંટડી વગાડી, ” તે બોલી; “ પણ કંઈ જવાળ ન મળવાથી ” તેણે ખુલાસો કર્યો—“ મને લાગ્યું કે આજે નોકરોને રજા મળી હશે. જે હરકત નહોતી તો મારે કનકરાયને જરા એકલાં મળવું છે. ”

માફી માગવા જેવું કાંઈક બોલી વેલચંદ્રે કાટ પહેર્યો અને બહાર ચાલ્યો ગયો. રાધવાળા પણ પાછળ ગયો. હાંફી રહેલા, વિખરાયેલા વાળવાળા કનકે તેને માટે વેલચંદ્રની ફરતી ખુરશી આગળ ખેંચી; અને પૂર્ણિમા વાતચીત શરૂ કરે, તેની રાહ જેવા લાગ્યો.

કનકના ડાબા લમણા પર લાલચોળ દીમણું ઉઠી આવ્યું હતું. વેલચંદ્રની તિરછી મૂઠીએ એ પરિણામ નિપજાવ્યું હતું.

કનક ધારે તો પૂર્ણિમાનો હાથ પકડી શકે તેટલી તે નજીક આવી બોલી: “ એક કલાક પૂરો થયા પહેલાં તો હું તમારી જીંદગીના ક્ષેત્રની બહાર નીકળી ગઈ હોઈશ. તમે મને સંભારશો નહિ, અને તેથી તમને દુઃખ પણ થશે નહિ. ”

સવિશ્રમ્ભ—સરિમત તે બોલ્યો: “ એમાં પ્રશ્ન જ ક્યાં રહ્યો છે? ”

અત્યંત શોચથી ભરપૂર નયનો ઉઠાવીને તે બોલી: “ તમે ભૂલ કરો છો. પણ હવે અત્યારે તમે મારે વિષે જે કંઈ જાણવાના છો તેથી તમને એટલો આઘાત થશે કે એક સ્ત્રી તરીકે તે આઘાત જેટલો નરમ થાય તેટલો નરમ પાડવા હું ઇચ્છી રહી છું. મારી પોતાની જામે તમને મેં તમારો—તમારો કેવી રીતે ઉપયોગ કર્યો છે તે કહેવા ઇચ્છું છું. મારા કરતાં તે ઘણાજ બળવાન હોવા છતાં મેં તેમના સામે ઝુંબેશ ઝીલી છે, એ તમને સમજાવવા માગું છું. ”

હું તો આ જાતની સ્ત્રી છું

તમને ઓળખું છું. ” તેણે મૃદુ હઠ દેખાડતાં કહ્યું. ગણેશખીંડનો વેલચંદ્રે કહેલો કિસ્સો તેને સહેજ યાદ આવ્યો, પણ તેણે તેને જરાય વજન ન આપ્યું. એ ક્ષણે પૂર્ણિમા કલંકિત હોય એવું માનવાની પોતાની અશક્તિમાં એ હર્ષોન્મત્ત હતો. તેણે કહ્યું: “ હું તમને ઓળખું છું. ”

“ તમે તમને પોતાને કેવી રીતે ખદલી શકો ? ” તેણે હઠ ન છોડતાં પૂછ્યું. નરી સુંદરતા અને તેજમાંથી તમે રાહુર છાયા શી રીતે નિપજવી શકો ? ”

પોતાની નિર્નિમેષ આંખો તેની આંખો સાથે મેળવીને તે બોલી: “ હું તમને સાચેસાચી વાત સમજાવવા ઇચ્છું છું. હું જેવી છું તેવી જ મને જાણી લ્યો. તમે મારા પર બ્યારે સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખ્યો અને મદદ કરી ત્યારે મેં તમને છેતરીને તમારો લાભ લીધો.

જ્યારે મને તે રાતે આ તિજોરી પાસે તમે જોઈ તે રાતે જે કવર હું લેવા આવી હતી તે કવર મારા હાથમાં હતું.”

તેણે હાથ લંબાવી મેજ પર પડેલા મોતીથી ભરેલા પોતાના ખટવાને સ્પર્શ કર્યો.

“એ કવર અત્યારે આ ખટવામાં છે. મેં મારી વીજળીની મસાલ ખૂઝાવી અને તમે ઓરડાની બત્તીની ચાંપ ઉઘાડી તે દરમિયાન થયેલા અંધારામાં મેં આ ટેબલ પરથી પેન્સીલ ઉપાડી આગળ ઉપર ઓળખી શકાય તે માટે આ કવર ઉપર એક નિશાની કરી રાખી. હું આ ઓરડો છોડીને ચાલી ગઈ ત્યારે તમે એમ સમજતા હતા કે તમે મને તિજોરી તોડતાં બચાવી લીધી છે. પણ ખરેખર તો મેં તિજોરી તોડવા માટે રસ્તો સાફ કરી રાખ્યો હતો. જે પછે તમે મારા માટે જનિસાર થઈ ચૂક્યા તે જ પછે હું તેને માટે તદ્દન નાલાયક નિવડી.”

તે અવાજ ઉભો રહ્યો—વધારે સાંભળવા ઉત્સુક થયો. તેના ચહેરા પર પૂર્ણિમા પ્રત્યે નિશ્ચલછાય શ્રદ્ધા રમ્યા કરતી હતી.

પૂર્ણિમાએ મેજ પરથી એક વજનદાર આંકણી લીધી હતી તેના ઉપર તે હાથ વાળી રહી હતી—ઉછળતી હતી.

હિંમતભર્યા કરણ સ્મિતથી તે બોલવા લાગી: “થોડા દહાડા પહેલાં તમે મને કહ્યું હતું કે આવી આંતર સંસ્થાનીય ખટપટમાં ભાગ લેતી બીજી સ્ત્રીઓ જેવી હું નથી એમ તમને ખબર છે. તમે કહેલું કે એ સ્ત્રીઓ માણસોને મોહપાશમાં ફસાવી તેમનાં રહસ્યોની ચોરી કરતી હોય છે. તેઓ અનાયારી પ્રયોગો અજમાવતી રહે છે, અશ્લીલ પ્રદોષનોથી મોહ પમાડે છે, અને હું તેમ કંઈ તેવી નથી. પણ આ કવર મેળવવા માટે મેં એક માણસ પર—એક હલકા, અધમ માણસ પર—મોહજાળ નાખી, મેં તેના ઉપર ‘અનાયારી પ્રયોગોથી’—‘અશ્લીલ પ્રયોગથી’—હલ્લો કર્યો. તેના જેવા જન-

વરને અસર થાય તેવી રીતે મેં તેને લલચાવ્યો. મેં—” તે એકાએક અટકી, કંપી. તેની પાંપણો નીચી નમી. તેનાં નયનો તેની સામેથી તીરછાયાં. “—તમે સમજી શકશો.”

હરખચંદ તિજેરીને અડક્યો હતો એવો વેલચંદનો વહેમ તેને યાદ આવ્યો. એ માણસનો પાશવી, વિષયી ચહેરો તેની નજર સામે ખડો થયો. તેણે અનુમાનથી હકિકત જાણી લીધી.

“ પણ છેવટે ” તેણે દાખી ન શકાય તેવી આતુરતાથી કહ્યું: “ તમે આગળ વધી ન શક્યાં, ખરું ને ? તમારા અત્યંત કલ્યાણ-કારી કાર્યને માટે પણ એ કિંમત વધારે પડતી લાગી નહિ ? બોલો.”

કનકમાં કંઈક એવું હતું. શંકા માત્રથી તે એટલો દૂર હતો કે પૂર્ણિમાને તેથી જ ભય લાગ્યો. તેને પોતાની જ નબળાઈની ખીંક લાગી.

“ અરે ! તમને હજી મારામાં શ્રદ્ધા છે ! ” કનક સમજી ન શકે એવા આવેશથી તે બોલી: “ પણ આ બધી તો ફક્ત નાની વિગતો છે. તમે મને જેવી ધારો છો તેવી હું નથી, એ સાબીત કરવા માટે મેં તમને આ બધું કહી બતાવ્યું છે. પણ મૂળ વાત તો એ છે કે જગતમાં ભાગ્યે જ કોઈ સ્ત્રીને મળે તેવી મૈત્રી તમે મને આપી છે, અને—”

“ મૈત્રી ? ” આ શબ્દને કંઈ નવો, અજબ અર્થ અર્પતાં તે બોલી ઉઠ્યો.

“ અને મેં તેનો શરમ ભરેલી રીતે ઉપયોગ કર્યો છે. ” આત્મ તિરસ્કાર વર્ષાવતી તે બોલી: “ અને હવે તમને એથી દુઃખ પડવાનું છે—ભયંકર દુઃખ પડવાનું છે. ” હાથમાંની આંકણી દાખી બંને હાથ ટેબલ પર પછાડી તેણે કહ્યું: “ જ્યાં મારે મજબૂત થવું જોઈતું હતું ત્યાં હું નબળી પડી છું, અને તમારે તેના ભોગ થવું પડશે. ગયે સોમવારે સવારે જ્યારે તમે બધું જોખમ વહેરી શેવાની અને કામ કરવાની મારી પાસે માગણી કરી—એ માગણીની

ખરી ભયંકરતા તમારી જાણમાં નહોતી—ત્યારે મેં તમને કહ્યું હતું કે મને આ જાણમાં રમતનો શોખ પૂરો કરવા ખાતર ખેલવાનું છે. મેં કહ્યું: ‘મારે મારા હાથમાં જીવનનો રસ, જીંદગીના પાસા રાખવા છે.’ અને હું—”

નીચે અનુમત્ત કાઠને કહેતો સંભળાયો: “પણ એને શા માટે નથી કહેતા કે આ પણ અહીં રાહ જોતો બેઠો છે.”

કનકે હાથ હલાવ્યો. “ભલે બેઠો.”

તેણે આંકણી છોડી દીધી. બે હાથ પહોળા કરી મેજની કોર પકડી અને પછી વધારે અક્કડ બની.—જાણે સ્વામિમાનની મૂર્તિ!

“પણ હકિકતમાં એ સાચું નથી. સાચી વાત તો એ છે કે હું રાવણપુરની છું—રાવણપુરને અર્પણ થઈ ચૂકી છું, અને હું અહીં એ મારી જન્મભૂમિની સેવા કરવા માટે જ આવી છું. કોઈ માણસ, કે કોઈ પક્ષ માટે નહિ, પણ રાવણપુર માટે, રાવણપુરની આમ જનતા માટે અહીં આ કાર્ય પાર ઉતારવાના મેં સોગંદ લીધા છે. કદાચ તમે સમજી ન શકો તેવી રીતે હું રાવણપુરને—તેની આમ જનતાને આહું છું. મારા ભાઈ એ મને તેમને ચ્હાતાં, તેમની દયા ખાતાં શીખવ્યું છે. તેણે મને તેમનો ઈતિહાસ શીખવ્યો, તેમનાં દુઃખો દેખાડ્યાં, તેમના બોજબોજો બતાવ્યા. તેમની સેવા એ મારો ધર્મ બન્યો—મારો ધર્મ છે. એમને મદદ કરી શકવાની સ્થિતિમાં હોવું અને મદદ કરવાની ના પાડવી એ અક્ષમ્ય પાપ છે, એવું એણે મારા આત્માની રોરગમાં ઉતાર્યું.”

“હું એ સમજી શકું છું.” તેને પ્રોત્સાહન આપવા કનકે વચ્ચે જ કહ્યું.

“બની શકે,” તેણે કબૂલ કર્યું, “પણ તમે એ જનતાને હું જે રીતે ઓળખું છું તે રીતે ઓળખતા નથી. હું અને મારા ભાઈ એમનાં થોડાં શહેરોમાં જ નહિ, પણ અંદરના ભાગમાં—ગામડાં—

ઓમાં પણ ભમ્યાં છીએ. એ લોકો અજ્ઞાનાંધ છે. કુંગરાની ધારોમાં, વગડામાં, રખતરની જમીનવાળા ભાગમાં એ લોકો ઢોરની માફક જાંદગી ગૂંજારે છે; ચીંથરેહાલ, નાગાપૂગા આયુષ્ય વીતાવે છે. તેમનાં ગામડાંની શેરીએ શેરીએ ઘાસ ઉગી જાય છે. ધરડા, જુવાન, ખાસ કરી જુવાન અને બાળક રોગ અને ગંદકીથી બળુબળુતી માખીઓ માફક મૃત્યુ પામે છે.”

તેનો સ્વર ઇંધાર્ધ ગયો—તેની આંખોમાં ઝાંખપ આવી. તેના આવેશભારમાં તે જાણે એ લોકોના જખ્મો જોતી હોય, તેમને પાટા પીંડી કરતી હોય, એમ દેખાર્ધ રહ્યું.

“ એક બાળૂ રોગ અને ગરીબી એ અસહાય લોકોને ગુંગળાવી મારી રહ્યાં છે. બીજી બાળૂ રસકસવાળી ધરતીમાં—હાથ લાંબાવી લઈ લેવાય તેમ—અઢળક મિલકત પડેલી છે. એનું એ બિચારી રૈયતને જ્ઞાન નથી—આશા નથી. તેમનાં બાળકોને વારસામાં કરજ અને વેઠ મળે છે. હરામખોરો અને લૂંટારાઓ, દરખારો અને અમલદારોનાં ઉપરૂપ ધારણ કરી તેમને લૂંટતા, મારી નાખતા, નખથી પણ નાના કરતા આવ્યા છે. તેમના તરફથી રૈયતને કશું મળ્યું નથી; અને તેમના માટે કંઈક કરી શકવાની તક આજે મારા હાથમાં આવી છે. તેમને સ્થિર વહિવટ, નિશાળો, દવાખાના, દવા વગેરે આપવાની; વેપાર, વેપારીઓના પગથી ઘસાર્ધ સાફ રહેતા રસ્તા, ઉઘમ, ધંધો, પાણી, રોજગાર, સુખ, સમૃદ્ધિ—સ્વાભિમાન અર્પવાની તક મને સાંપડી છે. અને મેં એ તક ઝડપી છે. મારા મનમાં થયું, અંતે, વખત આવ્યો છે. હું સ્ત્રી માત્ર—તેમની ભાગ્ય સમૃદ્ધિમાં મારો ફાળો જરૂર આપું ! એ આપી દેવા ઈશ્વર મને બળ, બુદ્ધિ અને હિંમત આપશે, અને હું—”

“ એ જ તમારું સાચું સ્વરૂપ—એ જ તમે—પૂર્ણિમા ! ” કનક બોલી ઉઠ્યો.

જે ઉત્સાહથી તે બોલી રહી હતી તે જ ઉત્સાહથી તેનાં સ્વપ્નાં કનક પણ જોઈ રહ્યા હતા.

“ મેં તેના ઉપર માફ સમસ્ત અર્પણ કરી દીધું હોત. ”
તે બોલી, “ હું એ વેદી ઉપર હોમાઈ ગઈ છું, પણ મેં તમને ય
તેમાં હોમ્યા છે. તમે આ ઓરડામાંથી બહાર હોમાઈ જવા માટે
નીકળવાના છો. ”

તે શું કહેવા માગતી હતી તે સમજાયું નહિ, તેથી કનક ક્ષણ-
ભર તો મૂઢ જોવા બની ગયો. તે એટલો બધો પરવશ બન્યો કે
તેણે બાપેણું બિપ્પય શું સૂચવતું હતું તેનો સાર શોધવાનો યત્ન
પણ થઈ શકે તેમ નહોતું.

તેનો ઉત્સાહ અદૃશ્ય થયો. તેના ખબ્બા નીચે પડ્યા, અને
તે બોલી: “ હું વિજય પામું છું, તમે જમીનદોસ્ત થાઓ છો. ” ઉઝ
શોકાર્તતાથી તે રડી ઉઠી. “ તમને ચેતવણી આપવા રહી હોત, તમને
છૂટી જવાની ખારી બતાવવા રહી હોત, તો હું ક્ષાવત નહિ. ”

પૂણિમાને શાંત પાડવા તે આગળ આવ્યો અને તેનો હાથ પકડી
મૃદુ સ્વરે બોલ્યો: “ તમે શું કહો છો તે સમજતું નથી. મને હોમા
દીધો એટલે શું ? ”

“ હવે થોડી વારમાં જ સમજશે. ” તેણે પોતાનો હાથ પકડાયો
છે તે જોયા વિના તથા દરકાર કર્યા વિના જ કહ્યું: “ જો મારાથી બનત
તો તમને હોમા ન દેત, એ પણ તમે જોઈ શકશો. પ્રભો ! ” હિંમત
હારી જતાં તે બોલી: “ મેં કેટલી કેટલી યાતનાઓ સહન કરી છે !
એ માટે મને અમાપ દુઃખ, નિરંતર શોક રહ્યા કરશે. અને તેનું
કારણ એ જ કે તમે મારી પ્રત્યે ઘણી સુંદર રીતે વર્તતા આવ્યા છો;
મારી સહિસલામતી માટે કાળજી ધરાવતા આવ્યા છો. ” તે જરા
કઠોરતાથી હસી.

“ જે વખતે તમારી પાયમાલી હું બિલકુલ બિનઅંદેશ કયે
જતી હતી તે વખતે તમે મારી સહિસલામતી જાળવવાના યત્ન
કરતા હતા. પણ મેં સ્વચ્છંદતાથી તમારી પાસેથી જે કંઈ લીધું

તે કચડી માર્યું નથી, એટલું જ તમને હું સમજાવવા માગું છું: એટલું જ તમે સમજાવો. તમે યાદ રાખજો કે મારાથી બન્યું તેટલું સુધી મેં તમને ચેતાવ્યા હતા. પણ તમે એટલા મર્દ છો—” કહી પૂર્ણિમા આગળ કહેવા લાગી: “ કે તમે એ ચેતવણીનો અર્થ સુધ્ધાં સમજવાની તરદી લીધી નહિ. મને તમે કેટલી શ્રદ્ધા અપી હતી, એ મારા જાણવામાં આવ્યું કે તરત મેં આ વાત બંધ કરી—તમારા સૌહાર્દનો ઉપયોગ બંધ કર્યો, તમારા હૃદયનું અમૃત ચૂસી લેવાનું બંધ કર્યું. ”

તે તેના તરફ તીવ્રો નમ્યો. તેની આંખમાં કાંઈ અહસુત સુખનું એક જ્યોતિકિરણ ચમક્યું.

“ તમે મારે માટે એટલી બધી દરકાર રાખો છો ? ” તેણે પૂછ્યું, “ અત્યારે ? ”

પૂર્ણિમા હસી પડી. તેના હાસ્યમાં મૃદુ પીડા હતી: કઠોરતા નહોતી. તે બોલી. “ મેં તમને માનામાં શ્રદ્ધા ધરાવતા અટકાવવા કાશીશ કરી હતી. ”

“ પણ હવે તમને મારી એટલી દરકાર છે ? ” તેણે પૂછ્યું. અત્યંત અચકાતા હળવા સ્વરથી તે બોલી: “ હોત-હોય ! ” તેનું હૃદય હળવું થયું.

“ તમને મારે માટે શી બ્હીક લાગે છે ? તમારા ધારવા પ્રમાણે તમે મને શું નુકશાન કરી નાખ્યું છે ? ”

“ મેં તમને ઉઘાડા પાડી દીધા છે. ” તેની સામે બય ભરેલી નજરે જોતાં તે બોલી.

અશ્રદ્ધા, વિસ્મયથી તે બોલ્યો: “ મને ઉઘાડો પાડ્યો છે ? ને તમે રાવણપુરને આટલું ચ્હાતાં છતાં ? એ કેમ બને ? ”

“ હું તમને કહી ચૂકી છું. ” તે હઠીલાઈથી બોલી અને કુસકું

ભરાઈ ન જાય તે માટે મોં સખત રીતે બીડી રાખ્યું. “ હું રાત્રણ-પુરને ચ્હાઉં છું માટે તેમ કર્યું. ”

તેને અંતે સાચી હકિકતની કંઈક ઝાંખી થઈ. તેની આંખમાં હવે જ કંઈક અર્થ ઉત્પન્ન થયો; પણ તે પૂર્ણિમા સમજી ન શકી. તેમાં અનિવારિત ભય, અચંબો અને અવિશ્વાસ ભર્યાં હતાં.

“ એટલે— ”

તે એકાએક અટક્યો અને જોરથી ઉઘાડા થઈ ગયેલા ખારણા તરફ ફર્યો. અનુમલ ત્યાં ઉભો હતો.

“ માફ કરજો, પૂરણીમા ખૂન—” મારવાડી બોલ્યો; “ પણ વેલચંદ કહે છે કે અમે ચાહુ તમારી રાહ દેખતો બેઠો છે. ”

“ અનુમલજી, એક જરાક વાર—” તેણે અવિવેકથી તેને ચાલ્યા જવાનું સૂચવવા તેના તરફ પીદ ફેરવી.

“ ના ” અને પુરૂષો સાંભળે તેવી રીતે સ્વરમાં ચોકખી અંતિમતા ભરી તે બોલી, “ આપણે હવે ઉપર જ જઈએ. ”

આમ કહેતાં તેણે જે બળ વાપર્યું તેથી તેનું સ્ત્રીત્વ દર્શાઈ ગયું—તે સામર્થ્યની પ્રતિમા બની ગઈ. કોઈ પત્થરની દિવાલ ઉપરથી હમણાં જ દ્રાક્ષના વેણા કાઢી નાખવામાં આવ્યા હોય તેવી તે કનકને મન દેખાઈ. તેણે પોતાનો બટવો લઈ લીધો અને જે ખંડમાં તેણે પીડા સહન કરી હતી અને ચાતના ગૂંમરી હતી તે ખંડની તમામ વિગત ધ્યાનમાં લેતી હોય તેમ ચોતરફ નજર ફેરવવા લાગી.

કનક તેના આગળ થવાની રાહ જોતો ઉભો રહ્યો. ફિક્કી પણ શાંત, સ્થિર, રીતસરની શક્તિનું દર્શન કરાવતી તે આગળ થઈ—બહાર નીકળી ગઈ.

અનુમલ નીચે રસ્તા પરનો દરવાજો બંધ છે કે નહિ તે જોવા ગયો. કનક પોતાને માટે નહિ પણ તેને માટે ભય ધરાવતો તેની

પાછળ પાછળ સીડી ચડવા લાગ્યો, ને બડબડચો: “ નહિ, નહિ, એમ ન હોય ! તેનું કહેવું એવું નહોતું. ”

જે ક્ષણે પૂર્ણિમા લેમીંગ્ટનરોડ ઉપરના મકાનને બીજે મળે એ શરીમાં ગઈ તે વખતે હરખચંદ તેને બંગલે ગયો હતો. ત્યાંથી નીકળી તે સેન્ડહસ્ટરોડ પર ચાલવા લાગ્યો. તે લેમીંગ્ટનરોડના નાકા પર પહોંચે તેટલામાં વેલચંદના ઘરમાંથી ન દેખાય તેમ ઉભો રહેલો ભૂતકદા ખૂણામાંથી બહાર નીકળી તેને મળવા આગળ વધ્યો.

“ ટમે જરા જલડી આવ્યા, ” ભૂતકદા બોલ્યો, “ પન ટેનું કંઈ નહિ ! ”

હરખચંદ બહાવરો લાગતો હતો, તેની આંખોમાં ગભરાટ ભર્યો હતો. તે વારે વારે પોતાનો નીચલો હોઠ કરડતો હતો. તેના હાથ તેના ખિસ્સામાં નહોત્ય ત્યારે આમ તેમ મરડાયા કરતા હતા.

“ કેટલોક વખત લાગશે ? ” તેણે બીજવાટથી પૂછ્યું.

“ થોડીક મિનિટમાં જ પટી જવાનું. ” ભૂતકદાએ જવાબ દીધો. “ તમને હું બે કાગળ બટાવું તે મા. વેલચંડે પોતાના ડસ્કટમાં લખેલા છે, એવું તમે સાબિત કરજો, અને બાકીનું બહુ હું ફેરી લેવસ. તમને ગઈ રાત્રે જે આડમીએ નાલિયેર પકરાવિયું તેને માટે આટલું કરવાનું તમને અધરું નહિ લાગે—કેમ, ખરું ને ! ”

હરખચંદે ઝેરી ગાળ દીધી: “ મેં તેને કહ્યું કે હું જોઈ લઈશ. ” તેણે કહ્યું ને પછી ફરીથી તેણે અપશબ્દો ઉચ્ચાર્યા: “ એને અને એ સિવાયનાને પણ—”

ભૂતકદા તેને ધ્યાનપૂર્વક જોવા લાગ્યો.

“ કંઈ અટરું નહિ કરી બેસતા સમજ્યાંને બાવા. ” તેણે તેને સૂચના આપી: “ આય કાગળ એલખવા સિવાય બીજું કંઈ બી નહિ કરતા. ”

હરખચંદે એ સૂચનાનો પ્રત્યુત્તર જ ન આપ્યો.

“ ચોલી ખાઈ અત્યારે તેમની સાથે મકાનમાં છે. ” તેણે ભૂતકદાને જણાવ્યું. કડકડતી હંડીમાં ધૂળરીને ખાળવાની મહેનત કરતા માણસની પેઠે તેણે અને ખબ્બા સંકાર્યા.

ભૂતકદા તેને છૂપી રીતે અવલોકી રહ્યો હતો. તેણે તેને આગળ ચાલવાનું કહી દીધું.

તેઓ લેમીંગ્ટનરોડ પર વેલચંદના ઘર સુધી ગયા. પગથિયાં ચડી આગળના દરવાજા પર આવ્યા અને જરા પણ અવાજ થવા ન પામે તેની સાવધાની રાખી. પછી હરખચંદે ખિસ્સામાંથી ચાવી કાઢી અને કળમાં નાખી.

“ હવે જરા ઠોભજો. ” ભૂતકદાએ ચેતવણી આપી.

તેઓ અંદર પેઠા. ભૂતકદાએ બારણું લગભગ બંધ કરીને ખિત્તકુલ અવાજ કર્યા વિના દિવાનખાના તરફ પગલાં ઉપાડ્યાં.

ત્રણ મિનિટ પછી કંચન રતાળુવાળા લેમીંગ્ટનરોડ પર થઈને ઘરમાં પેઠો અને હરખચંદ ન દેખે કે અવાજ ન થાય તેમ આંગળી ઉપર ચાલી ઓફીસમાં છૂપાયો. જ્યારે રતાળુવાળા અંદર પ્રવેશે ત્યારે હરખચંદ ઘરની પાછળનો ભાગ જોતો હોય તેવી ભૂતકદાએ ગોઠવણ કરી હતી.

બીજે મજલે

 પૂર્ણિમા પરસાળમાં આવી કે વેલચંદ અને રાઘવાળા બંને લાંબા મેજની બંને બાજુએ બેઠા હતા તે હિભા થઈ ગયા. રાઘવાળાના મુખ ઉપર વિજયવંત અપેક્ષાની આશા ઝબકતી હતી. વેલચંદ બહારથી તદ્દન શાંત હતો. તેનાં કપડાં સ્વસ્થ કનકના હુમલાના ચિન્હ રહિત, કરચોલી વિનાનાં હતાં; ફક્ત તેની ઝીણી આંખો અને આગળ નીકળી આવતું નીચલું જડણું તેના ધૂંધવાઈ રહેલા કોથની સૂચના આપતાં હતાં.

ઔશીસમાં જેમની વાતચીત તેણે અટકાવી હતી, તેમના ગાંભીર્યની છાપ અનુમલના ચહેરા પર દેખાતી હતી. તે મકાનમાં દાખલ થયો ત્યારે સર્વથા સંતુષ્ટ હતો. રાઘવાળા પેઠે તેને પણ તરત પતાવટ થઈ જાય એવી આશા હતી, પણ અત્યારે તેના મનમાં ફિકર પેદા હતી. તેની ઝીણી ઉંડી આંખો તેના સોજતીઓ ઉપર એક પછી એક ફરકી રહી હતી. પૂર્ણિમા શાંત છતાં ચપળ હતી. તેણે રસ્તાપર પડતી બારી પાસે રાઘવાળાની સામેની ખુરશી લીધી.

અનુમલ પોતાની હંમેશની વેલચંદ તથા રાઈવાળા પાસેની ખુરશી પર બેઠો. કનક પૂર્ણિમાની ડાખી બાજુએ પોતાના ત્રણ સોગતીઓની સામે પણ પૂર્ણિમા પર નજર રાખી શકાય તેવી રીતે ખુરશી મરડી બેઠો.

એક મહાન સોદાની છેલ્લી પતાવટ કરતાં જે મુજારકબાદી, વિશ્વાસ બતાવાય છે તે વિશ્વાસ અહીં નહોતો. તેને બદલે ચિંતા અને મુશ્કેલી વાતાવરણમાં ભરેલી લાગતી હતી.

રાઈવાળાએ ખડખડ હસીને ફિકરની છાયા ભેદવાનો યત્ન કર્યો.

“ પરમુખ સાહેબ, ” તેણે વેલચંદને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “ હમે લોગ પર મેંહેરયાનીની રાહે અને આપન લોગ આપરેની અગારીનું કામ હાથ ધરીએ તે આગમચ પૂરનિમાબાદ આય ખુલાસો કરસે કે એવનનાં માય—” પૂર્ણિમા જે હલકથી આ શબ્દ તેમની પહંલી મુઝાકાત વખતે બોલી હતી તેની નકલ કરવાનો યત્ન કરતાં તેણે કહ્યું: “ એ એવનનાં ખરાં માય છે કે ? અને તે સચમુચ કાને બહેરાં અને જીભે મૂંગાં છે કે ? ” તેણે જે વિચિત્ર રીતે આ દરખાસ્ત મૂકી તેથી બધાને હસવું આવ્યું, અને અનુમલજી તો માંડમાંડ હસવું બાળી શક્યા. થોડીવારે સર્વ સ્વસ્થ થઈ ગયા. પૂર્ણિમાએ અંતઃકરણથી રાઈવાળાનો ઉપકાર માન્યો.

“ આ દરખાસ્ત વાજબી છે, ” તે બોલી, “ અને હું તેનો સત્વર ખુલાસો કરી નાંખું છું. એ મારાં માતુશ્રી છે અને બહેરાંયે નથી અને મૂંગાંયે નથી. પણ એમને મરાડી આવડતું નથી, અને અમે પૂનાનિવાસી છીએ એ વાત નિભાવી રાખવા માટે એમને મારે બહેરાં-મૂંગાં રાખવાં પડ્યાં છે. ”

વેલચંદ સહુથી આછું હસ્યો હતો. તેણે એ વાત પાછી અસલ મુદા ઉપર મૂકી.

“ કનકરાય, ” તેણે જરા પણ ખાર વિના તેના સામું જોઈ કહ્યું, “ તમારી વાત પહેલી થવી જોઈએ. ”

પૂર્ણિમાએ કનક સામે જોયું. પુરુષો પુરુષીમાં અરાબર ગોઠવાયા, સ્વસ્થ ને ઉત્સુક થયા. તેની મુખમુદ્રા પર ગાંભીર્ય, વ્યાવહારિકતા છવાયાં. ક્ષણભર અઠવાડિયાં થયાં તેમને જે મૂંઝવણ, મનતેજની પીરની રહી હતી તે પાછી ઉપર તરી આવી.

કનકનો અવાજ ખોખરો હતો.

“ હા. ” તેણે સંમતિ દર્શાવી અને પાટલુનના ખિસ્સામાંથી અંધ દેખાતો એક કાગળ કાઢી બોલ્યો, “ મને આ કાગળ તમને બતાવવાની તથા તમારી સમક્ષ વાંચવાની સત્તા છે; ” કાંપતે હાથે તેણે એ કાગળ ઉઘાડ્યો. “ પણ મારા કમળમાંથી આ કાગળ વેગળો કરવાની મને સત્તા નથી. એમાં થિયોડોર ઓક્લાંડ નાઈટની સહી છે, અને એમાં લખ્યું છે—રાવણપુર સંસ્થાનમાં રામસિંહજીના અમલમાં ચાલતી અંધાધુંધી વિષે મુંબઈ સરકારના એજન્ટ તરફથી મળેલા રિપોર્ટો પરથી સરકારની ખાત્રી થઈ ગઈ છે અને એથી જ્યારે તેના બાયાત તથા તેની પછીના તરતના—નજીકના વારસ સંગરામસિંહ પોતાના પક્ષમાં પ્રજનો પૂરતો ભાગ છે, સંસ્થાનને ખટપટથી દૂર રાખે તેવાં તેની પાસે સાધનો છે, અને અંધાધુંધી અટકાવી સંસ્થાનને સારા પાયા પર મૂકવાની તેમનામાં શક્તિ છે, તેની ખાત્રી કરી આપે અને રામસિંહજીનો દરબાર તરીકેનો હક્ક બીનપાયેદાર છે, એવું સાબિત કરી શકે તો મુંબઈ સરકાર તેને ગાદીનશીન તરીકે મંજૂર કરવા તૈયાર છે. ”

આપાદના આકાશને એક સૂર્યકિરણ ભેદી પ્રકાશ પાડે તેમ વેલચંદના લલાટ પર છવાયેલાં વાદળાં ભેદાયાં. રાખવાળા તથા અનુમલજી તો હર્ષોન્મત્ત થઈ હસવા માંડ્યા. પૂર્ણિમાએ તેમની સાથે નજર મેળવી આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો. ગંભીર, સાવધાન કનક કાગળિયું હાથમાં રાખી એક પછી એક સહુને વંચાવી આવ્યો અને તેમાંની સહી પણ બતાવી.

રાધવાળાએ વેલચંદના બોલવાની રાહ જોઈ નહિ.

“ હું ધારું ચ કે હવે મારી વારી છે. ” તેણે કહ્યું અને નાટકી ચેષ્ટાથી પોતાના ખિસ્સામાંથી એક પાકીટ લઈ તેમાંથી એક ચેક કાઢ્યો: “ આય મુંબઈના વેપારીઓનાં નાણાં — પહેલ્લેથી કબૂલ કરિયા મુજબ આય એન્ડોર્સ્ટ ચેક રૂપિયા એક લાખ અને પિસ્તાળીશ હજારનો છે. ”

તેણે તે ચેક સહુ જોઈ શકે તે પ્રમાણે ઉંચો ધર્યો અને તે બાદ વેલચંદને આપ્યો.

“ હવે પૂર્ણિમામાર્ષ! ” વેલચંદે પ્રેરણા કરી અને રકમ દેખાય તેવી રીતે ચેક મેજ પર પોતાના હાથ તળે દબાવી રાખ્યો.

પૂર્ણિમાએ પોતાનો બટવો બોળામાં રાખી ઉઘાડ્યો અને તેમાંથી મહોર કર્યા વિનાના બે વજનદાર કવર કાઢ્યાં.

“ આ ” વેલચંદના હાથમાં લીગલ—કૅપ કાગળ પર ટાઈપ કરેલા ત્રણ દસ્તાવેજ સોંપી પૂર્ણિમાએ ખુલાસો કર્યો: “ આ રાવણપુરની રખ્ખરની જમીનના ઈજારાના હક્ક પત્રકના મુંબઈના વેપારીઓના પ્રતિનિધિઓ તરીકે મી. રાધવાળા તથા રાયમહાદુર અનુમલજીના નામના સંગરામસિંહે આપેલા રકૂઆતી ત્રણ નકલો છે. ” બીજા કવરમાંથી બે કાગળો કાઢી તે બોલી: “ આ વેલચંદમાર્ષ, તમારી દીવાન તરીકેની નિમણૂકનો, રખ્ખરની જમીનનો અને બીજી જગીરોનો વહીવટ કરવાનો રકૂઓ અસલ તથા નકલ છે. ”

કંઈક અસ્થિર હાથે રકૂઆતો લેતાં વેલચંદે કહ્યું: “ ઉપકાર થયો. હું માનું છું કે આ પહેલી રકમમાંથી મી. કનકરાયને મળવાનો ભાગ તથા તેનું આગળ ઉપરનું ઈનામ સહુ કોઈ જાણે છે. ”

સહુએ સંમતિ દર્શાવી.

“ હવે ત્યારે, ” પૂર્ણિમાએ આગળ પ્રેરણા કરી: “ આ દસ્તાવેજો માટે મારે તમારી પહેાંચ જોઈએ. વેલચંદમાર્ષ, એમાં

તમને આ કાગળો સહિસલામત પહોંચ્યા છે તે વિગત સાથેની પહોંચની બે નકલો હશે. તેમાં મારે તમારી, મી. રાઈવાળાની તથા અનુમલજીની સહી જોઈ એ.”

કનક ઉભો થઈ ત્યાંથી મેજની બીજી બાજુએ ગયો. રાઈવાળા તથા અનુમલજી સાથે તે વેલચંદની પીઠ પાછળ વાંકો વળી રૂક્ષા વાંચવા લાગ્યો. એ રાવણપુરીના હાથમાંના કાગળના કડકડાટ સિવાય ઓરડામાં બીજો કશો પણ અવાજ થતો નહોતો.

પૂર્ણિમા પુરશી પરથી ઉઠીને બારી પાસે જઈ લેમીંગ્ટનરોડના રસ્તા પર જોવા લાગી. બોરીવલ્લી, જોગેશ્વરી વગેરે સ્થળે મોટરકારો રવિવાર ભોગવવા જતી હોય એમ જણાતું હતું. વેલચંદના ઘર સામે પડદાવાળી એક ગાડી ઉભી હતી. જે મકાનની પાસે એ ગાડી ઉભી હતી તેનો રસ્તા પરનો દરવાજો ખુલ્લો હતો. ગાડીનો હાંકનાર ત્યાં જ હતો. બપોરના ધૂમ તડકામાં તે ગિયારાને ફેલ્ડા પડતા હતા. જાણે આવા સખત તડકામાં તેને કામ માટે બોલાવવામાં આવ્યો હતો અને તેમાં વાર લાગવાથી તે ગુસ્સે થતો હોય તેમ તેની બ્રમરો મરડાતી હતી.

ત્રણે જણાએ પોતપોતાની નકલો ખિસ્સામાં મૂકી.

પૂર્ણિમા તેમના તરફ ફરી. તેણે જોયું કે એ ત્રણે પહોંચમાં સહી કરતા હતા. તે ફરીથી બારી તરફ ફરી અને પડદાને બાંધેલું દોરડું પકડી જાણે અજાણતાં તેના છેડાને જરાક હાથ લાગી ગયો હોય તેમ આમતેમ હલાવ્યો. તે જ ક્ષણે ગાડીના હાંકનારે જાણે કેમ તે ખાસ કોઈને સલામી આપતો હોય તેમ કપાળે હાથ અડકાડી, ગાડીની પાછળ ચડી, પડદા છોડવા લાગ્યો.

તે બારીમાંથી હટી પોતાની પુરશી પાસે આવી.

“આ પહોંચ, પૂર્ણિમાજીને.” વેલચંદે તેના હાથમાં પહોંચો મૂકતાં કહ્યું.

એ જ પળે ઉઘાડી બારીમાંથી જાણે ધરની સીડી પર ખૂટવાળા અનેક પગ ચડતા હોય એવો અવાજ આવ્યો. ગાડીમાંથી ઉતરી ધર તરફ ધસી આવેલા સાદા કપડામાં સજ્જ થયેલા એ છ આદમી-એને મન રસ્તા પરનો દરવાજો તો સાવ રમત વાત હતી. આ વણુનોતર્યા મહેમાનો અંદરની સીડી પર થઈ ઉપર ચડી આવ્યા. ત્યારે અચાનક ગભરામણુ પેદા કરતી, આફતની આગાહી આપતી, હિંચી ચડી ગયેલી—ભયગ્રસ્ત ભ્રમરોવાળી મુખમુદ્રાથી આ ખટપટીઆ એકબીજાની સામે જોઈ રહ્યા હતા.

પૂર્ણિમા અત્યંત ફિક્કડી પડી ગઈ હતી. તે બારી નજીક બીંતને અટેલીને ઉભી રહી ગઈ અને પહોંચે પોતાના પોલકાના ખિસ્સામાં સેરવી દીધી.

“ગૃહસ્થો,” તેણે પોતાના સાફ, સ્થિર સ્વરે કહ્યું: “હવે પુરાવો મારા હાથમાં છે, એટલે તમે પરહેજ થવાની અણી ઉપર છો.”

આ શબ્દોની સાથે જ પડશાળનો દરવાજો કડાકા સાથે ઉઘડી ગયો અને મુંઝવણી પોલીસના સાદા પોપાકમાં સજ્જ થયેલા છ માણસો અંદર દાખલ થયા.

“કેપ્ટન રાઈસ,” અવાજ આજ્ઞાભરપૂર છતાં યાતનાપૂર્ણ સ્વરે પૂર્ણિમા બોલી: “તમે આગળ વધો તે પહેલાં મારે મી. વેલચંદને તેની એક વસ્તુ પાછી આપવાની છે.”

તે આગળ આવી અને હરખચંદે લાવી આપેલું મહોરઅંધ કવર તેણે વેલચંદની સામે મેજ ઉપર મૂક્યું. “જોઈ લેજો.” તેણે કહ્યું, “તેની મહોર અકઅંધ જ છે.”

સાવધાન બિલ્લી માફક બેઠેલા વેલચંદે તેને ગણકારી નહિ. તેણે જેને કેપ્ટન રાઈસ કહ્યો હતો તે માણસની સામે તે જોતો હતો. રાઈવાળા તથા અનુમલ ધોળી પુણી જેવા લોટ શકતા મોં વાળા પૂર્ણિમા તરફથી વેલચંદ અને વેલચંદ તરફથી પૂર્ણિમા પ્રત્યે

બેબાકળા જોતા હતા. કનક વેલચંદના જેટલો જ સાવધાન હતો, પણ ગભરાયેલો નહોતો. તેની નજર પૂર્ણિમા ઉપર હતી.

“ આ કારસ શું છે ? ” વેલચંદે ગુસ્સાથી કહ્યું.

“ તમે મારા કેદી છો. ” બુલડોંગ જેવા ઉચા કેપ્ટન રાઇસે તેને સખ્તાઇથી કહ્યું: “ તમે અને તમારી સાથેના ત્રણે માણસો બ્રિટિશ હિન્દમાંના રાવણપુર સંસ્થાન સામે રાજદ્રોહી કાવત્રું કરવાના ગુન્હા બદલ. આ રહ્યાં વોરંટો—”

તે બોલી રહે તે પહેલાં ભૂતકદા પોતાની અને કંચન રતાણુવાળાની વચમાં હરખચંદને લઈ અંદર દાખલ થયો. રાઇસની ડુકડી તેને પાછળ રાખી ઉપર ધસી આવી હતી.

“ કેપ્ટન, અહીં તમારું શું કામ છે ? ” ભૂતકદાએ પૂછ્યું, “ અહીં તમે શા માટે માથું મારો ચ ? ”

આ સવાલનો જવાબ પૂર્ણિમાએ આપ્યો: “ એમને માટે હું જવાબદાર છું. મેં આ વોરંટો કઢાવેલાં છે. ”

રાઇવાળા બખડવા લાગ્યો: “ કંઈ બીજું બૂલ થાયે ચ—કંઈ બીજું થાયે ચ—તમે ભલતા જ—”

ભૂતકદાએ તેને ચૂપ થઈ જવા દમ ભીડાવ્યો. પછી તે બોલ્યો: “ હું અહીં અગારી એક ખૂનીને પકરવા આવ્યો ચ તે તેને પકરે જ રહેવાનો. ” તેણે તીવ્ર થઈ કહ્યું: “ આય આડમી મારે જે જનવાનું છે તે જનાવી શકે તેમ છે. ”

તેણે રતાણુવાળાને આગળ ધકેલ્યો. તે પૂર્ણિમાને ધારી ધારીને જોતો હતો. તે દેખાવે શામળો, ચપળ દ્રષ્ટિવાળો અને વીંધી નાખે એવી જાદુઈ આંખવાળો હતો. શરીરનું કદ ઠીંગણું, પાતળું અને સીધું હતું. અત્યંત કરાળ કટાક્ષથી તે બોલ્યો: “ અરે આ કોણ ! વાસંતી માર્કેડેયા—રામસિંહનાં પરમ હિતૈષિ !—કેમ છો ?—તમે ક્યાંથી ? ”

એ સાચી વાત

 ઉંના આટાનો થેલો પટકાર્ધ પડે તેમ ધન દર્ધને અનુમલ પુરશીમાં પટકાર્ધ પડ્યો. વેલચંદનો ચહેરો ઘોળા ફક થઈ ગયો. જાણે પોતાને હાથે તેના ગળામાંથી તે તેને જવાબ ખેંચી કાઢતો હોય તેમ મેજ ઉપર નીચો નમ્યો.

રતાળુવાળાના અભિનંદનનો જવાબ આપતાં પૂર્ણિમાએ વેલચંદ તરફ જોયું. તેના ખંને ગાલ ઉપર લાલ જ્વાળા સળગી રહી હતી. પણ સહેજ ઉતાવળથી ખોલવા સિવાય તેનો પોતાના ઉપકારનો કાબુ ટકી રહ્યો હતો. તેણે કનક તરફ નજર સરખીયે કરી નહોતી છતાં તેને એમ લાગ્યું કે એ પોતાના ખુલાસા માટે ખોલી રહી હતી.

“હા, એ સાચી વાત છે.” તેણે ઉપહાસથી ભરેલા અવાજે કહ્યું: “હું જ નિલાંશુ માર્કેડેયીની બહેન વાસંતી માર્કેડેયી. નિલાંશુ રામસિંહજીનાં મુસાહેબ છે. આ કામ કરવાની, આ કાવત્રાખોરોને પકડવાની જ્યારે રામસિંહજીની શક્તિ અને સંસ્થાનભક્તિથી રાવણપુરની આમજનતાને સારા વહિવટ અને વધારે સરસ સંસિદ્ધિની આશાઓ રહે તે વખતે વિનાશકારક જખમથી રાવણપુરને બચાવવાની મને તક મળી આવી.

જો કે મેં આવું કામ કદી કર્યું નહોતું તોપણ મેં એ જોખમ માથે વહોરી લીધું. આ બાધ રતાણવાળા રાવણપુરના મહાલયમાં મારે ઘેર એક દિવસ મહેમાન હતા. એ સંગરામસિંહના પક્ષના છે; અને તે અકસ્માત સાંભળી ગયા કે હું રામસિંહને માટે થોડુંક કાર્ય કરવાની છું. સુભાગ્યે તે એમ સમજ્યા કે હું તે કામ માટે દિલ્હી જવાની છું.”

ભૂતકદાની આંખો ચમકી રહી. તેના ગુસ્સાનું સ્થાન આત્મ-પ્રશંસાએ લીધું. “ત્હારે” તેણે આતુરતાથી કહ્યું: “કુમારી પૂન—કુમારી મારકંડેથી ત્હારે ટમો આપે શહેરમાં પરદિમાની પુંદ પકડીને આપા એ મારું કેહેવું સાચું હરિયું ને?”

“હા.” તેણે જવાબ આપ્યો, “ખિલ્કુત્ર સાચું. હું તેની પાછળ પાછળ જ આવી હતી, અને તેની પાછળ સુરત પણ ગઈ હતી.”

વેલચંદના ચહેરા પર પાછો રંગ આવ્યો. તેણે પોતાનો સિલ્કો જમાવવાનો યત્ન કર્યો: “આ બધો બડબડાટ ઘણો રસભર્યો હશે!” તેણે સકટાક્ષ કેપ્ટન રાઘસને કહ્યું: “પણ તે પુરો થાય ત્યાંસુધી હું અહીં ઉભો રહી મુરખ બનવા માગતો નથી.”

“હું તમને પોલીસ ચોટી ઉપર લઈ જઈ ત્યાંસુધી તમારે અહીં ઉભા રહેવું પડશે.” કેપ્ટન રાઘસે ચેતવણી આપી. “આમાં સાચું શું તે અમારે શોધી કાઢવું પડશે, અને આ બહેન અમને તે કહી શકે તેમ છે.”

વેલચંદ કંટાળાને બદલે કંઈ બીજું જ લાગણી બતાવી પોતાની ખુરશીમાં પાછો પડ્યો.

“આપે અમારે એજ જાનવું ચ, પૂન-વાસંતીબાઈ,” ભૂતકદા બોલ્યો, “કે તમોએ આય લોગને કેવી રીતે ફસાવ્યા!”

“તે મારા સાથીઓ હતા,” તેણે પોતાના સ્વરમાં કંટાળો પેશ કરી કહ્યું: “અને માથે ઉપરીઓ હતા. ખરેખર તો બહુ જ સાદી

વાત છે. પ્રતિમા એ જ ખરી પૂર્ણિમા વાઘે. સહિસલામતી ખાતર એ ‘ પ્રતિમા ’ ઉપનામ ધારણ કરી મુસાફરી કરતી હતી. સુરતમાં તે જ્યાં ઉતરી હતી ત્યાં તેનો સામાન તૂટ્યો હતો. તેમાંના કાગળો મને પહોંચ્યા હતા. ગયે રવિવારે સાંજે જ્યારે તે આ માણસોને મળવાની હતી તે વખતે હું તેનો વેશ લઈ શકું તે માટે જોઈતી બધી સામગ્રી મને તૈયાર કરી આપવામાં આવી હતી. ”

તેણે કનક તરફ જોયું નહિ પણ તેણે જાણી લીધું કે પોતે વાક્ય પૂરું કર્યું એજ પળે તે ચમક્યો હતો. પ્રતિમાનું ખૂન તેણે કર્યું હતું તેવા તહોમત માટે તે પાયો તૈયાર કરી આપતી હતી, એ તે જોઈ શક્યો હતો. તેણે હેતુ તો ક્યારનોયે સાબીત કર્યો હતો.

ભૂતકઢાળે પણ એ જોઈ લીધું, અને એ રસ્તે ચડી ગયો.

“ ત્યારે ” તેણે પૂછ્યું : “ સોમવારે સાંજના મરનાર મુંબઈ આવી પુગી ત્યારે તમે તેણીની પછારી રાધવાસરમમાં કાંચ ગયાં ને વરી તેણીના ઓશમાં કાંઈ ગિયાં ? ”

“ એનો જવાબ અત્યારે આપવાની એને કાંઈ જરૂર નથી. ” કનક વચ્ચે બોલ્યો : “ તેને વધીલ રાખવાનો હકક છે. ”

વાસંતીની આંખો ભૂતકઢાની આંખો સાથે મળી.

“ હું એનો જવાબ અત્યારે જ આપવા માગું છું. ” તે બોલી. તેના સ્વરમાં નિર્વેદ વધારે સ્પષ્ટતાથી દેખાયો.

આ માણસોથી ખિચોખિચ ભરેલા ઓરડામાં તમામ મરદો વચ્ચે એ એક જ સ્ત્રી છે. તેઓએ કુદરતી વૃત્તિથી જ તેની આસપાસ ખાલી રાખેલી જગ્યામાં એકલી અડગ ઉભેલી કાંઈ સર્વોપરી શક્તિ સમી જણાતી હતી. એનું મસ્તક ઉન્નત હતું. તેના હાથ ઢીલી અદબમાં બીડાયા હતા. તેનો આત્મા તદ્દન શાંત હતો. દેખાવ પૂરતું તો એમ જ લાગતું હતું કે તે પોતાના ધરના બેઠકના ઓરડામાં હોય અને

પોતાને અણગમતી લાગતી છતાં પણ બંધ રાખી શકાય નહિ એવી હકિકતોની પુનરોક્તિથી થોડીક થાકી ગઇ હોય.

“ તેણે મુંબઈ આવવાનું એક આખો દિવસ મુલતવી રાખ્યું. ”
વાસંતી બોલી: “ તે એ આશાએ કે તેનો ચોરાઈ ગયેલો માલ તેને મળી જવા પામે. તે જે પુરોષને મળવાની હતી તેને મેં મળી લીધું. આ એ સદ્ગૃહસ્થો પણ અમારા સુરતના માણસે તેનો સામાન ફેંડ્યો ત્યારે ઈજારાના રૂકકાઓ લઈ લીધા નહોતા. મારે તે વગર ચાલી શકે તેમ નહોતું. ”

પળેક વિરમી તેણે આગળ કહેવા માંડ્યું: “ રાધવાશ્રમમાંથી તેણે વેલચંદ અને કનકરાયને ફોન કર્યો ત્યારે એ રૂકકાઓથી પોતે પૂર્ણિમા છે એમ સાબિત કરવાનું તેણે નક્કી કર્યું હતું. કાંતો એ એ રૂકકા મારા હાથમાં આવે અગર તો હું હારી જાઉં. અને જ્યારે મને લાગ્યું કે મેં એને લિફ્ટમાં બેસીને ચાલીમાં જતી જોઈ ત્યારે હું તેના ઓરડામાં સરકી ગઇ. મારી પાસે છૂપી ચાવી હતી અને મને—” તેણે જરા અટકાવે કહેવું પુરું કર્યું: “ મને તેની પેટીના એક છુપા ખાનામાંથી એ રૂકકાઓ મળી આવ્યા. ”

વેલચંદ ખુરશી પરથી ઉઠી આગળ ધસી આવ્યો અને ટેબલ પર મુક્કી પછાડીને બોલ્યો: “ ત્યારે તમેજ એને મારી નાખી ખરું ને? ”

વેલચંદ જેવા કેઇ જનાવરની પણ હસ્તિનો સ્વીકાર કર્યા વગર વાસંતીએ પોતાનું કહેવું ચાલુ રાખ્યું:

“ મને એ સહેલાઈથી અને વગર તકલીફે મળી આવ્યા. ” તેના કપાળ પર ઘૂણાની એક આછી કરચલી પડી. “ કારણ કે જ્યારે હું તેના ઓરડામાં ગઈ ત્યારે તે મરણ પામેલી પડી હતી. ”

તરત ભૂતકાઠાએ દલીલપૂર્વક પૂછ્યું: “ અને ટમુએ એવનની ઠંડીગાર લાસ તમારી બાજુમાં પડેલી હોવા છતાં તેની બેગ તપાસી? તમને તેમ કરવાનું ગમ્યું? ”

“ બીજો કાઈ ઉપાય નહોતો. હું એટલા માટે જ ત્યાં આવી હતી. ” પૂર્ણિમાએ જવાબ દીધો : “ હું જે લેવા ગઈ હતી તેની પ્રાપ્તિ ઉપર રાવણપુરનું ભવિષ્ય અવલંબી રહ્યું હતું. ”

“ પન ” ભૂતકદાએ કહ્યું : “ તમે અંડર ગિયાં તે વખત તેણી જીવતી હોતે તો ? ” તેણે પોતાના હાથની અદ્ય છોડી નાખી.

પૂર્ણિમાએ પણ પોતાના હાથનો અદ્ય છોડી નાખીને સૂચવ્યું કે એ પ્રશ્ન નિરર્થક છે.

ભૂતકદા જિજ્ઞાસુ મટી સખત બન્યો : “ આટલેટી આય વાટ બસ થતી નથી. ” તે ગજી ઉઠ્યો અને કંચનને ઓરડામાં આગળ ધસડી તેના ખભા ઉપર પોતાનો હાથ મૂકી બોલ્યો : “ અરૂં ને મિ. રતાળુવાળા ! ”

સવાલ પૂછી તે તેની પાસેથી ખસી ગયો અને ખારણા પર પીઠ ટેકવી ઉભો રહ્યો. “ નહિ. ” કંચન બોલ્યો. ભૂતકદાના જમણે હાથે ઉભેલા હરખચંદ તરફ હાથ કરી કહ્યું : “ આ સમાજમાં આ હરખચંડ કાળો નાગ છે. એણે બે વરસ પહેલાં એકવાર પોતાના આગત્રા શેઠને આ પ્રતિમાખર્ચ—ખરી પૂર્ણિમાખર્ચ—ના હાથમાં વેચી નાખ્યો હતો. એણે એની ગંદી વિષયલાલસા જનગૃહ કરી અને તેને મૂરખ તથા ચોર બનાવ્યો હતો. એટલા માટે વેચી નાખ્યો હતો, કેહુંચ. ”

ભૂતકદાએ વાસંતીને ઉદ્દેશીને કહ્યું : “ તમે નહિ સમજ્યાં કે જ્યારે ગયા સોમવારની રાતનાં તેણીએ સાડાનવ વાગે આયે ઘેર ફેાન કરિયો તાહારે એવને તેણીનો અવાજ ઓતખિયો અથવા તો તેનીએ ખુદ પોતાની ઓલખાન પાડી આપી. અમે સમજ્યાં કે તે બાદ એવન એકદમ આસરમમાં ગિયો અને કિન્ના ખાતર અગર તો તેના ચાલાચરકાનો તેણીએ ટિરસ્કાર કરિયો હોસે એટલા ખાતર તેણીનું ખૂન કરીયું. અગિયાર વાગતાં પહેલાં થોડી મિનિત પર તેણીના ઓડાની બહારના છત્ત પર નીલકંઠ મહેતાએ એવનને ઉભેલો જોયેલો તે વખતે એણીનું કાસલ એવને

કાઠી નાખીયું હું. એવન— ”

“ હું સમજી. ” તે વચ્ચે જ બોલી. તેના અવાજમાં શ્રમ રહ્યો નહોતો. “ હું એ બરાબર સમજી. ”

હરખચંદના મોં પર ઉપહાસ હતો. તે હાંસી કરતો હોય તેમ જોઈ રહ્યો હતો.

ભૂતકદાના શબ્દોથી, વાસંતીનાં નેત્રો સામે એ ખૂન કેમ થયું હતું તેનું ચિત્ર ખડું થયું. વિલાસરાયની વાંચનશાળા સામેના ઓરડામાં બીંત સામે એ ઉભેલી હતી. જે તે જરાપણ હથે તો તેના ઉપર જુદમ ગુન્નરવાની તૈયારીમાં કાળ બરવા હરખચંદ તેની સામે સંકાચાર્થ રહ્યો હતો. એ બપોરનું હરખચંદનું ચિત્ર તેની સ્મૃતિપટ ઉપર તરી આવ્યું. તેનો ચહેરો, તેની સગમતી આંખો, તેના દાંતથી દબાવી પાછળ બેંચેલો તેનો બીનો હોહ, તેની નજરમાં ભરેલો અર્થ: એ ચિત્રથી પોતે નહિ જોયેલા દશ્યની દિવ્ય દ્રષ્ટિ તેને મળી આવી.

પોતાની તિરસ્કારભરી મીટ તેના ઉપર માંડી તે બોલી: “ આ માણસ મુખ્ય દરવાજાની સીડી પર થઈને તેના રૂમમાં ગયો. તે પછી તે ડોળ કરી રહ્યો છે, તેના કરતાં ઘણું વહેલો તેને એ મળ્યો હતો. કાંઈએ તેને ઉપર જતાં જોયેલો નહિ. તેણે તેને અંદર દાખલ કર્યો અને જ્યારે તેણે તેને તરછોડ્યો, જ્યારે તેના શબ્દો અને સ્પર્શથી ઘૂણા પામી તેને કાઠી મૂક્યો ત્યારે હરખચંદ એ બાઈ ઉપર જુદમ ગુન્નરવા પ્રયત્ન કર્યો. એ ગાંડો બન્યો અને એણે આવેશમાં એનું ખૂન જ કરી નાખ્યું. પછી આવાં પ્રાણીઓને સહજ લુચ્ચાઈથી કાઈએ દેખ્યો નહોતો એ જાણતો હોવાથી પોતાના બચાવની બાજુ રચી. તે છજ વાટે ઓરડાની બહાર નીકળ્યો. ભુંગળા નીચે આવ્યો, ગદલીમાં પેડો અને દશ કે પંદર મિનિટ પછી પાછો મુખ્ય દરવાજે આવી મહેતાજીના ટેબલ પાસે જઈ પૂર્ણિમાના ઓરડાનો નંબર પૂછવા લાગ્યો. જૂઓ બાઈ આ, તેનો ચહેરો ઘણું ખરું કમુલો છે. ”

તે સાચું બોલતી હતી. તેના તરફ જોતાં એ ઓરડામાં કોઈ માણસને તેના વિષે શક રહ્યો નહિ. પણ હરખચંદે પોતાને નિર્દોષ દરાવવા દલીલબલીલ કશું ન કરતાં વાસંતીના છેલ્લા શબ્દો બોલાયા ત્યારે તે ભૂતકદાની વધારે નજીક—છેક પાછળ સરકી આવ્યો હતો. વાસંતીનું કથન સાંભળવામાં તલ્લીન બનેલો ભૂતકદા ગારણા પાસેથી એક બે ડગલાં આગળ આવી ગયો હતો. હરખચંદે લાગ જોઈ ગારણું ખેંચ્યું અને ઉઘાડી ભાગ્યો.

જેવો તે હોલમાંથી ફૂટી ગયો કે ભૂતકદા “ ઉભો રહે, ઉભો રહે ” કરતો તેની પાછળ પડ્યો. બે સાદા કપડાવાળા માણસોએ પણ તેની પુંક પકડી.

હરખચંદ સીડી પર પહોંચ્યો અને એક સાથે ચાર ચાર—પાંચ પાંચ પગથિયાં ઉતરવા લાગ્યો. સીડી નીચે ઉતરી આવેલા ભૂતકદાએ તેને આગળનું ગારણું ઉઘાડતાં જોયો. તેનું માથું નમેલું હતું અને સૂરજના ધગધગતા તાપના ચોકડામાં જડાઈ ગયેલું દેખાતું હતું.

હરખચંદ પાંછા ફર્યો અને ભૂતકદા સામે એક પિસ્તોલ તાકી, તેણે ભડાકો કર્યો. ભૂતકદાએ પોતાની પિસ્તોલ કાઢીને બે ભડાકો કર્યા. તે જ વખતે તેની પાછળના માણસે પણ ભડાકો કર્યો.

હરખચંદ રસ્તામાં જ પટકાઈ નીચે પડ્યો. ભૂતકદા અને તેના માણસોએ જોયું તો તેનું મરણ થયું હતું. એક ડચકું પણ ભર્યા વિના તે ઢળી પડ્યો હતો.

લાસની તપાસ પુરી કરી ભૂતકદા ઉભો થયો. “ સાલ્વા આય લોગ બહુ હોંશિયારી દેખાડે ચ તેમાં તો મરે ચ. ” તેણે પોતાના સોબતીઓને કહ્યું: “ પેલી બાથ રૂમમાં ખોટા હરફો લખી વિઝીટીંગ કાર્ડ નાખી વેલચંદ ઉપર તહોમત ઓઢાડવાનું એવને નહિ કરિયું હોટે ટો મને સાલ્વો શક બી નહિ પડતે. પેલા આડમી, નીલકંઠ મેહટાએ ગઈ રાતના આએ મુકડમો પુરો કરીઓ. ”

એક અભિજ્ઞાન

વેલચંદ, અનુમલ અને અને રાઠવાળાને પોલીસ ઓફીસે લઈ જનાર સિપાઈઓની પાછળ કેપ્ટન રાઠસ નીચે ઉતરવા જતો હતો. તેવામાં કનકરાય દેસાઈએ તેને બાજુ પર ખેંચી કાનમાં કંઈક કહ્યું.

ઓરડાની પેટી બાજુએ બારી પાસે રાહ જોતી વાસંતી માર્કન્ડેયીએ કેપ્ટનનો દૂકો જવાબ સાંભળ્યો: “ચોક્કસ મિ. દેસાઈ!” બારણું ઉઘાડું મૂકી કેપ્ટન રાઠસ જતો રહ્યો. કનકે તે બારણું બંધ કર્યું.

પછી તે વાસંતી પાસે આવ્યો, અને આજ્ઞાવભર્યા નયનથી તેને તે નિહાળી રહી. બાણે કે એ નજરથી, એ તેજાથી તેણે તેને તુકશાન કર્યું હોય તેને માટે તેની ક્ષમા વાચતી હોય. પરંતુ તેના ગભરાટમાં પણ તે કંઈક અનિશ્ચિત રીતે સમજી શકી કે એ અદ્વાઈત ગયો હતો, કે તેની ચાલમાં, તેના ચહેરામાં કોઈ જાદુઈ રીતે એ ગયા સોમવારની સવારે, રાવણપુરને બંગલે આવ્યો હતો તે જ કનકરાય દેસાઈ પાછો બની ગયો હતો. તેના ચહેરા ઉપરની ચિંતા ઉડી ગઈ હતી. તેના રકંઠ અસલની માફક આનંદથી ઝુલી રહ્યા હતા.

બનાવટી સખ્તાઈથી તે બોલ્યો: “ હવે વાસંતીબહેન, આટલી બધી તરફી આપ્યા પછી મને તે સરંજામ અને હથિયારનું વહાણ ક્યાં છે તે કહેશો ?—કહેશો ને ? ”

તેનો જવાબ તદ્દન યંત્રવત્ હતો. તેના મનમાં અત્યંત મહાન ખ્યાલો ભર્યા હતા તેથી આ પ્રશ્નની સગવડ નીચે આમોદોનની થાળી માફક શબ્દ નીકળ્યા. તેનો વિચાર અગત્યની ન હોય એવી બાબતો ઉપર વાતચીત કરવાનો હતો. જે સમજાવી શકાય તેવું નહોતું તેનો ખુલાસો કરવાનો તેથી તેને અવકાશ મળે તેવું તે ઇચ્છતી હતી.

“ નાના સોપારા. ” તેણે તોપણ ઉત્સાહ વિના જવાબ આપ્યો. “ પણ હવે તો એ પકડાઈ ગયું હશે. ”

“ પણ વેત્તચંદ પાસેથી તેનો પત્તો મેળવી ન શક્યાં છતાં તમે તેની જગ્યા શોધી કાઢી ખરી ! ”

તે તેના તરફ આતુરતાથી જોઈ રહી હતી—તેના કપાળ ઉપર રહેજ ક્રોધનો ભૂખંગ હતો.

“ હા. ” તેણે વિચાર કરી કહ્યું: “ હું તેમાં હારી, પણ મારો એક સુરતનો સોમતી એનો પત્તો મેળવી લાવ્યો અને ગુરુવારે સવારે મને તારથી ખબર મળ્યા. ”

રસ્તા પરનાં પગથિયાં ઉતરતા માણસના પગલાનો અવાજ તેના કાને પડ્યો. એ એકાએક બેસી ગઈ.

“ પણ મને સમજાતું નથી, ” તે આશિયાળી થઈ બોલી. તેણે કનક પરથી બાંધ દરવાજા પર અને તે પછી પાછી કનક પર નજર કરતાં કહ્યું: “ તમે પકડાયેલા છો કે નહિ ? ”

“ કુમારી વાસંતી માર્કેડેથી ” તે હસ્યો ને નીચું નમી નમન કરી બોલ્યો: “ આપની સેવામાં મુંબઈ સરકારના રાજ્યપ્રકરણી ખાતાના વિશ્રાંભ મંત્રી આ મિ. કનકરાય દેસાઈને આવવા દેશો ? ”

વાસંતીનો હાથ તેના મુખ ઉપર ગયો. તેનાં નેત્રો અન્નયખીથી ઉધડી ગયાં; કાઠ બહારની શક્તિ તેને ખેંચી ઉભી કરતી હોય તેમ તે પોતાની ખુરશીમાંથી ઉભી થઈ.

બુદ્ધિના પરિવેશમાં ન સમાય એવું કંઈ મહાન સત્વ જોઈ તે બધા પામતી હોય, અને પછી ધીમેથી પુષ્પકલિકા પેઠે વિકસતી હોય એવું જણાયું. તેણે વાસંતીને એ સમજવા અવકાશ આપ્યો.

“ જ્યારે તમે મને નીચે આંદ્રિસમાં તમારી વાત કહેતાં હતાં. ” તેણે ખુલાસો કર્યો અને તેને ધીમેથી ખુરશીમાં પાછી બેસાડી દીધી. “ ત્યારે હું સમજી શક્યો નહોતો— આપણે આ ઓરડામાં આવ્યાં ત્યાંસુધી મને પૂરેપૂરી સમજ જ નહોતી પડી. ત્યારે પણ એમ માનતાં મને બધા લાગતો હતો તોપણ મેં મિ. ઓક્લાંડને તમને પૂછી રાખવાનું અને જવા દેવાનું કહ્યું હતું. એ મેં મારા કામના હનામ તરીકે માગી લીધું હતું. આ હુચ્ચાઓથી ખોટે રસ્તે દોરવાયેલાં તમે ખરેખર એક સ્વદેશપ્રેમી સ્ત્રી છો એમ મેં તેને જણાવ્યું હતું. તમે સમજી શકો છો ને ! જ્યારે આ ખટપટીઆઓને પકડી પાડવાને તમારા દરબારે તમને અહીં મોકલ્યાં હતાં, ત્યારે મિ. ઓક્લાંડે એ કામ અહીં મને સોંપ્યું હતું.

“ તમે— ” તે બોલી ઉઠી. તેનાથી આગળ ન બોલાયું : તે અવાદ્ થઈ ગઈ. તે તેના સમજવાની રાહ જોતો ઉભો રહ્યો. એને જે જવાબની જરૂર હતી એ જવાબ તે આપે ત્યારે ખરાખર સમજીને આપે એ જ યોગ્ય કહેવાય.

“ વિલાસરાય ” તેણે સૂચવ્યું : “ તો જાણુતા જ હતા કે તમે કાણ અને શું કામ અહીં આવ્યાં છો. ”

“ હારતો ! ”

તે કાંઈ મસ્તકડીર માફક હસ્યો.

“ હું હજાર વરસોનો થાઉં તોપણ ગયા રવિવારની રાતના

વેલચંદને ભૂલું નહિ. તે સમયનું તેનું નમન, તમારા પ્રત્યેની રીતભાત બિલકુલ બરાબર હતું. એવું મીઠું, ગાળી નાખતું અભિનંદન-આટલું સાચું તો તે જન્મ્યા પછી બીજી કોઈવાર બોલ્યો નહિ હોય. પણ તસ્વીર-તમે એ તસ્વીર કેવી રીતે મેળવી? હજી એ વિષે હું ગુંચવાઉં છું.”

“ ખરી પૂર્ણિમાની તસ્વીર ઉપરના અક્ષર પરથી લખાણના અક્ષરોની નકલ કરી હતી. બહુ જ હોંશિયારીથી મેં એ સુરતમાં કરાવ્યું હતું. ”

તેના હોઠ ઉપર સ્મિતની આબેહુય છાયા ધરાવતા રૂદનનો કંપ પ્રગટ્યો. તેની આંખો હવે નીલશ્યામ અને ગંભીર છતાં પણ કોઈ મહાન તેજથી ચમકી રહી હતી. તે બધું સમજી શકી હતી છતાં તેના પરિણામથી બહીતી હતી.

તેની સ્મૃતિમાં તેનો પ્રથમ પરિચય ઝળક્યો. જગતમાં તેને પ્રકટ કનકના સારા અભિપ્રાયની પરવા હતી અને હવે ‘ મારાથી એવું તો કંઈ નહિ બની ગયું હોય ને જેથી તે મારે માટે સારો અભિપ્રાય ધરાવી જ ન શકે. ’ આવી ભીતિ તેના મનમાં પેદા. તે કાણ હતો, તેના જ્ઞાનથી તેના વિષેના પોતાના વિચારો અને અભિપ્રાયો એટલા નિર્મૂળ થઈ ગયા હતા કે તેને આ સમયે થોડીક ક્ષણના અવકાશની જરૂર હતી. તેણે અતિ દવાળુપણે એ ક્ષણ તેને અર્પી હતી. એ દરમ્યાનમાં એ કનકનો તેના પૂર્ણ મહત્વ, વક્ષાદારી અને ઉદારતા આદિ દર્શનગત કરી શકી હતી.

તેણે જોઈ લીધું કે વાસંતીની વ્યાકૂળતા ચાલી ગઈ હતી.

હવે તે બોલ્યો, “ કબુલ કરો કે હું પોતે ઘણો જ હોંશિયાર બાણસ છું. હોંશિયાર કારણ કે તમે મને કાવત્રાખોર લાગતાં હતાં ત્યારે હું તમને ઓળખી ગયો. જ્યારે તમને ચાહવાનો મને બિલકુલ હક્ક નહોતો ત્યારે હું તમને ચાહવા લાગ્યો હતો. ”

રૂપાની બારીક ધુધરીઓના રણકાર પેડે તે હસી રહી.

“ અહો અદ્ભુત અપ્સરા ! ” તે બોલ્યો. પછી નીચો નમી તેના બંને હાથ પકડી રહ્યો. “ હું તમને ચાહું છું. તમને પુણ્ય માં ઘડયાં છે—મારી પૂજા માટે. ”

પોતાના બંને હાથ તેના હાથમાંથી સંરવવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં વાસંતી એમની એમ હિભી રહી.

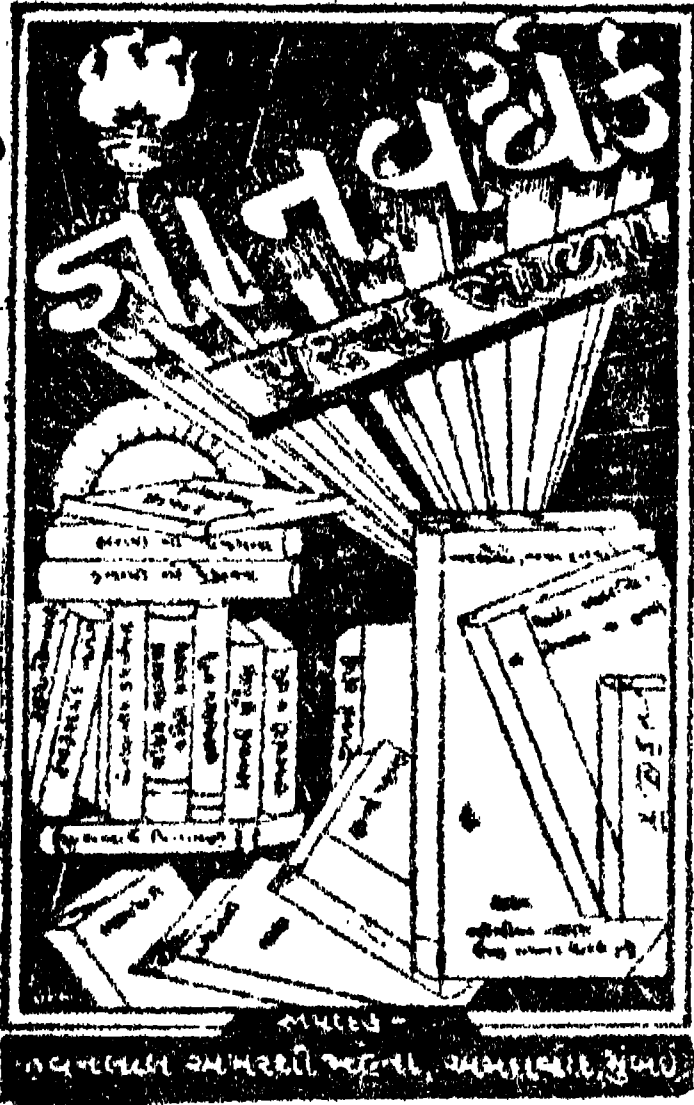
“ અહો ! અદ્ભુત દેવી ! ” કનક બોલ્યો.

વાસંતી તેના કાનમાં બોલી, “ અહો ! અજાણ માનવી ! ”

છેલ્લાં છવીશ વર્ષથી વિવિધ વિષયના ગ્રંથોના પ્રકાશનદ્વારા
ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરી રહેલી—

ઇ. સ. ૧૯૩૯ થી નવા સ્વરૂપે પ્રગટ થતી આ માળાનું

જીવનું ધોરણ બદલી નવી યોજના
નીચે પ્રમાણે કરી છે—

(૧) માળાનું વર્ષ જન્યુઆરીથી
ડીસેમ્બર સુધીનું ગણાય છે.

(૨) માળામાં એક વર્ષમાં
કાલિન સોળ પેજ ૧૦૦૦ થી ૧૨૦૦
પાનાં જોટલું વાંચન સવડ પ્રમાણે
ચાર-પાંચ પુસ્તક રૂપે અપાય છે.

(૩) વાર્ષિક લવાજમ નીચે
મુજબ છે:—

અમદાવાદ માટે— [પોસ્ટેજ સિવાય] રૂ. ૪—૦—૦

હિન્દુસ્થાન માટે—

[પોસ્ટેજ સાથે]

રૂ. ૫—૦—૦

અલ્હદેશ માટે—

રૂ. ૫—૮—૦

મુંબઈ માટે—

[પોસ્ટેજ સિવાય]

રૂ. ૪—૪—૦

પરદેશ માટે—

રૂ. ૬—૮—૦

[પરદેશના ગ્રાહકે શીલીંગ ૧૦ દશનો પોસ્ટલ ઓર્ડર મોકલવો.]

(૪) પ્રવેશ ફી લેવામાં આવતી નથી. લવાજમની વસુલાત
માટે દર વર્ષે ચાલતા વર્ષનું છેલ્લું કે પહેલું પુસ્તક, એક વર્ષના લવાજમના
વી. પી. થી મોકલવામાં આવે છે. વી. પી. પાછું વાળનાર ગ્રાહક તેનું
પોસ્ટેજ ખર્ચ આપ્યા પછી જ તે પુસ્તક મેળવવા હક્કદાર થશે.

જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળાનાં હાલ મળતાં પુસ્તકો

નવલકથાઓ

તક્ષશિલાની રાજમાતા	૩-૮-૦
હુષીકેશચંદ્ર ભા. ૧થી૪	૧૧-૮-૦
ગુલામી વેપાર ભા. ૧-૨	૩-૦-૦
તરલા (સ્વ.ભોગિન્દ્રરાવ)	૨-૮-૦
જ્યોત્સ્ના (,)	૧-૮-૦
મેના માને ચંબલનું યુદ્ધ	૨-૦-૦
લક્ષ્મીનાં બંધન	૦-૧૨-૦
નાગમતી (આકચિત્રો સાથે)	૧-૦-૦
વીણા વિહારી, ભા. ૧-૨	૩-૪-૦
દિનેશ	૨-૦-૦
રશ્મિ	૨-૮-૦
સુવાસચંદ્ર (શરદઆશુ)	૨-૮-૦
ખિન્દુ (,)	૦-૮-૦
શરતચંદ્ર	૨-૮-૦
સુભદ્રા (સચિત્ર)	૦-૧૨-૦
નીલનેત્રી	૦-૮-૦
શારદાનું સ્વાર્પણ	૨-૪-૦
ચોખેરવાલી, ભા. ૧-૨	૨-૮-૦
ધર્મપાળ	૨-૮-૦
મહારાણા પ્રતાપસિંહ	૧-૮-૦
અજમેરનો અજીતસિંહ	૨-૦-૦
સુશિક્ષિત સ્ત્રી	૧-૪-૦
સુરેખા	૨-૦-૦
રાજસ્થાની રાજરમત	૨-૦-૦

નવલિકાઓ

સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ ૧-૮-૦

સદર ભાગ બીજો ૨-૮-૦

લોહીનાં આંસુ ૧-૦-૦

જીવનમાંથી જડેલી :

(શ્રી લીલા મુનશી) ૨-૮-૦

સુન્દરીઓનો શણગાર

સદર ભાગ બીજો ૧-૮-૦

કથામંજરી, ભા. ૧ ૨-૦-૦

સદર ભાગ ત્રીજો ૨-૦-૦

ઐતિહાસિક કથામંજરી ૨-૮-૦

અરેબીયન નાઈટ્સ ૪-૦-૦

કલ્પનાની મૂર્તિઓ ૧-૮-૦

જીવનની ઝાંખી (કે.દેસાઈ) ૨-૦-૦

પાપીનો પસ્તાવો ૦-૮-૦

સોલંકીયુગની કીર્તિકથાઓ ૨-૦-૦

હાસ્ય

હાસ્યમંદિર ૨-૦-૦

હાસ્ય કથામંજરી ભા. ૧ ૨-૦-૦

સદર ભા. ૨ ૨-૦-૦

સહચરીની શોધમાં! ૧-૮-૦

જીવનચરિત્રો

ના. ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે ૦-૧૨-૦

કલાપીની પત્રધારા ૩-૦-૦

ટોમસ એડ્વા એડીસન ૨-૦-૦

પ્રો. ઘોંડા કેશવ કર્વે ૧-૮-૦

ગુર્જર સાક્ષર જયંતિઓ ૨-૦-૦

જંગીઝખાન (ર.જ.દલાલ) ૨-૦-૦

કમાલ પાશા , ૨-૦-૦

રેખાચિત્રો : બૂનાં અને

નવાં (સીલાવતી મુનશી) ૨-૮-૦

નરસૈયો (ક.મા.મુનશી) ૧-૮-૦

કાવ્યો

હૃદયત્રિપુટી અને

બીજા કાવ્યો ૧-૧૨-૦

વૈદક

આયુર્વેદ અને રસાયનશાસ્ત્ર ૧-૮-૦

સંવાદ

સંવાદમાળા ૨-૮-૦

સોક્રેટિસ અને તેના સંવાદો ૦-૧૨-૦

ઇતિહાસ

જર્મનીની ઉત્પત્તિ

શાથી થઈ ? ૨-૦-૦

દેશદર્શન ૩-૦-૦

મરાઠી રિયાસત બા. ૧-૨ ૩-૦-૦

બળવાનો ઇતિહાસ બા. ૩ ૨-૮-૦

કૈસરની કથની ૧-૪-૦

નાટકો

સત્યભામા (સચિત્ર) ૧-૮-૦

સ્વામી વિવેકાનંદ ૧-૪-૦

મેવાડપતન (દિજેન્દ્ર રાય) ૧-૪-૦

પ્રભાવતી ૦-૮-૦

મુક્તધારા ૦-૮-૦

વીર શાહુ ૦-૬-૦

સીતા (દિજેન્દ્ર રાય) ૦-૧૨-૦

સાગરિકા (કે. દેસાઈ) ૦-૮-૦

કર્પૂરમંજરી ૦-૮-૦

નીતિ-નિબંધો

સ્વર્ગની સામગ્રી ૦-૮-૦

વિજયધ્વજ ૦-૮-૦

સુખશાન્તિવિચારણા ૧-૮-૦

જીવન સુધારણાના સન્માર્ગ ૧-૮-૦

પૈસાદાર કેમ થવાય ? ૧-૪-૦

મેઝેનીના લેખો ૧-૦-૦

શિક્ષાનો આદર્શ (ટાગોર) ૨-૦-૦

સાહિત્ય

હિંદી સંસ્કૃતિ અને અહિંસાર ૦-૦-૦

પોયણાં ૨-૦-૦

સ્વરાજ્ય ને સંસ્કૃતિ ૨-૦-૦

થોડાંક રસદર્શનો (મુનશી) ૨-૦-૦

બાળોપયોગી

બાળગોપાળ ૧-૦-૦

વાનરસેનાની વાતો ૧-૦-૦

બાળકોનો મિત્ર ૦-૮-૦

ધર્મ

હિન્દુધર્મની પાઠમાળા ૩-૮-૦

સંક્ષિપ્ત મહાભારત ૪-૮-૦

સંક્ષિપ્ત રામાયણ ૨-૦-૦

મુક્તિમાળા ૧-૧૨-૦

બાળગીતા-પૂર્વાર્ધ ૦-૮-૦

ગીતાપરિચય ૧-૮-૦

અનંત આખ્યાનમાળા ૩-૦-૦

સદર ભાગ બીજો ૨-૪-૦

૮૪ વર્ષથી ચાલતું ગુજરાતની આબાલવૃદ્ધ આલમમાં
માનીતું થઈ પડેલું માસિક પત્ર—

વરસમાં ૮૦૦-૬૦૦ પાનાંનું
નિર્દોષ વાંચન આપવા ઉપરાંત
તેનાં ગ્રાહકોને એક દળદાર
પુસ્તક ભેટ મળે છે.

સ્ત્રીજોધ

બાળક સાથે

વાર્ષિક લવાજમ :

દેશ	માટે	રૂ.	૪-૦-૦
બ્રહ્મદેશ	માટે	રૂ.	૪-૮-૦
પરદેશ	માટે	રૂ.	૫-૪-૦
અથવા શિલિંગ આઠ.			

કુટુંબી ગૃહસ્થો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોનું પ્રિય, ચોર્યાસી
વર્ષ થી એકઠાં ચાલતું આ માસિક બીનહરિક છે.

વાર્તાઅંક : ગરબાઅંક : અને ૧૦૦૧ મા અંક : જેવા
અમારા નીકળતા ખાસ અંકો પ્રસંશાપાત્ર પ્રગટ થયા છે.

૧૯૪૦ ની સાલનું ભેટ પુસ્તક :
દેશી રાજ્યને લગતી રસભરી
હીટકટીવ નવલકથા

રાજસ્થાની
રાજરમત

વર્ષ જાન્યુઆરીથી ડિસેમ્બર સુધી ગણાય છે.
ગ્રાહક થવા માટે તુરંત જ લખો:—

“ સ્ત્રીજોધ ” કાર્યાલય;

પીરમશારોડ : અમદાવાદ
૧૨૮, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨

સિદ્ધહસ્ત લેખક શ્રી ઉછરંગરાય ઓઝા કૃત-

ઐતિહાસિક મૌલિક નવલકથા

*

પૃષ્ઠ ૫૫૦ :: પાકું પુંકું
સુંદર કવર જેકેટ

કિંમત રૂ. સાડાત્રણ

x મહાન સિકંદરે હિંદુસ્તાન ઉપર પ્રથમ ચઢાઈ કરેલી તે સમયની આ નવલકથા હિંદના રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક પરિવર્તનનો ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ સુંદર ખ્યાલ આપે છે.

આન. શ્રી. મુનશીજીના 'રાજધિરાજ' અને 'ગુજરાતનો નાથ'ની સંપંક્તિએ સ્થાન આપવા યોગ્ય આ સ્વતંત્ર નવલકથા છે,

x તે વખતનાં હિંદનાં સામ્રાજ્યો, તેમનું બંધારણ અને પ્રબળ રીતરિવાજ સાંગોપાંગ દર્શાવે છે.

x ખાલરાજ આંબિની નિર્દોષતા, તક્ષશિલાના રાજ્યની રાજમાતા રંભા-દેવીની વિલાસપ્રિયતા, રાજા નંદનું ઝનુન, પૌરસની દેશભક્તિ, મહાન ગુરુ-કૂળો અને ખૌધો વચ્ચે ઝગડા અને સિકંદરની સૌન્દર્ય-લોભપતા: તેમના માનસને વ્યક્ત કરતી આ નવલકથાએક સરખા પ્રવાહમાં વાંચકોને ખેંચી રાખે છે.

શરત્ચંદ્ર

[સત્તાવનના સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધનું
છાયાચિત્ર]

સ્વદેશ પ્રેમી—સ્વદેશ માટે આજ્ઞાપર્ણ કરનાર તેમજ આર્ય નારીના ઉચ્ચ આદર્શોથી ભરપૂર સ્ત્રીપાત્રો આ અજોડ નવલકથામાં વાંચકો સમક્ષ પ્રત્યક્ષ રૂપે રજુ થાય છે.

સત્તાવનના સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ (જેને કેટલાક સત્તાવનના બળવા તરીકે ઓળખાવે છે) ના સમયને દષ્ટિ સમક્ષ ખડો કરવા ઉપરાંત આ નવલકથા આજના યુવકોને અહિંસાનો ખરો મર્મ સમજાવે છે.

પૃ. ૩૦૦ પાકું પુંકું : બેરંગી જેકેટ : કિંમત રૂ. અઢી

શરદ્બાણુની ઉત્તમ ગણાએલી નવલકથા
' વિપ્રદાસ 'નો નવો સુંદર ભાષા અનુવાદ

સુવાસચંદ્ર

પૃષ્ઠ ૩૧૬ પાકું પુંકું : સુંદર કવર જેકેટ :

કિં. રૂ. અઢી

આ નવલકથા વિના લાયબ્રેરી અધુરી જ ગણાશે

હૂષીકેશચંદ્ર

[સ્વદેશ અને માનવજીવનની ઉન્નતિના શ્રેષ્ઠ
આદર્શભરી મૌલિક નવલકથા]

ચાર ભાગમાં પૂરી થાય છે.

ગૃહનું ભૂષણ !

સ્વદેશપ્રેમની માળા !

લાયબ્રેરીનો શણગાર

ચારિત્ર્યની શાળા !

સાંસારિક, ધાર્મિક, ફળવણી વિષયક વિષયોથી ભરપૂર, સંસારમાં સ્વર્ગની ઝાંખી કરાવનાર, વિદ્યાવિલાસી યુવાનોની ભાવનાઓ દર્શાવનાર, પૂર્વ અને પશ્ચિમના શ્રેષ્ઠ ધ્યેયનું સંમેલન કરાવનાર, યુવાન અને વૃદ્ધને પોતાના કર્તવ્યનો માર્ગ બતાવનાર, મનુષ્યને મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરાવનાર, કાલેજીવનોને યોગ્ય દિશા દેખાડનાર, પ્રજાઓને ઉન્નતિના પંથે દોરનાર, સંસારમાં સાચું સુખ કરાવનાર, બાળ, યુવાન, વૃદ્ધ, પુરુષો તેમજ સ્ત્રીઓને સરખી રીતે વાંચવા લાયક, “ મોડર્ન રીવ્યુ ” જેવાં અંગ્રેજી માસિકો અને “ સાહિત્ય ” જેવાં ગુજરાતી માસિકોએ જેની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી છે એવી ઉચ્ચ શૈલી, સરળ, છટાદાર અને જુસ્સાવાળી ભાષામાં લખાયેલી ભારતીય આદર્શરૂપ સ્વતંત્ર મૌલિક નવલકથાના આ ચાર ભાગ છે.

દરેક ભાગનું પાકું પૂઠું છે.

કિંમત—ભાગ ૧ રૂ. ૩, બીજો રૂ. ૨૫, ત્રીજો રૂ. ૨૫
અને ચોથો રૂ. ૩૫

ચારે ભાગ સાથે લેનારને રૂ. આઠમાં મળે છે. ટપાલ ખર્ચ જુદું. તુરત મંગાવો. હવે થોડાજ સેટ રહ્યા છે.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા, અમદાવાદ
અને નં. ૧૨૮, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨

પ્રો. દૂરકાળના નિબંધ સંગ્રહો

પોયણાં

સંસાર, સાહિત્ય, સમાજ, વિદ્યાકળા અને સંસ્કૃતિ ઉપર
મનોહર નિબંધો ક્રીંમત રૂ. બે.

આ પુસ્તક સ્ત્રી, પુરૂષો, જુવાન ને ધરડાં સૌને આનંદ આપે છે.

એમાં ગમ્મત જોડે જ્ઞાન અને પ્રેરણા જોડે શાન્તિ છે. વિક્કાનો
રસભેર વાંચે છે, નાસ્તિકો ગુંચવાય છે, રસિક જનો આનંદ માણે છે.
પૃષ્ઠ આશરે ૨૫૦, સુંદર સોનેરી નામનું પાકું પૂઠું, એન્ટીક કાગળ.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવીન ભાત પાડતો રમુજી લેખ સંગ્રહ.

અમી

ચેતના, ગમ્મત અને રસભર્યો

સમાજદષ્ટાઓને ઉપયોગી થાય તેવા નીચેના રમુજી લેખો—

પ્રો. જયેન્દ્રરાય દૂરકાળના હળવા નિબંધો વગેરે

ક્રીંમત રૂ. સવા

પ્રો. જયેન્દ્રરાય ભાંડારકર દૂરકાળનો મનન કરવા યોગ્ય ગ્રન્થ

સ્વરાજ્ય ને સંસ્કૃતિ

સ્વરાજ્ય તથા સંસ્કૃતિ સંબંધે સરલ ભાષામાં માર્મિક ચર્ચાભર્યા
સ્વતંત્ર વિચારક લેખો :

પૃષ્ઠ ૩૫૦ : પાકું સોનેરી નામનું પૂઠું : ક્રીં. રૂ. બે.

ગુજરાતી નવલિકા સાહિત્યમાં નવી જ ભાત પાડતું-શૌર્ય,
પ્રેમ, સાહસ, પતિવ્રત અને વીરતાની છાંયો ડિઝાઇન

સ્વદેશાભિમાન અને સ્વાભિમાનની ગૌરવભરી ભાવનાથી છલાછલ
ભરેલું, રાજસ્થાન, મોગલાઈ, ગુજરાત અને મરાઠા ઇતિહાસની

ઝાંખી કરાવતું

સ્વતંત્ર-મૌલિક-નવું પુસ્તક-

ઐતિહાસિક કથામંજરી

આ પુસ્તકનો પ્રસ્તાવ દી. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ
ઝવેરીએ લખેલો છે.

આ ઐતિહાસિક કથામંજરીમાં આવતી ૨૦ નવલિકાઓ:—

- ૧ હિંચનકુમારી અને મોળો ભીમ.
- ૨ સંગોગિતા.
- ૩ પદ્મિની.
- ૪ રાણો કુંબો.
- ૫ રાણા રાયમલ.
- ૬ વીર ચંદ્રસિંહ.
- ૭ ત્યાગમૂર્તિ પન્ના.
- ૮ ચિતોડનો ઘેરા.
- ૯ હલદીઘાટનું યુદ્ધ.
- ૧૦ સ્વદેશભક્ત મામાશાહ.

- ૧૧ વીર ચંદાવત.
- ૧૨ વીર બાલુજી ચંપાવત.
- ૧૩ કુમારસિંહની કુરબાની.
- ૧૪ ખેગમ રોશનઆરા.
- ૧૫ બાજી પ્રભુ દેશપાંડે.
- ૧૬ વીર જોત્યાજીરાવ
- ૧૭ અટંકી વીર દુર્ગાદાસ.
- ૧૮ વીર મુરારિરાવ.
- ૧૯ વીરાંગના લક્ષ્મીબાઈ.
- ૨૦ માનીનિદેવી.

કાઉન સાઈઝ : પૃષ્ઠ ૪૪૦ પાકું પુંકું

કિંમત રૂ. ૨-૮-૦

મહારાણા પ્રતાપના પૌત્ર અમરસિંહના સમયની ઐતિહાસિક નવલકથા

અમરસિંહ ૧-૮-૦

શ્રી કેશવપ્રસાદ દેસાઈની
કલમથી આલેખાયેલું
અને આજનાં નાટકોમાં
નવી ભાત પાડતું નવું જ
નાટક

શ્રી કલાબિંધના
ચાર ચિત્રો સાથે

કિંમત આઠ આના

પાને પાને પ્રેમ, શૌર્ય અને રસની છાજો ઉડાડતી
સ્નેહરસભરી નવલકથા

શ્રી હરીલાલ ત્રિવેદીના ભાવવાહી છ ચિત્રો, ૬ કલર,
સુંદર જોકેટ. સવાસો પૃષ્ઠ, પાકું પુઠું. છતાં કિંમત રૂ. એક

સાહિત્યમાં ભોમીઆની ગરજ સારે તેવો શબ્દકોષ

મોટામાં મોટો ગુજરાતી કોષ

ગુ૦ શબ્દાર્થ
ચિંતામણી

હાઈસ્કૂલોના વિદ્યાર્થીઓ, ટ્રેનિંગ કોલેજો, લાયબ્રેરીઓ, ગુજરાતી ભાષાના વાંચકો તેમજ અભ્યાસીઓને હરઘડી ઉપયોગી થાય તેવો

ગુજરાતી શબ્દકોષ

કાઉન ૧૬ પેજ સાર્ષઝનાં પાનાં ૧૫૦૦] . . . . .

શબ્દો લગભગ ૪૨૦૦૦ અર્થો, વ્યુત્પત્તિ અને ૩૬ કહેવાતો;

વગેરેની સમજુતી સાથે

કિંમત રૂ. ૫-૮-૦ આ પાતું મોકલનારને મારે સાફી રૂ. અઢી
(ટપાલ ખર્ચ તેર આના વધુ.)

(જે ભાગમાં ખાંધેલાના આઠ આના વધારે છે.)

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

ઑન. શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી ફૂલ

ચારખંડમાં

જી
પા
મ
ફા

સચિત્ર

આર્યોના ઉપઃકાળના સમયને નજર સમક્ષ
તાદસ્ય કરતાં સચિત્ર નવલકથા અને નાટક

ખંડ ૧ વિચરથ (નવલકથા રૂપે)	.	.	૧-૦-૦
„ ૨ શમ્ભરકન્યા	} (નાટક રૂપે)	.	૨-૦-૦
„ ૩ દેવે દિવેલી			
„ ૪ ઋષિ વિશ્વામિત્ર (નાટક રૂપે)	.	.	૧-૮-૦

શ્રી કનુ દેસાઈ તથા જગમોહન મીસ્ત્રીનાં ચિત્રો સાથે

આમોદ્ધાર અને આમ્યજીવનના પ્રશ્નો

દિનેશ

અર્ચતી સ્વતંત્ર-મૌલિક નવલકથા

દિનેશ

ધૂળીયા ગામડામાં સ્વર્ગ ખડું કરનાર
આમ્યસેવક દિનેશ પોતાની મંડળી
સાથે શહેરના વૈભવ-વિલાસ છોડી
આમ્યપુનરોદ્ધારમાં જીવન સમર્પી દે છે.

યુવાન-યુવતીઓને પોતાના કર્તવ્યનો રાહ બતાવી
નવજીવન અર્પે છે.

પૃષ્ઠ ૩૬૦ : પાકું પૂઠું : કળામય જોકેટ : કિંમત રૂ. બે

યુવાનો માટે પ્રેરણાત્મક અને સર્વાંગ સુંદર
મૌલિક નવલકથા

રશ્મિ

રશ્મિમાં લોકસેવાના ઉચ્ચ આદર્શોને આકર્ષક રીતે રજુ કરેલ છે.

રશ્મિમાં વર્તમાન યુગના વિવિધ પ્રશ્નોને મર્માળી રસિક રીતે
અર્ચેલ છે.

રશ્મિ અત્યારના નવયુગનાં યુવક-યુવતીઓમાં નવીન જોમ
અને ચેતના પ્રગટાવે છે.

ગ્લેઝડ કાગળ, પાકું પૂઠું, સુંદર અને સુશોભિત કવર જોકેટ સાથે
કિંમત રૂ. અઢી.

ગુજરાતના પ્રાચીન ગૌરવને મૂર્તિમંત કરતી

સોલંકી યુગની કીર્તિકથાઓ

સ્થાપત્ય અને કળાની સઘળી મૌલિક વાર્તાઓ

લેખક

ચિત્રકાર

શ્રી. અંબાલાલ નાથાલાલ મીસ્ત્રી

શ્રી. કલાખિંધ

સિદ્ધપુરનો રૂદ્રમાળ

ભોગાવેતીરે રાણકદેવીની દહેરી

*

*

સ્થાપત્યોમાં અન્નેડ

અદલ ઇન્સાફને માટે જગજ્જણીતું

કબોઈની હીરાભાગોળ

ધોળકાનું મલાવ તળાવ

*

*

જનકલ્યાણની વેદપર જાતે સહર્ષ બલિ બનનાર ભંગી બાળદંપતીના

સ્વાત્માર્પણનું સ્મરણ કરાવતું પાટણનું તળાવ

ગગનચુંગિત ગરવો ગિરનાર

ગુજરાતનાં યશોગાન ગાતાં, કીર્તિસ્થંભ જેવાં એ ઐતિહાસિક
સ્થળો જેની સાક્ષી પૂરે છે એવા ગુજરાતના ઇતિહાસની આઠ
મર્મભેદી અને રસિલી વાર્તા આમાં આવે છે—

૧ રૂદ્રમાળ

૫ રાણકદેવી

૨ દક્ષિણની રાજકુમારી

૬ કળાજીવન-હીરાભાગોળ

૩ સામ્રાજ્યના પાયા

૭ બલિદાન

૪ પાટણના રાજમહેલમાં

૮ ભાવિકથન

ગુજરાતનાં પનોતાં સંતાનોની ભવ્યતા, શૌર્ય, સાહસ, નીડરતા
સતીત્વ અને જીવનની આહુતીનાં કાર્યોથી પોરસ ચઢે તેવી વાર્તાઓ.

ભાવપૂર્ણ દુ કલર ચિત્રો. શ્રી. કનુદેસાઈ એ દોરેલ કવર જેકેટ સાથે.

પૃષ્ઠ ૩૦૦. પાકું પૂઠું. છતાં કિંમત ફક્ત રૂ. ૩. બે

થોડાંક રસદર્શીની

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી કૃત

સાહિત્ય અને ભક્તિનાં

થોડાંક રસદર્શીનો

ધણાં ચિત્રો અને આકર્ષક જોડેટ સાથે.

મૂલ્ય બે રૂપિયા.

શ્રી કલ્પરનાં ભાવવાહી તથા બે કલ્પરનાં ચિત્રો સાથે

શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની સિદ્ધ કલમથી લખાયેલો

જુનાગઢનો આદ્ય કવિ

ન ર સૈ યો

ભક્ત હરિનો

જીવતો જાગતો થઈ સાહિત્યસૃષ્ટિમાં સંચરી પ્રકાશ
પાડે છે.

ચર્યાત્મક ત્રણ લાંબા નિબંધો સાથે; ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવી જ
રીતે લખાયેલું જીવનચરિત્ર

શ્રી કનુ દેસાઈનાં

* કિંમત

ત્રિરંગી અને બેરંગી ચિત્રો સાથે

* રૂ. ૬૦

સાહસ : શૌર્ય : હહાપણ : બુદ્ધિ અને વિનોદનો અભને

ગૃહસ્થ કુટુંબનાં ભાઈ-બહેનો : વૃદ્ધો અને બાળકો સહુ આનંદ સાથે
ઉલ્લાસ પૂર્વક; નિર્દોષ ભાવથી વાંચી શકે તેવી

સચિત્ર

અરેબીયન નાઈટ્સ

મૂળ યોગક
બાળુ શ્રી રામાનંદ ચેટરજી

બાર ત્રિંગી

અને

પોણોસો કરતાં વધુ બીજાં ચિત્રો

*

ત્રિંગી સુશોભીત જોડક

દરેક વાંચક અને વર્તમાનપત્રોએ એની પ્રશંસા કરી છે.

અપોચપ નકલો ઉપડી જાય છે. હવે માત્ર જુજ નકલો સીલીક છે.

તમારી નકલ આજે જ મેળવી લ્યો.

કિંમત રૂ. ચાર (પોસ્ટેજ ખર્ચ જુદું)

જીવનલાલ અમરશી મહેતા : અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

ગુજરાતનો નાથ

લેખક : શ્રી કનૈયાલાલ એમ. મુનશી
ગુજરાતીમાં અજોડ ઐતિહાસિક નવલકથા.
નવી સાતમી આવૃત્તિ કિંમત રૂ. ત્રણ

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી દ્વૃત

સ્વપ્ન દ્રષ્ટા

(ધણા સુધારા વધારા સાથે નવી આવૃત્તિ)
કિંમત રૂ. અઢી

સુધારા વધારા સાથે નૂતન સ્વરૂપે—

કોનો વાંક?

: લેખક :

શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી

આપણા સમાજમાં વિધવાઓની
કંદેલી સ્થિતિ અને કરુણ
દશાનો તાદ્રસ્ય ચિતાર આપતી
સુંદર નવલકથા સમાજમાં આદર
પાત્ર થઈ છે તેની આ નવીન
આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ છે.

શ્રી કલાબિંધના સુંદર ચિત્રો : શ્રી કનુભાઈના ટુકડા જોડેટ સાથે
કિંમત—રૂ. અઢી

==શ્રી કલાપીનો કેકારવ==

સંશોધિત, સંવર્ધિત કાવ્યો ઉપર માર્ગદર્શક ટીકા
ઉપોદ્ધાત અને શબ્દાર્થકોષ સાથેની કેવળ
નવી જ આવૃત્તિ : હમીરજી ગોહેલ સાથે.

કદ પહેલાંના કરતાં લગભગ દોઢુ થયું છે.

આટલો બધો પરિશ્રમ તથા નવીન સુધારો વધારો છતાં
કિંમતમાં “હમીરજી ગોહેલ” પુરતો જ એટલે
માત્ર એક રૂપિયા વધારીને રૂ. પાંચ.

સ્વ. સર રમણભાઈ તથા લેડી વિદ્યાગૌરીએ લખેલું
હાસ્યનું અનોડ પુસ્તક—સચિત્ર

હાસ્યમંદિર

આ પુસ્તકની શરૂઆતમાં ‘હાસ્યરસ’ વિશેનો ઉપયોગી
અને મહત્વનો ૧૨૫ પાનાનો નિબંધ હાસ્યરસના સાહિત્યના
અભ્યાસીને ઉપયોગી હોઈ કાઈ પણ વાંચકને હાસ્યરસના પ્રવાહમાં
તાણવાને રસબોળ કરે તેવો છે.

ભોમીયાને દીધેલી ભૂલથાપ, નવાબ સાહેબની મુલાકાત: પાટીઆ
વાંચનારા; વગર ગુનાહની સજાઓ; અવેજી કારભારી; માનપત્ર
વીશે પદાર્થપાક; નવી ઇસપત્નીતિ, થોભીઆ, થંડા પાણીની લહેજત
વિગેરે લેખો તથા ચાર ખાસ તૈયાર કરાવેલાં ચિત્રો પેટ પકડાવીને
હસાવે તેવાં છે.

પાનાં ૩૨૦ ઉપરાંત ચિત્રો, પાકું પુકું. તથા દુકલર જોકેટ કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

રાઈનો પર્વત

કર્તા-લેઈટ સર રમણુભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.

“ પ્રભુથી સહુ કંઈ થાય છે, અમથી થાય ન કંઈ;
“ રાઈનો પર્વત કરે, પર્વત બાગની માંહિ.”

આ દોહરો આ નાટકના સૂત્ર રૂપ છે, અને એ ઉપરથી જ તેમાંના વિષયનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે છે. હાઈસ્કુલોમાં તથા વિનયમંદિરોમાં ટેકસ્ટ બુક તરીકે ચલાવવા મંજૂર થયું છે.

આવૃત્તિ ચોથી. કિં. રૂ. દોઢ.

મેવાડ-પતન

હાઈસ્કુલોમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ચલાવવા મંજૂર થયેલું છે.

બંગાળના સુપ્રસિદ્ધ નાટકકાર બાબુ દિગ્ગેન્દ્રલાલ રાયના ઐતિહાસિક ઉત્તમ નાટકનું સુંદર ભાષાંતર. કિંમત રૂ. સવા

આ નાટક મહારાણા પ્રતાપસિંહના પુત્ર અમરસિંહ તથા જહાંગીરના સમયનું છે. તેમાં પતિપ્રેમ, દેશપ્રેમ ને વિશ્વપ્રેમ એ ત્રણ ઉચ્ચતમ પવિત્ર ભાવનાઓને અત્યંત મનોહર રીતે ખીલવી તાદસ્ય કરી બતાવી છે. મેવાડનું પતન થતા તે જહાંગીરના કબજામાં જાય છે; છતાં હિંદુ મુસલમાનોનું એકચ વણી જ સરસ રીતે સાધવાનો ઉત્તમ માર્ગ કવિએ આમાં દર્શાવ્યો છે. હિંદુ મુસલમાનની એકતા સાધવામાં આ પુસ્તક સરસ વિચારો આપે છે.

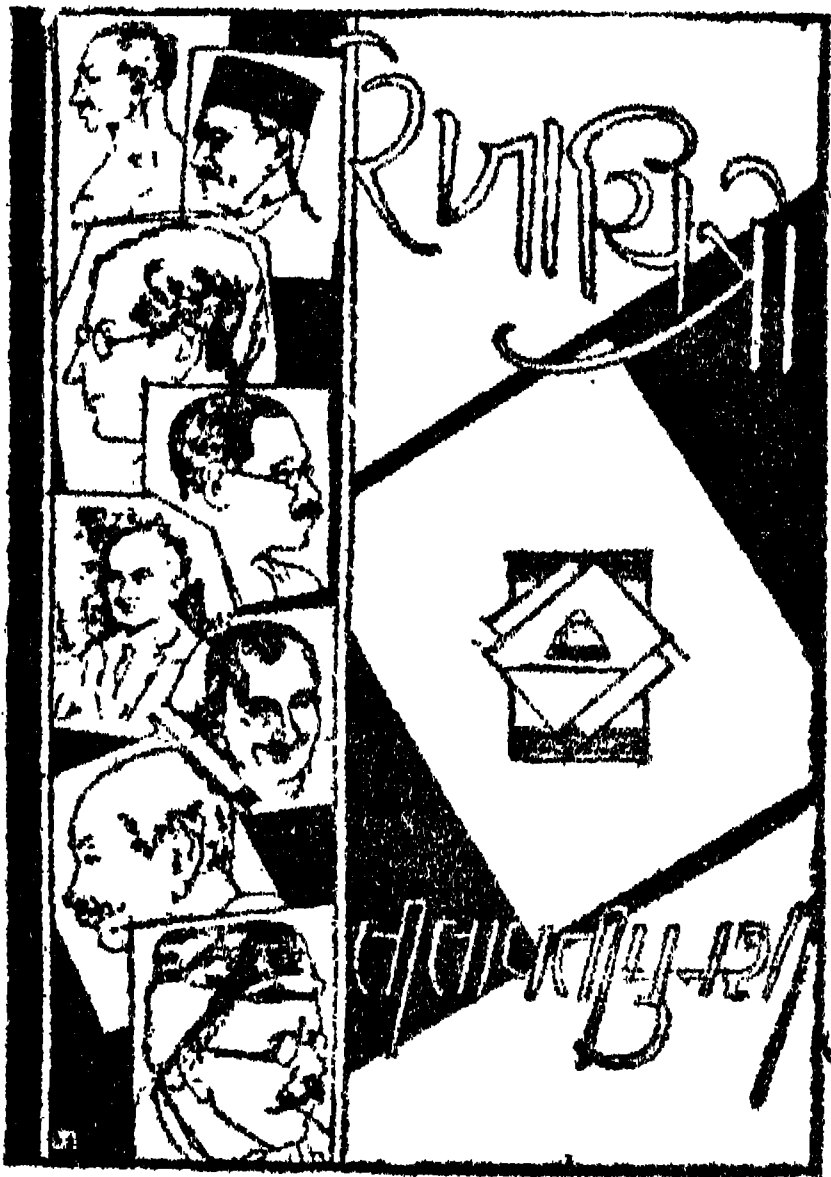
વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસ માટે પણ પસંદ થયું છે.

જવનમાંથી જડેલી

શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી કૃત—

(ખંડ ૧-૨ આમાં મૌલિક સત્તર નવલિકાઓ છે.)

પૃષ્ઠ ૩૩૫. પાકું પુંકું. કીંમત રૂ. ૨-૮-૦

શ્રી લીલાવતી મુનશીનાં
શ્રી. કંતુ દેસાઈએ દોરેલાં
રેખાચિત્રો સાથે
જુનાં અને જોલમાં નવાં આલેખેલાં
ચુંમાળીસ વ્યક્તિઓનાં

રેખાચિત્રો

દરેક વ્યક્તિની મુખાકૃતિની
રેખાઓ અને સુંદર કલામય
જેકેટથી આભૂષિત છે.
કિંમત રૂ. અઢી

નવલિકાઓ

શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી

“ મહારી કમલા અને બીજી વાતો ” નામે પહેલાં પ્રસિદ્ધ
થયેલી અને વખણાયેલી વાર્તાઓનો સંગ્રહ, નવી ત્રણ વાર્તાઓ
સાથે નવા સ્વરૂપે ને નવા નામ સાથે પ્રગટ થઈ છે. કિં. રૂ. બે.

[મર્મ અને ભરપૂર હાસ્યપ્રવાન નવલકથા : સેટાચર.
હજીવું તેમ જ શિષ્ટ સાહિત્ય વાંચનાર તમામ વર્ગનાં સ્ત્રીપુરુષ :
આખાલવૃદ્ધ: કુમાર-કુમારિકા સર્વેને સરખો રસારવાદ ચખાડનારી સળંગ
આ નવલકથા માટે માનનીય વિદ્વાનો તેમજ હાસ્યરસના માન્ય લેખકોએ
અને જાણીતા વર્તમાનપત્રોએ એકે અવાજે પસંદગી દર્શાવી છે.
“ભદ્રંભદ્ર”ની શૈલિપર લખાએલી આ નવલકથા ને તેવોજ
નૂતન સ્વરૂપી શિરપેચ ! આદિથી અંત સુધી માર્મિક કટાક્ષ
અને મીઠા હાસ્યરસથી ભરપૂર : કવર જેકેટ સાથે, કિ. રૂ. દાઢ.

શરદખાત્રુ કૃત ઉત્તમ સંસારિક નવલકથા

સાવકાભાઈનું હેત : દેરાણી જેઠાણીનો
વિખવાદ અને દત્તક પુત્ર અમૂલ્ય પ્રત્યે
'ચિન્ધુ'ની સ્નેહજરણી: આ ત્રિવેણી
સંગમમાં સમાજના પુનિત દર્શન કરાવતી
શરદખાત્રુની આ નવલ અવિભક્ત કુટું-
બના દરેક ઘરમાં બનતા બનાવોનું
તાદશ્ય દર્શન કરાવે છે.

બેરંગી જેકેટ :
કિંમત ફક્ત આઠ આના

સુપ્રસિદ્ધ રાજવિ કવિ કલાપીનાં સળંગ જીવનમુચક છબી ચિત્રાનું

અનુપમ આલ્બમ

કલાપી ચિત્રદર્શન

અંગ્રેજીમાં આમુખ લેખક :

શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

ચિત્રકારો :

શ્રી. રવિશંકર રાવળ

અને બીજાઓ.

શ્રી. કલાપીના જીવનના

જુદા જુદા પ્રસંગોના તેમજ

તેમનાં રાણીઓ, કુટુંબીઓ,

રાજવિ મિત્રો તથા સાક્ષર :

મિત્રોના ફોટોગ્રાફો, તેમના હસ્તાક્ષરો તથા
મહરવના પત્રો તેમજ લાઠીનાં સ્થળદર્શનો

—ઉપરાંત—

કેકારવનાં કાવ્યોમાંનાં ત્રિરંગી, બેરંગી,
એકરંગી ચિત્રોનું નમુનેદાર સંગ્રહસ્થાન

કિંમત રૂપિયા ચાર

એક અમૂલ્ય અને અપૂર્વ સંભારણું : : આજે જ ખરીદો.

—બીજાં આલ્બમોના પ્રમાણમાં આ કિંમત ઘણી સસ્તી છે—

કૌમુદી (ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૪) કહે છે : ‘આ આલ્બમ ખરીદવામાં રોકેલા
ચાર રૂપિયા માટે તમે કદિ પસ્તાવાના નથી, ઉલટા મને ધન્યવાદ
આપશો કે આવા જાંચી ફાટિના કાર્ય બહુ ધ્યાન દોર્યું તે સાં રૂપ્યું.’

રાજાઓ અને શ્રીમંત ગૃહસ્થો વગેરે માટે ડીલક્ષ એડીશન—

કિંમત રૂપિયા દશ

આ આલ્બમની કિંમત ઘટાડીને અર્ધી કરવામાં આવી છે.

શ્રી કલાપીની પત્રધારા

લેખક-મહાકવિ શ્રી સુરસિંહજી તપસિંહજી ગોહેલ

“કલાપીના કેકારવે” સમસ્ત ગુજરાતી આલમને મુગ્ધ કરી મુકી છે એ કાણુ નથી જાણતું? એજ કેકારવના પ્રણેતાએ કાબ્યો ઉપરાન્ત, પોતાના બહોળા મિત્રમંડળને-સ્નેહીવર્ગને ભાવનાપૂર્ણ, દર્દભર્યા ઘણા પત્રો લખ્યા છે. તેવા હજારો પત્રોમાંના ૫૩૫ પત્રો આમાં છે.

આમાંનાં ઘણાક પત્રો પહેલીજ વાર પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ પત્રધારામાં નીચેની વ્યક્તિઓ ઉપરના ૫૩૫ પત્રો છે:-

- (૧) સાક્ષર શ્રી પ્રો. મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી.
- (૨) શ્રી કલાપીનાં સ્નેહરાસી શ્રી શોભના-મોંઘીબા.
- (૩) શ્રી કલાપીનાં રાણીશ્રી રમાબા.
- (૪) શ્રી કલાપીનાં રાણીશ્રી કોટડાવાળાં બા.
- (૫) હડાળા દરબાર શ્રી વાજસુરવાળા સાહેબ.
- (૬) સંચિત્-બાલુભાઈ-રા. રા. રૂપશંકર ઉ. ઓઝા.
- (૭) રાણા શ્રી સરદારસિંહજી સાહેબ (કંથારીઆ)
- (૮) સ્વ. શ્રી ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી.
- (૯) સંતકવિ શ્રી લલિતજી. (૧૦) કેપ્ટન ઑલડ્રીફ્ડ.
- ૧૧) રા. રા. આનંદરાયભાઈ દવે-વકીલ.
- ૧૨) રા. રા. હરીશંકર નરસિંહરામ પંડ્યા-વકીલ.
- ૧૩) શ્રી કલાપીના ભાઈ શ્રી વજુભા સાહેબ.
- (૧૪) શ્રી. તાત્યા સાહેબ-રા. સા. ગીરધરદાસ મંગળદાસ દેસાઈ.
- ૧૫) મોરબીના મહારાજા શ્રી લખધરસિંહજી સાહેબ.

પૃષ્ઠ ૫૦૦ ઉપરાંત-સાચત્ર : કિંમત રૂપીયા ત્રણ.

રાજવિ કવિ શ્રી કલાપી કૃત કાવ્યોના સંગ્રહો
શ્રી. નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી (એમ. એ.) સંપાદિત

સમજુતી માટેનું વિવેચન, લંબાણ ટીપ્પણ, મૂળ ઈંગ્લીશ કાવ્યો,
કવિચરિત્ર, શબ્દાર્થ વગેરે સાથે.

કેલેન્ડર અને ઉંચા સાહિત્યના અભ્યાસીઓ માટે

હૃદયત્રિપુટી અને બીજાં કાવ્યો

[શ્રી રવિશંકર રાવળનાં દોરેલાં રંગીન અને સાદાં ચિત્રો સાથે :
ત્રિરંગી જોડેટ]

શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીના આમુખ સાથે.

કાઉન સોળપેજ પૃ. ૩૦૦ : કિંમત રૂ. ૧-૧૨-૦

[હાઇસ્કુલો અને મધ્યમ વર્ગના અભ્યાસીઓ માટે]

ગ્રામમાતા અને બીજાં કાવ્યો

[શ્રી. રવિશંકર રાવળનાં સુંદર ચિત્રો સાથે]

કાઉન સોળપેજ પાનાં ૨૦૦ : બેરંગી પુઠું

કિંમત તેર આના

શ્રી. 'કલાપીનો ઢકારવ' જેવા લોકપ્રિય ગ્રંથમાંથી ચુંટી
કાઢેલા હૃદયસ્પર્શી કાવ્યોના આ બે સંગ્રહો કવિજીવન, ટિપ્પણ અને
માર્ગદર્શન વિવેચન હોવાથી વાંચનારને સમજતાં સરળતા થાય છે.

ઉત્તમ સાહિત્ય ગ્રંથો	વસન્તોત્સવ	સંસાર મંથન
	૧—૦—૦	૧—૮—૦
	ઈન્દુકુમાર, ભા. ૧ લો	વિશ્વગીતા
	૧—૦—૦	૧—૮—૦
	ઉષા	રાજરાજેન્દ્રને
	૧—૮—૦	૧—૦—૦
	શકુંતલાનું	જહાંગીર—
	સંભારણું	નૂરજહાન
	૧—૪—૦	૨—૮—૦
	ઉદ્બોધન	વૈષ્ણવી ષોડષગ્રંથો
	૨—૦—૦	૦—૧૨—૦

સાં શ્રી નરસિંહરાવ ભોળાનાથ કૃત

“ નૂપુર ઝંકાર ”

આવૃત્તિ ૨ જી. કાઢિન સોળ પેજ પૂઠ ૨૬૪ કિંમત રૂ. સવા
આ પુસ્તક ગુજરાતના મહાન કવિ-લેખકની છેલ્લી પ્રસાદી રૂપે
કળવણી પામેલાઓના ઘરમાં, લાયજેરીમાં અને સ્કુલોમાં-ખાસ
મંત્રહવા યોગ્ય આ કાવ્યગ્રન્થ છે.

વાચકોને સમજવાની સરળતા ખાતર કાવ્યો ઉપરની લંબાણુ
વિવેચનવાળી તેમણે જ લખેલી ટીકા આપવામાં આવી છે.

કુસુમમાળા: તેમનો પ્રથમ કાવ્ય મંત્રહ: ‘ગોલ્ડન ટ્રેઝરી’
સમો: જુજ નકલો છે. કિંમત દસ આના

કવિવર ટાગોર કૃત બે સુન્દર નવલકથાઓ :

[નવીન આવૃત્તિ : એકજ પુસ્તકમાં]

ચોખેરવાલી

એટલે આંખની કણી

ડૉ. રવિન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત ઉત્તમ નવલકથા: કિંમત રૂ. અઢી

આ નવલકથા આપણા ધરસંસારમાં અકલ્પિત રીતે બનતા બનાવોનું સાચું ને સુન્દર ચિત્ર બતાવનારી છે. યુવાન વિધવા-પ્રગલ્ભા વિનોદની અને સરલ ભોળા નવયુવતિ આશા, તેમજ ચંચળ વૃત્તિનો ઉતાવળીઓ ને સ્વચ્છંદી ગર્ભશ્રીમંત મહેન્દ્ર તથા તેનાથી હલટાજ સ્વભાવનો પણ તેનો સાચો બાળમિત્ર વિહારી આ મુખ્ય ચાર પાત્રો અને સમયપરત્વે તેમના સ્વભાવ પરિવર્તન ઉપરથી કુદરતી જનસમાજનું ઉત્તમ પ્રતિનું આ શિક્ષણ વાંચનારને મળે છે.

ડૂબતું વહાણ

ડૉ. રવિન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત સંસારિક નવલકથા : કિંમત રૂ. ચાર

ટાગોરની નવલકથાઓમાં આ રસભરી મોટી નવલકથા છે, અને તે વિસ્મયમુગ્ધ કરી દે છે. ફટલાક ગુંચવણભર્યા સામાજિક પ્રશ્નો આપણી સમક્ષ ઉંકલ માટે લેખકે મૂકેલા છે. ભાષાની મધુરતા, ટુંકા પણ અર્થ ભર્યાં વાક્યો, સત્વભર્યાં આવશ્યક વર્ણનો આપણને ચકિત કરી નાખે છે. તેમાંના પ્રત્યેક પાત્રને લેખકે એવી ખુબીથી આલેખ્યું છે કે, પ્રત્યેક પાસેથી આપણને ઘણું જાણવાનું મળે છે.

હવે તો બહુ થોડીજ પ્રતો રહી છે.

સ્વ. ભોગીન્દ્રરાવ દિવેદીઆ કૃત એ નવલકથાઓ

ઊર્મિથી ઉછળતા અનેક નવયુવાન દંપતીના જીવનની
રોમાંચીત કરનારી સ્વતંત્ર નવલકથા—

તરલા

અથવા ઊર્મિનો આવેગ

ઉંચા એન્ટીક કાગળ, સુંદર છપાઈ. પાનાં ૩૦૦ કિંમત રૂ. અઢી
કોઈપણ યુવાન કે યુવતીએ આ પુસ્તક વાંચ્યા વગર રહેવું ન
જોઈએ. કારણકે એમાં યુવાન અવસ્થાની કેટલીય ગુંચોના ઉકેલ આવે
છે. જીવનનો સાચો ચિતાર રજુ કરી માણસના ઉછળતા લોહીને તરંગી
બનતાં અટકાવી દેવા જેવું સ્પષ્ટ નગ્નસત્ય રજુ કરે છે. એક કુશલ
નવલકથાકારના હાથે એ આલેખાઈ હોવાથી ભાષા તથા શૈલી ઘણીજ
સરળ અને ભાવવાહી કીં. રૂ. અઢી.

જ્યોત્સ્ના

અથવા ગુણીયલ ગૃહિણીનો સુખી સંસાર

પતિપરાયણ ગૃહિણી, બહાલસોઈ માતા, માયાળુ સમાજસેવિકા
અને કામ કામ વચ્ચે રનેહતી સાંકળ જોડનારી જ્યોત્સ્નાનું જીવન
કેટલાંય કુટુંબોનો જીવનવિકાસ કરે છે. ગેરસમજથી ઉભા થયેલા પાત
પત્ની વચ્ચેના વિખવાદ જડમૂળથી ઉખેડી નાખી તેમનાં કંટાળેલાં
અને દુઃખમય જીવનને સરળ અને સુખી બનાવે છે; અજ્ઞાનતાથી
ઉંધે રસ્તે ચઢી ગયેલી બહેનોને પોતાના સહગુણ રૂપી જાદુઈ લાકડીથી
એકદમ ઉત્તત બનાવે છે. આમાં ગુજરાત-કાઠિઆવાડનાં ગૃહજીવનનો
આબેહુબ સુંદર ચિતાર આપેલો છે. પાકું પુંદુઃ કિંમત રૂ. દાઢ.

સંસારના પડદા પાછળ ડોકીયું કરી, અભ્યાસ પૂર્વક
જાખાયેલી સામાજિક વાતો—

જીવનની ઝાંખી

(સ્ત્રીજીવનના પ્રશ્નોની ૧૯ નવલિકાનો સંગ્રહ)

લેખક “સ્ત્રીબોધ”ના તંત્રી શ્રી કેશવપ્રસાદ દેસાઈ

પૃષ્ઠ ૩૦૦ પાકું પુઠું.

કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

ઠેઠ વેદકાળથી માંડીને આજના નવયુગના પ્રભાત સુધીમાં
ટુંકી વાર્તાઓનું જે અનોખુંસ્થાન જળવાઈ રહ્યું છે તેમાં
એક નવિન હીસ્સો પુરતો નવલિકાસંગ્રહ—

કલ્પનાની મૂર્તિઓ

લેખક: શ્રી. શાંતિલાલ તોલાટ.

બેરંગી જેકેટ :

સુંદર ચિત્રો :

પાકું પુઠું : પૃ. ૨૦૪

કિંમત રૂ. દોઢ

જ્યોત અને જવાળા

લેખક—સાહિત્યપ્રિય શ્રી ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.

પ્રથમ દર્શન : તણખો ** તૃતીય દર્શન : જવાળા

દ્વિતીય દર્શન : જ્યોત ** ચતુર્થ દર્શન : ભસ્મ

[આ અદ્ભુત રસયુક્ત સંપૂર્ણ ઐતિહાસિક નવલકથા છે]

પાકું પુઠું : કુલ ૫૪ પૃષ્ઠ : કિંમત રૂ. અઢી.

“ સુશીલાનો દેવ ” નામે નવલકથા—પુસ્તકના
સુપ્રસિદ્ધ લેખક પ્રો. વામન મદહાર જોશીએ લખેલી

સ્વતંત્ર વિચારો અને ધાર્મિક ચર્ચાની નવલકથા—

રાગિણી

લોકો મંડળો સ્થાપી, વાદવિવાદ અને ધાર્મિક ચર્ચાઓ કરે,
યુવકો અને યુવતીઓ સમાજમાં રહીને પોતાનાં પવિત્ર ચારિત્ર ધરે
અને અગમ્યવાદની ચર્ચા અને ભાવના આપણા જીવનમાં કેવી રીતે
અને કેવાં કેવાં સ્વરૂપોમાં વ્યક્ત થાય છે, વગેરેનાં દ્રશ્યો આ નવલકથા
વાંચતાં નજર સામે આગેહુળ્ય દેખાય છે.

પાકું પુંકું : સોનેરી નામ. મોટા માપનાં પૃ. ૫૦૦ ઉપર
કિંમત—મૂળ રૂ. પાંચ : ઘટાડેલી રૂ. ચાર.

શ્રીકેળવણી અને વિધવા વિવાહના પ્રશ્નને સુંદર રીતે છણતી
આ સામાજિક નવલકથા માર્ફતે લેખક શંકાનાં
પડળ દૂર કરે છે.

વિણા-વિહારી : ભાગ ૧-૨

ચાહુ જમાનાની સામાજિક નવલકથા. સચિત્ર પૃષ્ઠ ૪૦૦

જાને ભાગ ભેગા પાકું પુંકું : કિંમત રૂ. ૩-૪-૦

પુરૂષો તેમજ સ્ત્રીઓને વાંચવા અને લાલ મેળવવા યોગ્ય આ નવલકથા
સમાજ સુધારાની પ્રણાલિકા ઉપર લખાયેલી છે. તેમાં શ્રી કેળવણી
તથા વિધવાવિવાહના વિષયને ખુબીદાર રીતે ચર્ચવામાં આવ્યો છે.

હિન્દની ભાષાઓમાં પહેલું જ પ્રકાશન

જંગીકથાન

પ્રયોજક : શ્રી. રમણીકલાલ દલાલ

[સચિત્ર જીવન ચરિત્ર ને પ્રાચીન ઇતિહાસ]

પાકું પુંકું : સાત ચિત્રા : કિં. બે રૂપીઆ

વનવાસી જંગલી જાતિમાં જન્મ લઇ, એણે જંગલને એકલે હાથે ધૂળવ્યું. એ પ્રસ્થાન કરતો ત્યારે માઇલો એની વિસાતમાં રહેતા નહિ. એની આડે આવતાં શહેરો જડમૂળથી

ઉખડી જતાં. માટીમાંથી મહારાજ્ય સસરજનાર મહાપુરુષ હતો.

મુસ્લિમ ખિરાદરો મોટે અભ્યાસ યોગ્ય

મહાન નરનું જીવનકૃતાંત

કમાલ પાશા

પ્રયોજક : શ્રી. રમણીકલાલ દલાલ

તૂર્કીના તારણુદાર અને ઉદ્ધારક એતા

તૂર્કનું ઝીણામાં ઝીણી માહિતી-હકીકતથી

ભરેલું બણું ચિત્રો, શ્રી કલર સુંદર કવર જેકેટ સાથે જીવનચરિત્ર છે.

કિંમત રૂ. બે

કૈસરની કથની

[કૈસરે પોતે લખેલ પોતાની આત્મકથાના પુસ્તક ઉપરથી સરળ અનુવાદ.]

કિંમત રૂ. સવા.

કિંમત રાષ્ટ્ર ગ્રંથાવલિનું પુસ્તક પહેલું અને બીજું

પરાધીન રશિયા

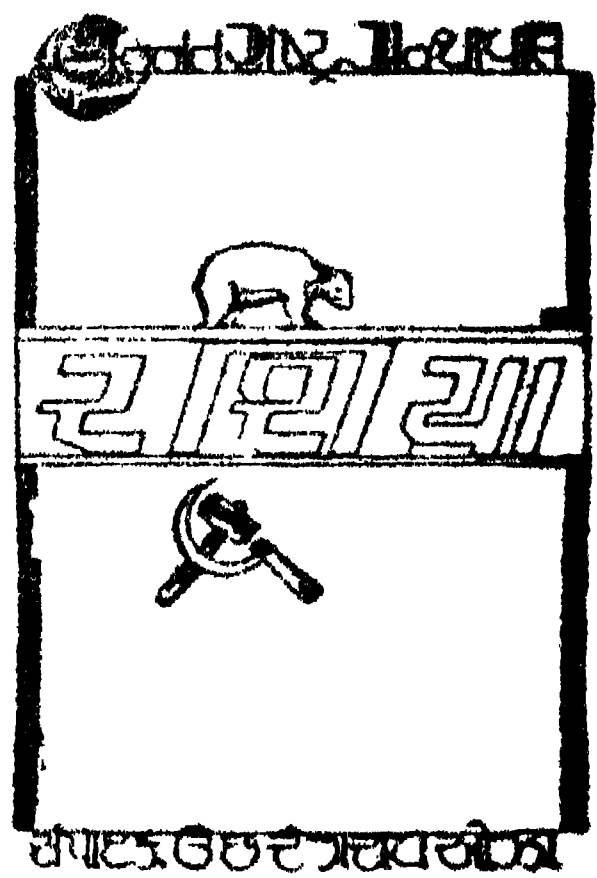
રુરિક વંશથી ઝારશાહી સુધીની

મૌલિક ઇતિહાસ-રેખા.

અનેક ફોટોગ્રાફ, નકશા તથા

આકર્ષક ગેટઅપ

કિંમત રૂ. દોઢ

સ્વાયત રશિયા

ઝારશાહીના અંત પછીના રશિયન ક્રાંતિના ઇતિહાસમાં

અનેક ગ્રંથોના આધારે લખાયેલું મૌલિક પુસ્તક

ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્વતંત્ર રીતે લખાયેલાં

ઇતિહાસના પુસ્તકોનાં છેલ્લાં પ્રકાશન આજ છે.

નકશા અને અનેક ફોટોગ્રાફો સાથે : આકર્ષક ગેટઅપ

બેરંગી પુઠું :

કિંમત દોઢ રૂપિયા

જીવનલાલ અમરશી મહેતા - અમદાવાદ

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ - મુંબઈ-૨

સ્વતંત્ર જર્મની

રાજ્યક્રાંતિ દર્શાવતા નકશા
અને રાજ્યના અગ્રણીઓના
ફોટો ચિત્રો સાથે

પૃષ્ઠ ૨૭૭ : બેરંગી પુસ્તક
કિં. રૂ. દોઢ

સ્વતંત્ર (મૌલિક) લખાયેલો ઐતિહાસિક ગ્રંથ.

હિંદુપતના રક્ષક વીર
નરકેશરી શિવાજી મહા-
રાજના સમયનો શોધિત-
વાર્ધત સત્ય ઇતિહાસ

મરાઠી રિયાસત

મરાઠીમાં મૂળ લેખક
શ્રી ગોવિંદ સખારામ સરદેસાઈ
બી. એ.

પૂર્વાર્ધ તથા ઉત્તરાર્ધ બે ભાગની
કિંમત રૂ. ત્રણ

પ્રાસન્ન ઇતિહાસકાર સરદેસાઈના મરાઠી ગ્રંથની છેલ્લી આવૃત્તિ
ઉપરથી આ ગ્રંથ બે ખંડમાં તૈયાર કર્યો છે. જુજ નકલો છે.

શ્રી સુભાષીની નવલકથાઓ

સુરેખા
રમણલાલ દેસાઈની
[પરતાવનાસાથે]
૨-૮-૦

શરતચંદ્ર
રમણીક અ. મહેતા
૨-૮-૦

તક્ષશિલાની
રાજમાતા
ઉચ્છરંગરાય ઓઝા
૩-૮-૦

આખ્યસેવક
દિનેશ
૨-૦-૦

સોલંકીયુગની
કીર્તિકથાઓ
૨-૦-૦

સુવાસચંદ્ર
[શરદ્યાજી]
૨-૮-૦

ખિન્દુ
[શરદ્યાજી]
૦૮-૦

સહયરીની
શોધમાં
મામા સાહેબ મોરલીધર
૧-૮-૦

ચોખેરવાલી
[દાગોર]
૨-૪-૦
રશ્મિ
૨-૮-૦

આણહિલવાડનો
યુવારાજ
[જપાપઢે]

જીવન ચરિત્રો

કમાલપાશા [રમણીકલાલ દલાલ] ૨-૦-૦

કેસરની કેફીયત ૧-૪-૦

લખો

જીવનસાલ અમરશી મહેતા
અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

શ્રી સુભાષીની નવલકથાઓ

સુભાષીની પરતાવના સાથે પ્રિંટ ૨-૮-૦

સુભાષીની

